

ТЕРНОПІЛЬСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ
ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ВОЛОДИМИРА ГНАТЮКА
УКРАЇНСЬКЕ ГЕОГРАФІЧНЕ ТОВАРИСТВО
ГЕОГРАФІЧНА КОМІСІЯ НАУКОВОГО
ТОВАРИСТВА ІМЕНІ ШЕВЧЕНКА

Історія української географії

ВИПУСК

31

2015

ТЕРНОПІЛЬ

ББК 26.890 (4 Укр) Г
І-90

Редакційна колегія:

Шеф-редактор: Шаблій О. І. – д. з. н., проф. (Львів)

Редактор: Заставецька О. В. – д. з. н., проф. (Тернопіль)

Відповідальний секретар: Дітчук І. Л. (Тернопіль)

Члени редакційної колегії:

Заставецький Т. Б. – к. з. н., доц. (Тернопіль)

Ковальчук І. П. – д. з. н., проф. (Київ)

Нагірна В. П. – д. з. н., пр. н. сп. (Київ)

Немець Л. М. – д. з. н., проф. (Харків)

Олійник Я. Б. – д. з. н., проф. (Київ)

Пістун М. Д. – д. з. н., проф. (Київ)

Позняк С. П. – д. з. н., проф. (Львів)

Руденко В. П. – д. з. н., проф. (Чернівці)

Сивий М. Я. – д. з. н., проф. (Тернопіль)

Стебельський І. Б. – проф. (Вінсор, Канада)

Топчієв О. Г. – д. з. н., проф. (Одеса)

Царик Л. П. – д. з. н., проф. (Тернопіль)

Шищенко П. Г. – д. з. н., проф. (Київ)

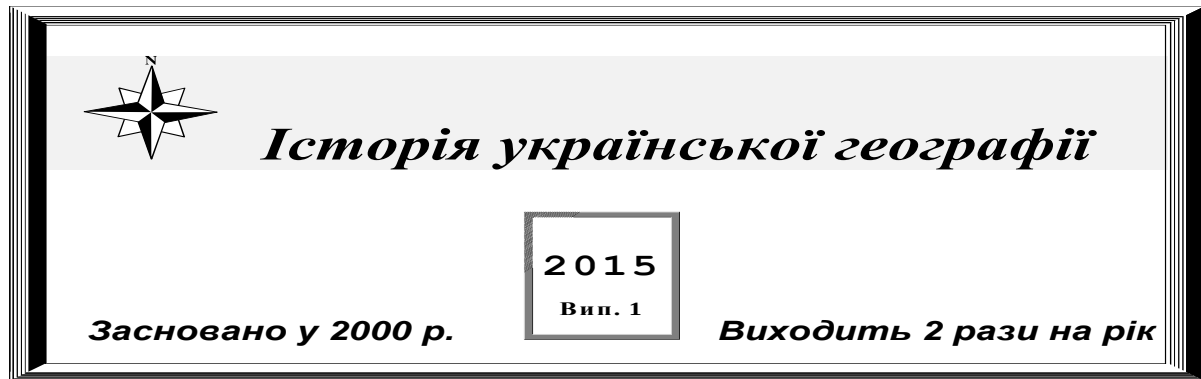
*Друкується за рішенням Вченої ради Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка,
Вченої ради Українського географічного товариства
та Географічної комісії Наукового товариства імені Шевченка в Україні*

Постановою президії ВАК України № 1-05/7 від 10 листопада 2010 р. часопис “Історія української географії” включений до переліку наукових фахових видань України, в яких можуть публікуватися результати дисертаційних робіт на здобуття наукових ступенів доктора і кандидата наук у галузі “географічні науки” (Бюлетень Вищої атестаційної комісії України. – 2010. – № 12. – С. 5-9).

І-90 **Історія української географії.** Всеукраїнський науково-теоретичний часопис. — Тернопіль, 2015. — Випуск 31. — 109 с.

ББК 26.890 (4 Укр) Г

Погляд редколегії часопису не завжди збігається з позицією авторів опублікованих матеріалів. Автори повністю відповідають за підбір, точність наведених фактів, цитат, власних імен, дат та інших відомостей.

Зміст

Віхи

Ігор Стебельський. Яка різниця між геополітикою і політичною географією?.....7

Наукові школи та центри

Сергій Шевчук. Становлення академічної школи української суспільної географії (1918 – 1964 рр.).....12

Олена Половка. Географічна освіта та наука в Уманському державному педагогічному університеті імені Павла Тичини (до 25-ої річниці її відродження).....24

Крає- і країнознавство

Октябрина Кисельова, Юрій Кисельов. Про межі українського Донбасу.....34

Тетяна Біла. Розвиток рекреації і туризму приміської зони Львова у радянський період40

Натургеографічні та геоекологічні студії

Ігор Паранько, Мирослав Сивий, Людмила Бурман. Сучасний стан і перспективи розвитку мінерально-сировинної бази України. Стаття 1. Сировина чорної металургії.....50

Світлана Павлюк. Природна рекреаційна місткість території Івано-Франківської області (на прикладі адміністративних одиниць).....56

Антропогеографічні дослідження

Тарас Заставецький. Комплексний розвиток міст – основа моделі сучасного просторового розвитку.....62

В'ячеслав Тодоров. Формування міждисциплінарного характеру предметної області етнічної географії66

Ігор Смирнов. Логістичний підхід до ефективної організації туристичного простору (на прикладі сакрального туризму).....72

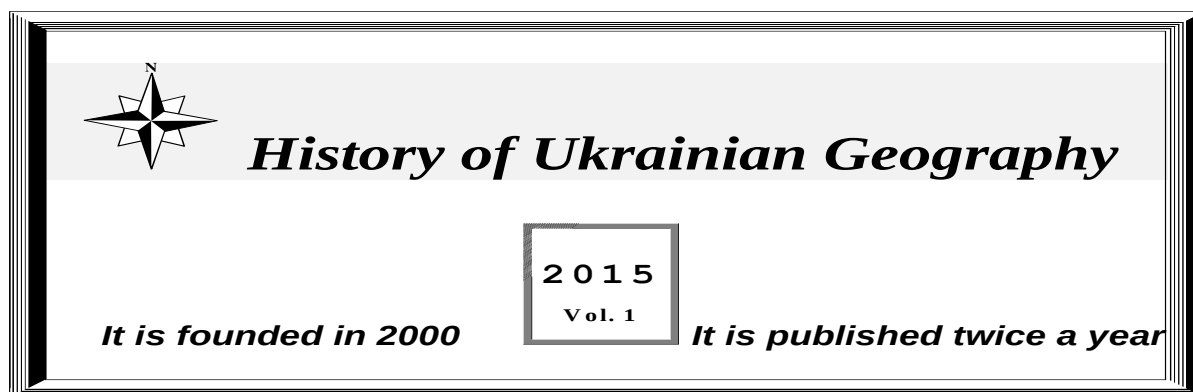
Оксана Склярська. Електорально-географічні зміни у районах компактного розселення етнонаціональних меншин в Україні в контексті виборів 2014 року.....80

Леся Заставецька. Особливості формування працересурсного потенціалу і трансформації ринку праці в Тернопільській області за сучасних умов.....85

<i>Лариса Маковецька, Юлія Трачук. Аналіз факторів конкурентоспроможності регіону (на прикладі Волинської області).....</i>	<i>91</i>
<i>Катерина Дударчук. Науковий туризм як важливий напрям регіонального розвитку.....</i>	<i>95</i>
<i>Роман Бронецький. До питання територіальної структури бальнеологічного комплексу Хмельницької області.....</i>	<i>99</i>

Хроніка. Факти. Проекти

“Географія, екологія, туризм: теорія, методологія, практика”: Міжнародна конференція з нагоди 25-річчя географічного факультету ТНПУ.....	105
Наші автори.....	107

Contents

Landmarks

Ihor Stebels'kyi. What is the difference between geopolitics and political geography?.....7

Academic Schools and Centres

Serhiy Shevchuk. The formation of the academic school of human geography in Ukraine (1918 – 1964).....12

Olena Polovka. Geographic education and science at the Pavlo Tychyna Uman' State Pedagogical University (on the 25th anniversary of its revival)24

Regional Ethnography and Country Studies

Oktyabryna Kyselyova, Yuriy Kyselyov. On the boundaries of the Ukrainian Donbas.....34

Tetyana Bila. The development of recreation and tourism of the L'viv suburban zone in the Soviet period.....40

Natural-Geographical and Geoecological Studies

Ihor Paran'ko, Myroslav Syvyi, Lyudmyla Burman. Current condition and development prospects of the Ukrainian mineral resources base. Article 1. Raw materials for the ferrous metallurgy.....50

Svitlana Pavlyuk. The natural recreational capacity of Ivano-Frankivs'k oblast (on the basis of its districts)56

Anthropogeographical Researches

Taras Zastavets'kyi. Integrated urban development – the basis of contemporary spatial development model.....62

Vyacheslav Todorov. The formation of the interdisciplinary nature of ethnic geography.....66

Ihor Smyrnov. Logistical organization of tourism space (the case of sacral tourism).....72

Oksana Sklyars'ka. Electoral geography changes in the areas of compact settlement of ethnic minorities in Ukraine in the context of the 2014 elections80

Lesya Zastavets'ka. Features of labor capacity building and the transformation of labor market in Ternopil' Oblast under current conditions85

Larysa Makovets'ka, Yuliya Trachuk. An analysis of regional competitiveness factors (the Volyn' Oblast).....91

<i>Kateryna Dudarchuk</i> . Science tourism as an important way of regional development	95
<i>Roman Bronets'kyi</i> . On the territorial structure of spas in Khmel'nyts'kyi Oblast.....	99

Chronicle. Facts. Projects

“Geography, ecology, tourism: theory, methodology, practice”: International conference in celebration of 25 years of the Faculty of Geography at the Ternopil' Volodymyr Hnatiuk National Pedagogical University.....	105
---	-----

Our Contributors	107
-------------------------------	-----

Bixu

УДК 911.3

Ihor Stebels'kyi

WHAT IS THE DIFFERENCE BETWEEN GEOPOLITICS AND POLITICAL GEOGRAPHY?

The difference between Geopolitics and Political Geography is addressed. On the basis of several textbooks by Anglo-American, Russian and Ukrainian practitioners, the evolution of Political Geography and the emergence of Geopolitics from it are reviewed and their main differences are characterized. Differences in the treatment of the subjects among Anglo-American, Russian and Ukrainian authors are also noted.

Key words: Geopolitics, Political Geography, academic (theoretical), practical (applied).

Ігор Стебельський. *Яка різниця між геополітикою і політичною географією? На підставі кількох підручників англо-американських, російських та українських географів описано розвиток політичної географії, виокремлення з неї геополітики та головні відмінності між ними. Особливу увагу надано розвитку їх предметів в англо-американській літературі. Висвітлено нюанси розуміння обох термінів. Охарактеризовано введення нових підходів до актуальних тематик. Наголошено важливість точки зору на вибраний підхід і тематику. Наведено думку Пітера Тейлора, взятую з його підручника, щодо співвідношення деяких галузей політичної географії і певних світоглядних традицій: геополітика (ідеологічна традиція), географія імперіалізмів (революційна традиція), територія, держава, ідентичність і нація (націоналістична традиція), географія виборів (ліберальна традиція), політична географія місцевостей (екологічна традиція). Визначено три хвилі підходів до дослідження: кількісну (у 1960-х роках), політично-економічну (у 1980-х роках) та післямодерну (у 1990-х роках). На зламі тисячоліть, на думку Джона Егню, долучилися нові теми пошуків, кожна з яких лежить у перехідних шкалах від світового масштабу до поодинокій оселі: поширення тероризму, захист природного середовища, нормативні рухи для введення демократії, допомога переслідуваним і сприяння вільній думці. У Росії політична географія та геополітика набрали швидкого розвитку після занепаду комуністичного режиму. В цитованих підручниках геополітика та політична географія були чітко відрізані і трактовані як окремі предмети. Владімір Колосов і Ніколай Мироненко також звернули увагу на різницю між академічною та практичною геополітикою, в котрій ідеологія відіграє важливу роль. Російські автори описали традиційні теми досліджень політичної географії, але не включили нові теми, згадані Егню. У незалежній Україні політична географія та геополітика поволі відродились. У Львові Олег Шаблій увів поняття предметів з української перспективи, а Мирослав Дністрянський розвинув етнополітичну географію. В Києві Борис Яценко та Наталя Короба запозичили поняття Колосова та тематику Егню.*

Ключові слова: геополітика, політична географія, академічна (теоретична), практична (прикладна).

Geopolitics and Political Geography both lie at the intersection of Political Science and Geography. These sub-disciplines may be defined by the make-up of their names. Simply stated, in Geopolitics, the subject (noun) is politics and the predicate (adjective) is geographic. In Political Geography, by contrast, the subject is geography and the predicate is political. Thus semantics would suggest that Geopolitics are politics applied over geographical space, while Political Geography is the study of political phenomena/processes in geographic space.

The linkage of these sub-disciplines, however, is complex. Their nature and history have been reviewed, among others, by the American geographers John Agnew [9], Saul B. Cohen [11] and Martin I. Glassner [13], and the Russian geographers Academician Vladimir Aleksandrovich Kolosov and Professor Nikolay Semenovitch Mironenko [4], and by Andrey Perfilovich Makoshev [6]. Whereas the American geographers demonstrated the interrelated history of these sub-disciplines and their nuanced meanings, the Russian geographers offered neat definitions of the two sub-disciplines and their rich and multi-faceted categories. As we shall see, Political Geography developed as a sub-specialty of Geography, while Geopolitics emerged from Political Geography. Meanwhile, Political Geography developed more sub-specialties of its own.

Elements of thinking akin to Political Geography may be traced back to antiquity. Ancient philosophers and geographers (Aristotle, Strabo) noted relationships between politics and their natural environments. This trend of thought continued in the Muslim world (Abd-al Rahman Ibn Khaldun) and the enlightenment in Europe (Montesquieu) [13, p. 4]. By the 19th century geography emerged as a “scientific” discipline attributing physical environmental causal factors [9, p. 180-181].

In Berlin, the geographer and history professor, Carl Ritter proposed a cycle theory of state growth, based on analogy with organisms. Friedrich Ratzel, considered the father of Political Geography (*Politische Geographie*, 1897), developed the concept and methodology further. Impressed by the unification and growth of Germany, he focused on the exertion of state power through space (*raum*) and location (*lage*) [11, p. 13]. Ratzel's ideas were adopted by the British geographer, Halford Mackinder, who wished to safeguard the British Empire's political, commercial and industrial supremacy. Impressed by the speed of rail transport, he perceived expansionist Germany and then Russia as rivals who, by gaining control of what he called the continental “Heartland” and from there the “World-Island”, might get to command the World [11, p. 13-19].

The Swedish political scientist, Rudolph Kjellén, expanded Ratzel's concept in his book (*Staten som livsform* [*The state as a life form*], 1916) and introduced the term Geopolitik (Geopolitics) [9, p. 77; 11, p. 20]. In Germany, Karl Haushofer differentiated Political

Geography from Geopolitics in this facile way: “Political Geography regards attributes of the state from a spatial point of view, while Geopolitics regards space from the point of view of the state” [6, p. 5]. He integrated Geopolitics with the policies of Nazi Germany and the doctrines of blood and soil (*blut und boden*). This ideological politicization of the discipline discredited his work and the name Geopolitics [9, p. 81-82; 11, p. 21-22].

In the USA, geostrategic thinking was developed by some American military leaders. The naval historian Admiral Alfred T. Mahan emphasized the application of sea power (*The influence of sea power upon history*, 1890). Later, the political scientist, Nicholas J. Spykman, focused on search for peace through the containment of the USSR in the rimlands (*The geography of the peace*, 1944). With the development of strategic air warfare, Major Alexander P. de Seversky argued that land and sea power had been subordinated to air power (*Victory through air power*, 1942). Later, in the USA, Geopolitics was revived with theoretical work by the geographer Saul B. Cohen (*Geography and politics in a world divided*, 1963) [16, p. 43-46], applied as American foreign policy by political advisors Henry Kissinger and Zbigniew Brzezinski (11, p. 25-28), elaborated by the strategist, Edward Luttwak (*The Strategic Balance*, 1972) and then by a political scientist, Samuel P. Huntington, who postulated future conflicts on differences in cultures (“The Clash of Civilizations?”, 1993) [4, p. 12-17].

In the Anglo-American world, Geopolitics regained its academic status and developed into a sub-discipline hosted in the British international journal *Geopolitics and international boundaries* (1996-97), then changing to *Geopolitics* (1998). Another American-based journal enriched the subject *Geopolitics, history and international relations* (2009). Peter J. Taylor added a Marxist-Leninist interpretation of imperialism and an international political economy perspective to Geopolitics [16, p. 69-74]. John Agnew and Stuart Corbridge refreshed it with a contemporary view of the world: the decline of American hegemony, the rise of hegemonic pretenders, the role of transnational liberalism, and the challenges of empowering communities against forces of globalization [10, p. 103-227]. Klaus Dodds cautioned about the viewpoint taken in Geopolitics and how these would influence the choice of themes selected for study [12, p. 1-25]. For example, the realist viewpoint would focus on national sovereignty, states, military power and anarchical world; the liberal viewpoint – on national sovereignty, states and non-state organizations, and limited international cooperation; the critical viewpoint – on interdependence, globalization, networks and nodes, and representations of global space [12, p. 50]. Yet Cohen defined Geopolitics simply as “an analysis of interaction between the political process and the geographical settings” [11, p. 12].

Meanwhile, Political Geography continued to develop in a number of directions at different scales. Following the Spring of Nations and the Great War, Political Geography gained particular relevance for the justification of nation-states and for settling boundary conflicts. The geographer Isaiah Bowman, member of the American delegation to the Paris Peace Conference, concentrated on practical problems at the state, regional and global levels. Other American political geographers (Derwent Whittlesey, Richard Hartshorne and Stephen B. Jones) also contributed to theoretical development of Political Geography [13, p. 5-6].

In the US, by the 1960s, a number of changes occurred in Political Geography. The scale of the subjects studied shifted from that of state and international level to within the state level. The subject matter also changed to emphasize processes, such as flow of goods, services and ideas over space and the role of perception of symbols or iconography (developed by the Kharkiv-born, French-educated and both US and UK based professional geographer, Jean Gottmann). New methodologies involved the study of behaviourism and quantitative analysis. New specialties emerged, such as redistricting and electoral geography. Critical geographers established a journal of radical geography, called *Antipode* (1969-). A new international specialty journal, *Political Geography Quarterly* (1982-) came to serve a growing field. By 1992 it became a bimonthly, and dropped the *Quarterly* from its title. Its founding British editor, Peter J. Taylor, summarized the field in his textbook, *Political Geography* (1985) [16].

Taking a broad view of the subject, Taylor included Geopolitics as part of Political Geography. Moreover, Taylor took a world-systems approach to Political Geography, organizing his ideas in a radical, holistic and political-economy framework. The subject of each chapter, progressing from global to local, he linked to its heritage: "Geopolitics" (ideological heritage), "Geography of imperialisms" (revolutionary heritage), "Territory, state and nation" (doctrine of nationalism), "Electoral geography" (the liberal heritage), and "Political geography of localities" (the ecological heritage). Taylor differentiated Geopolitics from imperialism in the following way: Geopolitics is concerned with the rivalry between "major powers", whereas imperialism is the domination by strong states (located in the core) of weak states (located in the periphery) [16, p. 36].

In his textbook *Making Political Geography*, John Agnew identified three waves of theory: spatial-analytical (1960s), political-economic (1980s), and postmodern (1990s). In the postmodern wave, he wrote, the poststructuralists or deconstructionists assert that knowledge is both political and deeply compromised by the language and social conventions of academic fields and historical-geographical contexts [9, p. 103-106]. He also identified some emerging fields, such as the globalization of terrorism, of environmental politics, normative movements for transnational democracy, care for the helpless and intellectual freedom [9, p. 138-178].

In the Soviet Union, Political Geography did not develop as a discipline because of ideological constraints. With the new policy of openness begun in 1986 the situation changed quickly. By 1989 many publications appeared, including an electoral geography of the 1989 elections [14]. In post-Soviet Russia, which experienced instability, ethnic conflicts and possible disintegration, Political Geography and Geopolitics became important research and university subjects [15]. Kolosov and Mironenko clearly differentiated Geopolitics from Political Geography. By dividing their textbook into two respective sections, they gave Geopolitics the same weight as the rest of Political Geography [4]. Makoshev did the same [6].

The main task of Geopolitics, wrote Kolosov and Mironenko, was to study mechanisms and forms of control over geographic space [4, p. 21]. They differentiated between academic (theoretical) and practical (applied) Geopolitics, emphasizing the role of ideology in the latter [4, p. 26]. In the body of this section, they provided a history of geopolitical thinking outside Russia, a review of Russian geopolitical thought, of world changes from imperialism to decolonization, theories of geopolitical cycles and geopolitical situation of contemporary Russia. Within these sections, they discussed each school of thought [4, p. 36-233]. Makoshev noted that the task of Geopolitics is to study global political processes through the prism of geographical methods [6, p. 5]. He also summarized the main ideas of various schools of Geopolitics and emphasized their differences in different countries of the world [6, p. 65-101].

Political Geography, too, was described by Kolosov and Mironenko as it evolved, historically, outside Russia and then within it. After offering some definitions of the subject by earlier researchers, they posited that Political Geography deals with territorial-political systems as they interact with one another and with the geographic space [4, p. 243]. Their focus in this section was on the territorial-political organization of the state. First, they examined concepts in Political Geography. Then they reviewed the issues of boundaries, state structures and trans-boundary regions. Next they discussed federalism in the territorial-political organization of the state. Lastly, they outlined aspects of geography of administrative-territorial subdivision and local self-governance. Missing from this collection was a unit on electoral geography. Makoshev's treatment of Political Geography was different. Makoshev defined Political Geography as the study of political phenomena in geographic space [6, p. 8]. The topics he included were: 1) the state and its boundaries, including off-shore claims and state functionalism, 2) federalism in the territorial-political organization of the state, and 3) electoral geography [6, p. 16-47]. His outline, however, lacked the discussion of local self-governance. Neither text touched on the newly emerging fields noted by Agnew.

Soviet Ukraine was also isolated by the Iron Curtain, but with its independence Political Geography

slowly began to revive. A number of textbooks appeared on the subject.

In his innovative and geosophical treatise on Social Geography, Oleh Ivanovych Shablii included a chapter on Political Geography, Geopolitics and Geostrategy [7, p. 174-252]. Political Geography, Shablii wrote, studies the geospatial organization of the society's political sphere. He acknowledged three functions of Political Geography: theoretical, applied, and educational. He also provided a summary of the history of Political Geography and its trends at the turn of the millennium. His discussion of Political Geography and Geopolitics included: the development of definitions of Political Geography and Geopolitics in keeping with major changes in geographic thought, new scientific approaches in Political Geography and Geopolitics, and some theories and concepts in Political Geography, notably geostrategic concepts at the beginning of the 21st century and geopolitical doctrines.

Writing from a Ukrainian perspective, Shablii focused on three geostrategic doctrines. Two of them, by Samuel Huntington and Zbigniew Brzezinski, derive from American strategic considerations. The third, developed by Alexander Dugin, represents Russian imperial interests to dominate Eurasia and hence the world. Shablii pointed out that in each doctrine Ukraine was given particular attention. Huntington saw Ukraine as a cleft country divided among three "civilizations" and thus prone to instability. Brzezinski saw Ukraine as key for Russia: without Ukraine, Russia would cease to be an empire. Dugin postulated that Russia remains an empire, whose geostrategic interests clash with those of the USA and Great Britain. Dugin envisioned a hierarchical structure, with Germany, Japan and India as its allies. The main enemies of Russia, he envisioned, were China, Turkey and Ukraine, which would be subdued by partitioning. Dugin even devoted a chapter on the partitioning of Ukraine [7, p. 234-238].

Shablii then outlined geopolitical doctrines that provided political or philosophical justification for geostrategic views. Among the Russian geopolitical doctrines he discussed three: Panslavism, Eurasianism, and protectionism of Russians abroad. For Poland, he discussed the former doctrine of the restoration of Greater Poland, and the current doctrine of friendship with all countries and of support for Ukraine. In Ukraine, he noted the former pro-Moscow, pro-Austrian and pro-German orientations, and the development of a pro-Ukrainian independence doctrine. That doctrine, developed by the historian Mykailo Hrushevsky in 1918, saw Ukraine oriented geographically to the South and culturally to the West. The Ukrainian geographer, Stepan Rudnytsky, recommended in 1920 a Baltic – Black Sea alliance to fend off Germany and Russia. Shablii concluded that Ukraine now needs a geopolitical and geostrategic doctrine that would create conditions for Ukraine's security [7, 238-252].

Also in Lviv, his junior colleague, Myroslav Stepanovych Dnistrianskyi, developed his specialty in Political Geography. In his published doctoral

dissertation [2], he defined concepts in Ethnopolitical Geography and applied them to Ukraine, a country still in the process of building a European-type nation-state. In his textbook on Political Geography of Ukraine, he saw the need to study all its geographical attributes for securing the country's integrity and development [3, p. 4]. Dnistrianskyi defined Political Geograpy [3, p. 15], differentiating it from Geopolitics. He considered Political Geography as the study of territorial organization of political phenomena; Geopolitics he viewed as an applied discipline adjoining Geography, Political Science and Politics, that studies political activity related to geographical conditions [3, p. 20]. In his textbook on Geopolitics [1], he defined the subject, provided a history of its evolution, and the development of Ukrainian geopolitical thought. Then he offered a global perspective on the political powers, their cultural and economic characteristics, international organizations and transnational corporations, and the differentiation of the world into geopolitical regions. Next he turned to the contradictions in contemporary world and their interpretations: the questionable status of certain territories, demographic and cultural problems, and environmental crises. Then he turned to international legal bases for resolving geopolitical issues: among countries, within countries, and the prevention and regulation of territorial-political conflicts. Finally, he reviewed geopolitical interests and geopolitics of Ukraine [1].

In Kyiv, Borys Pavlovych Yatsenko, a specialist on Japan, began to teach Political Geography, borrowing Kolosov and Mironenko's terminology of "territorial-political systems". He also differentiated Political Geography from Geopolitics. Political Geography he placed in the domain of Social Geography; as for Geopolitics, he accepted its definition as "a study of geographic, historic, political and other interrelated factors that influence the strategic potential of a state (*Encyclopedia Americana*)", but did not define it as part of either Geography or Political Science. He used political geographic as a descriptor for intra-state differentiation of spatial phenomena, while geopolitical was used in the sense of international relations [8].

His student, Natalya S. Koroma, specifically addressed Political Geography and Geopolitics [5]. Using the same terminology, she noted that Political Geography studies "territorial-political systems". By contrast, she wrote, Geopolitics is a discipline that approaches a philosophical world view doctrine that views countries as political formations. In Geopolitics, she emphasized the role of international relations and the assessment of "geopolitical situation", "geopolitical process", "national interests of a state" and "geopolitical doctrine". She echoed Kolosov's call to improve global and regional systems of security through international agreements and international law.

In conclusion, as we have seen, Geopolitics evolved from Political Geography and then developed into a separate discipline. Both disciplines have theoretical and applied dimensions. Yet the applied

aspect of Geopolitics is widely recognized as being driven by national interests or doctrines. As a subfield of Social Geography, Political Geography focuses on spatial aspects of political attributes of a society. Geopolitics, by contrast, focuses on the policies and politics of a country or groups of countries dealing with strategic issues from a geospatial perspective.

Since the development of Geopolitics, Political Geography sprouted a number of sub-fields on specific topics and at different scales. These developments arose from emerging socio-political concerns in different

countries. Moreover, there emerged in the Anglo-American literature a variety of viewpoints in Geopolitics and Political Geography which tend to drive the approaches taken and the topics studied. Although political geographers, political scientists and other academics involved in the study of Geopolitics and other aspects of Political Geography have enriched theory-building and analytical methodologies for problem-solving, they have also offered practical policy recommendations to decision-makers.

Sources cited

1. *Дністрянський М. С.* Геополітика: навчальний посібник. – Львів: ЛНУ імені Івана Франка, 2011. – 436 с.
2. *Дністрянський М. С.* Етнополітична географія України: проблеми теорії, методології, практики. – Львів: Літопис; Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2006. – 490 с.
3. *Дністрянський М. С.* Політична географія України: навчальний посібник. – Львів: ЛНУ імені Івана Франка, 2014. – 348 с.
4. *Колосов В. А., МIRONENKO Н. С.* Геополитика и политическая география: Учебник для вузов. – Москва: Аспект Пресс, 2001. – 478 с.
5. *Корома Н. С.* Становлення об'єктно-предметної сутності політичної географії та геополітики // Геополитика и экодинамика регионов. Научный журнал. – Симферополь, 2014. – Том 10, вип. 2. – С. 119-124.
6. *Макошев А. П.* Политическая география и геополитика. Учебное пособие. – Горно-Алтайск: Горно-Алтайский государственный университет, 2006. – 125 с.

Стаття надійшла 15.05.2015 р.

Наукові школи та центри

УДК 911:001.89(477)

Сергій Шевчук

СТАНОВЛЕННЯ АКАДЕМІЧНОЇ ШКОЛИ УКРАЇНСЬКОЇ СУСПІЛЬНОЇ ГЕОГРАФІЇ (1918 – 1964 рр.)

На основі архівних джерел проаналізовано особливості становлення та розвитку суспільно-географічної школи в Академії наук від моменту її заснування у 1918 р. до 1964 р., коли в структурі АН УРСР було відкрито Сектор географії. Зміст дослідження містить інформацію про загальні умови розвитку академічної школи суспільної географії в Україні та основні етапи її формування. Результати дослідження забезпечені аналізом організаційного оформлення наукової школи суспільної географії в Академії наук, формування її персонального складу та конкретних результатів суспільно-географічних досліджень.

Ключові слова: наукова школа, українська суспільна географія, Академія наук.

Serhiy Shevchuk. The formation of the academic school of human geography in Ukraine (1918 – 1964). This article analyzes the characteristics of formation and development of human geography at the Ukrainian Academy of Sciences since its founding in 1918 until 1964, when the Academy of Sciences of the Ukrainian SSR opened its Sector of Geography. This study provides information on the general conditions of the academic school of human geography in Ukraine and the main stages of its formation. Results of the study are based on an analysis of the organizational design of the scientific school of human geography at the Academy of Sciences, the formation of its personnel and the concrete results of human geographical research. From the beginning of the formation of the Academy of Sciences in Kyiv, work started on the organization of geographical research. Scientific substantiation of the Department of Geography was accomplished by the Academician P. Tutkovs'kyi. In the early years of the Academy, work began by the Commission on Country Studies, the Commission on the Study of Productive Forces, and the Commission on the Study of the National Economy of Ukraine. The last two were led by the Society of Ukrainian economists. Statutes were established for the Ukrainian Geographical Society. The beginning of fundamental geographic research in the Academy of Sciences is linked to Academician S. Rudnyts'kyi and his headship of the Department of Geography. By the end of the 1920s the Academy of Sciences emerged as a scientific institution of national importance, with an emphasis on Ukrainian studies, among which Geography had significant prospects for development. During the second half of the 1930s human geographic research in the Academy of Sciences was concentrated in the Institute of Economics and the Council for the Study of Productive Forces. The coordinator of economic-geographical research became the Academician K. Voblyi. The features of scientific work under conditions of evacuation from occupied Ukraine during Second World War are revealed. In the early postwar years, the Institute of Economics under the direction of Academician K. Voblyi achieved significant scientific results, including the first volume of the fundamental work on economic geography and the publication on the state of Ukraine's economy. Issues of economic geography were included in the main activities of the Academy, in particular the problems of development and distribution of economic activities, historical and geographical characteristics of the formation and distribution of economic activities and population distribution in Ukraine. The Institute of Economics studied the problem of distribution of the economy, the territorial distribution of productive forces, the prospects for development of economic geographic regions, the use of energy resources, etc. Economic-geographical studies at the Institute of Economics were conducted in all its divisions, but there was also a specialized Department of

Economic Geography, which in 1950 was reorganized into the Department of Distribution of Productive Forces. The Council for the Study of Productive Forces, restored in 1947, became the focal point of scientific research to study large complex problems at the Academy. These were: the problems of development of the productive forces of Polissya, Chernivtsi, Zakarpattya and Crimea regions, and the development and specialization of Agriculture in the steppe zone of the Ukrainian SSR. Throughout the 1950s the organizational center of economic geographical research shifted from the Institute of Economics to the Council for the Study of Productive Forces.

Key words: scientific school, Ukrainian human geography, Ukrainian Academy of Sciences.

Вступ. Останніми десятиліттями вийшли друком окремі праці О. Маринича, Т. Мельниченко, Л. Руденка, М. Пістуга, О. Шаблія, П. Штойка та інших, присвячені особливостям становлення та розвитку академічних географічних досліджень в Україні. Питання історії географії в НАН України висвітлені у колективній праці “Географічна наука в Національній академії наук України” [1], яка вийшла у світ у 2009 р. за загальною редакцією акад. Л. Руденка. Водночас сьогодні ще чимало сторінок у розвитку української суспільної географії впродовж 20–50-х рр. XX ст. потребують свого дослідження, у науковий обіг залучено цілий ряд джерел з архівних фондів.

Хронологічні межі нашого дослідження охоплюють період від 1918 р., коли у Києві було засновано Академію Наук, до 1964 р., коли в її структурі було створено першу самостійну організаційну географічну одиницю – Сектор географії АН УРСР. Дослідження проведено на основі низки архівних документів, деякі з них залучено до наукового обігу вперше.

Аналіз джерельної бази дослідження. Основою для вивчення становлення географічної науки в Академії наук складає комплекс архівних джерел НБУ імені В. І. Вернадського. Серед них виокремлюється група джерел, що сформована з архівних фондів особового походження діячів української науки та документи, що утворилися в результаті діяльності установ Академії наук. Для історії української географії, цей комплекс джерел має особливе значення, оскільки до цього часу не залучені в науковий обіг. Це пов’язане з тривалим обмеженням доступу до архівних матеріалів, у першу чергу тих, які репрезентували українознавчі студії 1920–1930-х рр., а також певною “непрестижністю” досліджень у сфері історії географії в наукових колах українських географів. Разом з тим, саме у цей період було реалізовано ряд вагомих наукових досліджень у сфері суспільної географії, зроблено фундаментальні теоретичні узагальнення, видано значний масив літератури. Багато з них було у подальшому вилучено з наукового обігу, зліквідовано установи, де проводилися дослідження, а вчених репресовано.

Найбільшим за змістом комплексом джерел з історії академічної географічної науки довоєнного часу є архівні фонди НБУ імені В. І. Вернадського: Інституту Архівознавства (фонд 360 – Інститут економіки АН УРСР) та Інституту Рукопису (фонд X – АН УРСР). Виняткову наукову цінність мають документи Соціально-економічного відділу (циклу)

та його установ, зокрема Комісії по вивченню народного господарства України, Комісії по вивченню території Дніпрельстану, Комісії порайонного дослідження території України.

Період 1930-х рр. найменш забезпечений джерелами. Найголовнішими причинами цього є втрати значної кількості архівних документів у роки війни, а також репресивна політика радянського уряду й знищення цілого ряду документів. Не оцінене значення мають архівні фонди особового походження видатних учених України, оскільки значна кількість документів наукових установ і організацій АН, де проводилися географічні дослідження, на сьогодні є втраченими назавжди. Дослідження особових фондів дозволяє більш повно і всебічно висвітлити творчу спадщину науковців, розкрити приховані за офіційними документами складні шляхи становлення наукових шкіл в українській суспільній географії, проаналізувати їх досягнення та усвідомити значення як культурного феномену. Особові архівні фонди містяться в Інституті рукопису та Інституті архівознавства НБУ імені В. Вернадського. В Інституті рукопису – це фонди № 38 (К. Воблий), № 157 (І. Рибачок), № 176 (О. Лапоногов), в Інституті архівознавства – фонди № 2 (Л. Яснопольський), № 20 (П. Першин), № 191 (О. Шліхтер). До цієї ж групи джерел відносимо особові справи діячів української науки, які працювали в Україні упродовж 1920-х – на початку 1930-х рр., що містяться у Центральному державному архіві вищих органів влади та управління України (ЦДАВОВ України) (фонд № 166), а також матеріали архівно-слідчих справ репресованих українських географів (архів СБУ, Центральный державный архив громадських об’єднань України (ЦДАГО України) – фонд 263; Державний архів Харківської області (ДАХО) – фонд № 6452 тощо).

Малозабезпеченим документами є розвиток української суспільної географії у роки Другої світової війни, а інформативність наявних архівних джерел носить фрагментарний характер. Інформація про діяльність академічних установ міститься а архівному фонді НАН України та ЦДАВО. Документи про діяльність в умовах окупації наукових товариств (НТШ у Львові, Харківського наукового товариства) містяться у фондах ЦДАВО, Центрального державного історичного архіву (ЦДІА) м. Львова та ДАХО.

Виклад основного матеріалу. З самого початку функціонування Академії наук задумувалася як система наукових установ, котрі повинні були серед іншого досліджувати також

соціально-економічне життя українства та сприяти його покращенню[2]. Перші організаційні структури в межах Академії формувалися у рамках Українського наукового товариства (УНТ). До складу секції географії та антропології УНТ в 1920 р. входили О. Алешо, Артюх, В. Дубяньський, В. Різніченко, П. Тутковський, Носів, Л. Чикаленко. Упродовж 1918–1921 рр. відбувалася розбудова структури Академії в межах її статуту. Кожний напрям досліджень очолював провідний учений, який керував відповідною кафедрою (акад. К. Воблий – кафедрою прикладної економіки, акад. С. Рудницький – географії, акад. П. Тутковський – геології). Для проведення досліджень під керівництвом цих вчених передбачалося створення науково-дослідних установ (інститутів, лабораторій, комісій). При-нагідно варто зазначити, що кафедри в АН на відміну від кафедр у структурі Народного комісаріату освіти (НКО) не були окремими організаційними структурами, а лише репрезентували певний напрям наукових досліджень. Кафедральний поділ наукових дисциплін в АН зберігався до 1934 р. Розширенню спектру наукових досліджень в межах АН певною мірою сприяли науково-дослідні кафедри в структурі НКО, на базі окремих з них були згодом створені науково-дослідні інститути. Однак ідея радянського уряду щодо переведення академічних установ до складу цих кафедр-інститутів так і не була реалізована, а самі кафедри згідно з “Планом організації науки в УСРР” [3] підпадали під реорганізацію.

Наукове і практичне обґрунтування утворення кафедри географії в структурі УАН здійснив П. Тутковський ще в 1918 р. У записці до Комісії щодо вироблення законопроекту про УАН він визначив географію як “самостійну науку про обличчя Землі в його сучаснім стані, яка вивчає факти і явища в обширах літосфери, гідросфери, атмосфери і біосфери з погляду розподілення їх в просторі і їх генезису” [4]. Вказуючи на необхідність географічних досліджень в УАН, П. Тутковський звернув увагу Комісії на той факт, що порівняно з іншими країнами Європи територія України з географічного погляду майже не досліджена, слабо представлені в Україні і знання з основних напрямів географічної науки, зокрема антропогеографії. Серед причин такого стану вчений називав відсутність в Україні Географічного товариства і той факт, що навіть у науковій літературі з географії України панує чимало недостовірних відомостей, а більш-менш солідні праці з географії України є майже невідомими у світі. Кафедра географії УАН мала постати як авторитетний науковий осередок для усесторонньої розробки як загальної географії, так і географії України. Поряд з кафедрою географії планувалося також розгорнути окремо роботу кафедри історичної географії України.

Уже на початку 1920-х рр. важливим осередком розвитку географічних досліджень у структурі УАН стала Комісія краєзнавства, яку було засновано наприкінці 1922 р. в складі академіків

А. Лободи, О. Фоміна, І. Шмальгаузен і М. Птухи. Згодом до складу Комісії увійшли також акад. П. Тутковський, проф. Г. Кривченко, проф. К. Дубняк та інші відомі діячі української науки[5]. Комісія відразу розпочала збір літератури з краєзнавства, були встановлені наукові зв'язки з місцевими краєзнавчими осередками Житомира, Чернігова, Полтави, Харкова та Одеси. Так, у Харкові та Одесі було відкрито власні Комісії краєзнавства під керівництвом відповідно проф. Д. Зеленина і проф. С. Дложевського. У 1924 р. в Полтаві було відкрито науково-дослідну кафедру краєзнавства. Упродовж 1923–1924 рр. Комісія збирала детальну інформацію про понад 200 краєзнавчих осередків та розпочала роботу з підготовки до друку “Показчика краєзнавчих установ України”. В складі Комісії діяли секції географії, демографії, економічної географії тощо.

У травні 1924 р. ВУАН затвердила Статут Всеукраїнського географічного товариства при ВУАН [6]. Головною метою діяльності Товариства було визначено здійснення усесторонніх наукових досліджень природи та населення України, а також популяризація результатів цих досліджень. Серед пріоритетних напрямів досліджень було визначено фізичну географію, антропогеографію, економічну географію й статистику України. Незважаючи на велику організаційну і підготовчу роботу, Географічне товариство так і не розгорнуло своєї роботи. Разом з тим, ще у 1920 р. в Києві було зорганізовано Товариство українських економістів у складі трьох секцій: економічної географії, статистики і кооперації. У 1929 р. Товариство нараховувало 139 членів, 25 членів-кореспондентів і 12 членів-співробітників. Головою Товариства був акад. К. Воблий, заступником – проф. Г. Кривченко, членами Президії – професори А. Ярошевич і А. Синявський, секретарем – О. Лапоногов.

З поміж проблем, над якими працював економічний цикл ВУАН у 1920–1930-х роках, реалізуючи в т. ч. економіко-географічні проекти, варто назвати: комплексне планування господарства України, порайонне розміщення продуктивних сил, спеціалізацію і комбінування виробництва в системі порайонного планування, а також розміщення і розвиток тваринництва, зернового й цукробурякового господарства [7]. У другій половині 1920-х рр. потужними осередками економіко-географічних досліджень у складі ВУАН були комісії з: вивчення продукційних сил, вивчення народного господарства України, дослідження території Дніпрельстану, краєзнавства тощо. Під керівництвом акад. Л. Яснопольського Комісії з вивчення продукційних сил та дослідження території Дніпрельстану мали вагомі результати досліджень у сфері економічної географії території Промислового Придніпров'я. Важливим етапом розвитку економіко-географічних досліджень у ВУАН стало відкриття у 1927 р. Комісії з вивчення народного господарства України під керівництвом акад. К. Воблого. Завданням комісії було вивчити

умови та фактори розвитку господарства України, його місця в структурі світового господарства, історико-географічні особливості розвитку окремих галузей господарства, перспективи їх розвитку та взаємозв'язки між собою [8]. Уже в перший рік роботи Комісії у 1927 р. вона мала досить солідні результати діяльності. Так, проф. Г. Кривченко завершив працю над темою “Еволюція сільського господарства на Україні з середини XIX століття до наших днів”, видрукував працю “Нарис світового господарства”; Л. Бобир-Бухановський вивчав економічну географію цукрової промисловості України, акцентуючи увагу на її сировинній базі, видав другий том праці “Буряківництво на Україні”; С. Ісаак'ян досліджував особливості галузевої та територіальної організації шкіряної промисловості країни, підготував до друку працю “Ємність шкіряного ринку України”; О. Лапоногов працював над темою “Зернове господарство України”; Н. Середа – “Лісова промисловість України”; іншими членами комісії було підготовлено до друку такі праці, як “Перспективний план розвитку цукрової промисловості Київщини” (проф. Є. Сташевський), “Капітальне будівництво в промисловості України” (В. Шпанбок), з проблем розвитку господарства та районування території Полісся (проф. А. Ярошевич).

На особливу увагу заслуговує діяльність “Комісії для вивчення продукційних сил України”, яка займала окреме, своєрідне місце з-поміж інших установ як самої ВУАН, так і поза її межами, що визначалося характером та напрямками її робіт. Цю комісію було засновано ще у 1919 р. під головуванням акад. В. Вернадського, який мав досвід керівництва такою комісією при Всеросійській Академії наук. Він намагався надати новоствореній комісії характеру науково-дослідної установи, яка б об'єднувала низку інших академічних установ і мала своїм завданням комплексно досліджувати продуктивні сили. Проте Комісія у зв'язку з від'їздом акад. В. Вернадського з Києва, так і не змогла розгорнути свою повноцінну діяльність і фактично припинила своє існування, хоча формально її ліквідовано не було. Новий період діяльності Комісії розпочався у 1926 р., коли було утворено тимчасову Комісію під головуванням акад. П. Тутковського, що мала підготувати ВУАН до участі у всесоюзному З'їзді по вивченню продуктивних сил. Однак, у зв'язку з тим, що акад. П. Тутковський відмовився бути головою Комісії, новим головою було обрано акад. Л. Яснопольського. До складу Президії Комісії входили також акад. К. Симінський, акад. Є. Опіков, проф. Г. Де-Метц, проф. А. Ярошевич. Уже на початку 1927 р. цю тимчасову Комісію було перетворено у постійну, спочатку при соціально-економічному відділі ВУАН, а згодом – безпосередньо при Президії ВУАН. До складу комісії було запрошено видатних діячів у різних галузях дослідження продуктивних сил [9]. Основу наукової тематики Комісії з перших днів її роботи склали проблеми сировинної бази господарства України як основи для переформатування структури

господарства країни з типово аграрної в аграрно-індустріальну. Серед головних напрямів діяльності Комісії стали питання господарської оцінки продуктивних сил. Організаційна робота Комісії була зосереджена на зборі й координації наукових сил, що вивчають природу, населення і господарство території України. Комісія працювала також над методологічною уніфікацією підходів до вивчення природно-ресурсного потенціалу території України. Упродовж 1927–1928 рр. Комісія розробляла комплексну тему “Буре вугілля УСРР”, проводила дослідження в галузі цукрової промисловості, птахівництва, хмелярства, гончарного кустарного промислу. З 1929 р. комплексною темою, над якою працювала Комісія була тема “Проблеми Правобережжя”. Загалом головні зусилля членів комісії були направлені на дослідження географії промисловості та спеціалізації господарства економічних районів УСРР.

Якісно новий етап розвитку географічних досліджень у ВУАН розпочинається в 1929 р., коли академіком ВУАН за спеціальністю “географія” було обрано С. Рудницького. З його ім'ям пов'язаний початок роботи кафедри географії у червні 1929 р., яка працювала у Харкові, де акад. С. Рудницький очолював НДІ географії та картографії. Упродовж першого року роботи акад. С. Рудницький підготував до друку фундаментальну працю з історії землезнання, а також опрацював ряд проблем з географії України. На засіданні природничо-технічного відділу ВУАН він виступив з доповіддю про тераси порожистої ділянки Дніпра, подав до друку першу частину праці “Знадоби до морфології Дніпрового сточища”, а також оголосив друком фундаментальну працю “Проблеми нинішньої західної границі Східної Європи”, написав географічний нарис про Західну Україну [10]. За ініціативи акад. С. Рудницького у грудні 1929 р. Комісію краєзнавства, за рішенням Ради ВУАН, було реорганізовано у Комісію з природничо-географічного краєзнавства.

Елементи географії населення і розселення та етногеографії України в роботі ВУАН у 1920-х рр. були представлені серед напрямів роботи Інституту демографії (акад. М. Птуха) та Музею антропології та етнології імені Ф. К. Вовка (з 1929 р. – акад. С. Рудницький). Варто також зауважити, що статут Соціально-економічного відділу ВУАН передбачав функціонування кафедри господарчої (економічної) географії, однак вона так і залишилася вакантною аж до моменту чергової реорганізації ВУАН [11].

Загалом на кінець 1920-х рр. АН постала як фундаментальна наукова установа загальнодержавного значення з акцентом на українознавчих дослідженнях, в якій досить великі перспективи розвитку мала й географічна наука. АН стала осередком національної думки і перетворилася на потужний науковий центр. Але саме тоді на її долю випали тяжкі випробування, коли почали розгортатися репресії щодо наукової інтелігенції. Постійні організаційні реформи в АН, що супро-

воджувалися репресивною політикою радянського режиму, тяжко відбилися на українській географії загалом і долі її кращих носіїв зокрема.

Уже з кінця 1920-х рр. перевагу серед пріоритетних напрямів досліджень в АН отримали природничо-технічні та прикладні дослідження, соціально-економічні ж підпадали під фронтальну ідеологізацію з метою “вивчення й обґрунтування радянського будівництва з позицій марксистсько-ленінської теорії” [12]. У межах структурних реорганізацій Соціально-економічного відділу в 1929 р. було створено Інститут економіки промисловості, а у 1930 р. – Інститут реконструкції сільського господарства. Разом з тим Комісією Краєзнавства було передано до Природничо-технічного відділу й перейменовано у Комісію природничо-географічного краєзнавства при Кафедрі географії під керівництвом новообраного академіка С. Рудницького [13]. Оскільки С. Рудницький був обраний академіком у 1929 р. і керував установою (УНДІГК), яка не входила до складу АН, то питання про передачу Інституту до Академії залишалось відкритим, так як це потребувало значних фінансових витрат.

Після чергової реорганізації АН у 1931 р. в ній було утворено два відділи (природничо-технічних і соціально-економічних наук). Так, у структурі природничо-технічного відділу серед інших функціонував географічно-геологічний цикл у складі 6-ти кафедр і 6-ти науково-дослідних установ), а в межах соціально-економічного відділу – економічний цикл у складі 8-ми кафедр, 3-х інститутів і 5-ти комісій. У такій структурі АН працювала лише до 1934 р., коли поділ на відділи і цикли було ліквідовано, а всі структурні одиниці підпорядковано безпосередньо Президії АН. У цьому ж році при Президії розпочала свою роботу Рада з вивчення виробничих сил, до неї приєднали Комісію Великого Дніпра. З початком радянської індустріалізації УРСР відбулася зміна й пріоритетів у розвитку науки – її першочергова переорієнтація на “виконання народногосподарських завдань” з акцентом на прикладні та технічні науки. На початку 1930-х рр. НКО спільно з Держпланом розробили план з керівництва науковою роботою в УРСР, який передбачав реконструкцію мережі науково-дослідних установ шляхом організації профільних інститутів. Ці заходи в цілому призвели до чіткої регламентації як теоретичних, так і прикладних наукових досліджень з особливою увагою на розробці комплексних проблем. Інтенсивний розвиток промисловості і пов’язане з ним освоєння природно-ресурсного потенціалу України надавали особливої ролі в системі установ АН Раді по вивченню виробничих сил, яка за своїм статусом прирівнювалася до науково-дослідного інституту, але фактично виконувала роль координуючого центру економіко-географічних досліджень. Згідно з Положенням про Раду вона підпорядковувалася безпосередньо Президії АН, а головним її завданням було планування експедиційно-дослідницької

роботи Інститутів АН і організація комплексних дослідницьких і експедиційних робіт [14]. До складу президії Ради входили академіки О. Шліхтер (голова), М. Світальський, О. Гольдман, Є. Оппоков, Є. Патон, С. Семковський та О. Фомін. У 1938 р. Раду було передано до складу Інституту економіки, проте уже в 1939 р. вона знову розпочала роботу як самостійний орган, на який покладалася функція координації науково-дослідних установ усієї АН. Головою Ради вдруге став академік О. Шліхтер, а після його смерті у 1940 р. обов’язки голови ради виконував член-кореспондент Є. Бурксер. Під час війни Рада не працювала, і лише у 1947 р. знову відновила свою діяльність.

Загалом досить скрутне становище економіко-географічної науки в АН на початку 1930-х рр. підтверджує той факт, що зі 104-х установ гуманітарного та соціально-економічного профілю на березень 1934 р. залишилося лише 10. Ситуація змінилася на кінець 1934 р., коли до структури АН було включено ВУАМЛІН (Всеукраїнську асоціацію марксистсько-ленінських інститутів) на чолі з академіком О. Шліхтером. У 1936 р. на базі Інституту економіки ВУАМЛІНу та Інституту сільськогосподарської економіки Наркомзему було утворено Аграрно-економічний інститут, який у тому ж році реорганізовано в Інститут економіки [15], до нього у 1937 р. було приєднано Інститут демографії та санітарної статистики. Головним завданням новоствореного Інституту економіки було визначено “узагальнення досягнень в галузі державного будівництва і розвитку народного господарства, розширення і поглиблення економіко-географічних досліджень” [16]. Структура АН у 1936 р. знову була реорганізована шляхом утворення трьох відділів: суспільних наук, математичних і природничих наук та суспільних наук. У структурі Відділу математичних і природничих наук серед інших було зорганізовано Геолого-географічну групу. Відділ суспільних наук на групі не поділявся. В такій структурі АН проіснувала до 1939 р.

Для цього часу характерні значні втрати географічного інтелектуального потенціалу України, що було наслідком політичних репресій радянського режиму. Особливо тяжко відбилися репресії на українознавчих галузях науки, таких як історія, географія та економіка. Більшість наукових тем в межах цих дисциплін були взагалі закриті, а їх організатори піддані репресіям. У грудні 1933 р. Політбюро ЦК КП(б)У ініціювало перед АН питання про виключення зі складу ВУАН академіка С. Рудницького. Директор Інституту економіки О. Асаткін у доповідній записці до ЦК КП(б)У від 30 січня 1937 р. [17] повідомляв, що “в результаті чисток в Інституті залишилося лише п’ять молодших наукових співробітників і три аспіранти ... які фактично не знайомі з елементарними прийомами науково-дослідної роботи... Журнал Інституту “Під марксистсько-ленінським прапором” не виходить ще з літа 1936 р., оскільки я звільнив його фактичного редактора професора Небиа... Такою є “готовність”

Інституту економіки до роботи на ідеологічному фронті...". Питання дефіциту наукових кадрів географів особливо загострилося в середині 1930-х рр. Оскільки Академія була знекровлена в результаті політичних чисток, чи просто фізичного знищення науковців, було прийнято рішення про створення Особливої кваліфікаційної комісії для присудження наукових ступенів без захисту дисертацій. Цій комісії підпорядковувалися підкомісії, зокрема підкомісія із соціально-економічних наук у складі академіків О. Шліхтера (голова), С. Семковського, М. Птухи та професора Є. Шаблювського. Показовим є той факт, що ця підкомісія за увесь час свого існування не присвоїла жодного наукового ступеня кандидата чи доктора наук. З кінця 1936р. вчені звання в АН присуджувалися лише після захисту дисертацій.

Напередодні Другої світової війни економіко-географічні дослідження в АН були зосереджені в Інституті економіки, в якому в цей час спостерігається скорочення багатотемності досліджень і повна переорієнтація на комплексне дослідження великих народногосподарських проблем. У 1940 р. у Львові на базі ліквідованого радянським режимом НТШ було утворено філії наукових установ АН. На момент ліквідації НТШ володіло значним науковим потенціалом, об'єднаним у трьох секціях – Філологічній, Історично-філософській із секцією Національної економіки та Математично-природописно-лікарській. Саме у складі останньої діяла Географічна секція. Науковий потенціал НТШ став основою для створення відповідних відділів та розвитку у них наукових досліджень. Відділ економіки очолив професор В. Огоновський.

Починаючи з другої половини 1930-х рр. Рада з вивчення продуктивних сил України АН УРСР ініціювала конференції з важливих питань розміщення промислового виробництва. Також було проведено конференції з проблем реконструкції Дніпра та ерозії ґрунтового покриву. Основними темами Ради у цей час були питання господарського використання місцевих видів палива і природної енергії УРСР, питання водного господарства УРСР, використання природних ресурсів Сивашу тощо [18].

Загалом в Україні у 1930-х рр. працювали групи учених економіко-географів, а також продовжували функціонувати наукові школи, які були створені у 1910 – 1920-х рр., які частково зберегли кадри та започатковані напрями досліджень.

На кінець 1930-х рр. для структури Інституту економіки було характерним те, що в ньому досить механічно поєднувалися різні напрями наукових досліджень. Це було результатом приєднання до Інституту різних груп як решток ліквідованих наукових установ АН УРСР. До складу Інституту входило два відділи: 1) відділ розміщення економіки з групами промисловості, сільського господарства та перепису населення і статистики, 2) відділ вивчення продуктивних сил УРСР з групами по вивченню розміщення корисних копалин і місцевих водних

ресурсів. Уже сама назва цих відділів свідчила про заплутаність структури Інституту. Саме тому за ініціативою Президії Інституту в кінці 1938 р. було затверджено нову його структуру у складі таких секторів: економічної географії, політекономії, економіки соціалістичної промисловості, економіки соціалістичного сільського господарства та радянської торгівлі. Провідні теми наукових досліджень Інституту складали проблеми розвитку і розміщення окремих галузей господарства, дослідження динаміки населення УРСР, господарського освоєння природно-ресурсного потенціалу та освоєння водних ресурсів республіки. У 1938 р. Інститут виконав чотири фундаментальні теми: "Сільське господарство України за 20 років радянської влади" (к. е. н. П. Нагорний, к. е. н. В. Бондаренко, "Розвиток цукрової промисловості в УРСР" (с. н. с. В. Резніков), "Переписи населення СРСР" (к. е. н. П. Пустоход, акад. К. Воблий), "Динаміка соціально-виробничої структури населення УРСР" (акад. К. Воблий, І. Блайков, М. Карцев). Частково були виконані теми під керівництвом акад. О. Шліхтера "Розміщення та перспективи розвитку добувної та обробної промисловості на базі використання корисних копалин УРСР" і "Розміщення корисних копалин УРСР"[19]. Напередодні війни Інститутом економіки було підготовлено фундаментальний підручник для вищої школи з економічної географії УРСР, проведено ряд важливих досліджень з питань розміщення нових підприємств окремих галузей господарства, комплексно досліджено питання освоєння та використання водних ресурсів Донбасу. В 1940 р. Інститут економіки розпочав комплексне дослідження проблеми планування господарського комплексу УРСР – розміщення і розвитку продуктивних сил, економічного районування України. Розв'язання цієї проблеми почалося із великого циклу окремих робіт, об'єднаних загальною темою "Комплексний розвиток і розміщення галузей народного господарства УРСР". В основу цієї тематики було покладено партійні директиви про комплексний розвиток основних економічних районів і про наближення промисловості до джерел сировини і районів споживання. Загалом дана тема була поділена на три частини. Перша була присвячена дослідженню наявності і розміщення трудових ресурсів УРСР. До другої частини належав ряд робіт щодо розвитку господарства в кожній з областей республіки. Третя частина включала 16 тем, в яких досліджувався розвиток і розміщення окремих галузей господарства: промисловості (металургійної, гірничодобувної, машинобудівної і т. д.) та сільського господарства (зернових і технічних культур, городництва, тваринництва) і товарообороту. Одночасно Інститутом було започатковано тему "Економіка УРСР в період відбудови народного господарства (1921 – 1925)", присвячену історії розвитку галузей господарства України [20]. У 1940 р. у Львові після ліквідації НТШ і утворення відділів АН досить швидко були замінені місцеві керівники цих установ. З посади директора Відділу

економіки було усунено проф. В. Огоновського, а замість нього призначено Д. Гака. В цей часу відділі працювали с. н. с. І. Грабар, м. н. с. І. Ольховий, с. н. с. О. Степанів, М. Кучмак, с. н. с. П. Фрідман та інші. Відділ займався дослідженням питань розвитку та розміщення господарства Західної України.

Напередодні війни АН являла собою потужний науково-дослідницький комплекс, у межах якого були репрезентовані переважно всі фундаментальні галузі наукового знання, проте пріоритет робився на ті напрями науки, які визначалися господарськими потребами країни. З початком війни між Німеччиною і СРСР АН УРСР було евакуйовано в Уфу. Інститут економіки теж був повністю евакуйований, оскільки займався питаннями радянської економіки та статистики для партійних органів. На базі Відділення суспільних наук було утворено єдиний Інститут суспільних наук, до якого й увійшов Інститут економіки. В 1942 р. в АН УРСР було засновано спеціальну Комісію по відбудові господарства України, яку очолив акад. О. Богомолець, економічною секцією цієї комісії керував акад. К. Воблий, а уже в червні 1942 р. відновлено самостійний Інститут економіки АН УРСР під керівництвом К. Воблого, він же керував і відділом економічної географії [21]. На Інститут було покладено завдання комплексного економіко-географічного дослідження районів Башкирської АРСР, Уралу й Казахстану, а також складання підручників з економічної географії цих територій. Одночасно Інститут був зайнятий розробкою питань, пов'язаних з відбудовою господарства України. З цією метою у 1943 р. для органів Держплану було складено районні нариси економіко-географічного характеру для кожної області Лівобережної України. У тому ж році підготовлено працю "Народне господарство України", в якій детально проаналізовано стан господарства України напередодні війни. Автори цієї праці К. Воблий, В. Воблий, М. Середенко, П. Хромов, З. Шульга та Л. Яснопольський уперше описали різні галузі господарства України в їх історичному розвитку й подали аналіз стану кожної галузі напередодні війни, а також окреслили шляхи їх відбудови та подальшого розвитку. За час перебування Інституту в евакуації його співробітниками було захищено дві кандидатські дисертації: М. Середенком на тему "Металургійна промисловість України" та П. Ожевським – "Комплексний розвиток Туймазинського району Башкирії" [22]. Навесні 1944 р. Інститут економіки повернувся в Україну.

Таким чином, за перші десять років існування Інститут економіки оформився як провідний осередок економіко-географічних досліджень в АН. Якщо свою діяльність Інститут розпочинав із штатом 17 наукових співробітників, то у червні 1941 р. у ньому працювало 59 наукових співробітників [23]. Починаючи з 1940 р. Інститут почав приймати до захисту дисертації з економічної географії на здобуття наукового ступеня кандидата

економічних наук. Центральною дослідницькою проблемою його роботи було визначено проблематику комплексного розвитку народного господарства УРСР і окремих її районів, також започатковано дослідження з історії народного господарства УРСР. Провідною темою наукової роботи Відділу економічної географії була тема "Розміщення і розвиток продуктивних сил економіко-географічних районів УРСР". У кінці 1930-х – на початку 1940-х рр. наукові співробітники Інституту видали ряд праць з проблем економічної географії УРСР: "Коксохімічна промисловість України" (К. Свеченовський), "Проблеми використання водних ресурсів Донбасу" (Д. Вірник), "Цегляна і черепична промисловості Чернігівської області" (П. Ожевський), "Цегляна і черепична промисловості Київської області" (Д. Гак), "Розміщення деяких галузей легкої і текстильної промисловості УРСР" (В. Ісакович, Б. Бабаєв, Е. Савчук, І. Лерман), "Історія розвитку цукрової промисловості в Україні за 20 років радянської влади" (І. Резніков), "Сільське господарство УРСР" (П. Нагорний, В. Бондаренко, Костюха, Стеценко), "Розміщення і розвиток кондитерської промисловості УРСР" (Марченко), "Розміщення і розвиток промисловості у Сталінській, Ворошиловградській і Запорізькій областях" (Шевченко, Савчук, Панащенко), "Розміщення і розвиток маслоробної промисловості УРСР" (І. Резніков), "Розміщення харчової промисловості УРСР" (Любовський), "Розміщення і перспективи розвитку лісової промисловості УРСР" (Петров), "Розміщення продуктивних сил УРСР" (Б. Бабаєв) [24].

Недостатньо дослідженими сьогодні є питання функціонування академічної науки в Україні в умовах нацистської окупації. Німеччина у своїх планах відводила для України особливе місце як території для формування своєї могутності і подальшого завоювання Сходу. На підконтрольній німцям території залишилося досить багато наукових співробітників АН та професорсько-викладацького складу ВНЗ. У вересні 1941 р. за підтримки Українського центрального комітету, очолюваного географом В. Кубійовичем, у Львові було відновлено діяльність НТШ. Саме він очолив спільно з проф. Ю. Полянським його Географічну комісію [25]. Проте вже незабаром окупаційна влада заборонила діяльність НТШ.

У Києві було затверджено новий склад Президії УАН та керівництво її структурних підрозділів. Директором Інституту економіки та статистики став професор М. Величківський [26]. Показово, що серед новостворених академічних установ у Києві був Інститут географії. Однак, враховуючи обмежену матеріально-технічну базу, відсутність необхідних коштів та малочисельний науковий склад, Інститут географії та Українське науково-дослідне бюро статистики були об'єднані з Інститутом економіки, внаслідок чого утворився Інститут економіки, географії та статистики УАН на чолі з проф. М. Величківським [27]. Пріоритетними завданнями Інституту було визначено збір та аналіз

джерел статистичної інформації про стан господарства, оскільки радянська влада систематично фальшувала статистичні відомості. Інститут також розпочав роботу над складанням географії України як в цілому, так і окремих її частин, адже комплексних географічних праць про територію України на той час не було. Співробітники Інституту встигли підготувати до друку працю з фізичної та економічної географії Правобережжя, включаючи місто Київ [28]. А вже у березні 1942 р. з метою переорієнтації роботи установ УАН з типово українознавчих проблем на потреби рейху її було фактично ліквідовано, а утворення нових науково-дослідних установ призвело до повної руйнації структури УАН. Зокрема, Інститут економіки, географії та статистики було передано у підпорядкування генерал-комісаріату міста Києва. Така реорганізація установ УАН не була остаточною і спрямовувалася на утворення великих крайових інститутів. Так, за наказом Е. Коха у червні 1942 р. було організовано Крайовий інститут краєзнавства та господарських досліджень. Куратором Інституту призначили професора Грюнберга, а виконавчим директором М. Розенберга [29]. В листопаді 1943 р. цей Інститут було переведено з Києва до Вінниці. Інший осередок наукового життя в окупованій Україні сформувався в Харкові, де розпочали свою діяльність науково-громадські організації. У 1941 р. у місті почали працювати “Просвіта” й Харківське наукове товариство з географічною секцією [30]. Активним діячем у цих установах був відомий український економіко-географ проф. К. Дубняк. У газеті “Нова Україна” в грудні 1941 р. вийшла другом його стаття “Про чергові завдання української науки”, де вчений визначив як найголовніше із завдань розвитку тогочасної науки її можливість і необхідність долучитися до надбань західноєвропейської наукової думки. На думку К. Дубняка, українські вчені мали поповнити свої знання новим фактичним матеріалом і озброїти себе новою методологією, скинувши при цьому “облудливі кремлівські канони”, які нівечили й утискали вільний розвиток української національної науки. Серед галузей нового українознавства, за переконаннями К. Дубняка, важливе місце мала посісти географія України, пов’язана з геополітикою і демогеополітикою. Вчений наголошував, що географія нарешті повинна представити Україну як природно-географічну одиницю і показати історичний розвиток української нації на певному природному просторі з його природними умовами, ресурсами і межами [31]. Однак і ці наукові установи працювали нетривалий час, оскільки були заборонені окупаційною владою [32]. Таким чином, сподівання тієї частини української наукової інтелігенції, яка залишилася в окупованій Україні, не справдилися, оскільки вже протягом перших місяців окупації стало відомо, що нова влада не прагнула організовувати українські академічні установи, а намагалася лише використовувати місцеві наукові кадри з метою підтримки німецької

армії та режиму. Тому спроби організувати будь-які наукові студії, тим більше українознавчі, фактично не мали результатів.

Після повернення у звільнений Київ АН відновила свої структурні одиниці. У вересні 1944 р. одним із перших було відновлено Інститут економіки, враховуючи актуальність проблематики його наукових досліджень, пов’язаних з відбудовою господарства. Уже в перші повоєнні роки Інститут економіки під керівництвом акад. К. Воблого досяг значних наукових результатів. Було підготовлено перший том фундаментальної праці з економічної географії за редакцією акад. К. Воблого, а також друге видання збірника про стан господарства України. Член-кореспондент П. Хромов виконав тему “Промисловість УРСР напередодні Вітчизняної війни”, а колектив учених під керівництвом акад. К. Воблого приступив до роботи над монографією “Народне господарство радянської України”. Розроблялася також тема, присвячена відбудові та розміщенню в УРСР харчової промисловості (акад. К. Воблий та к. е. н., с. н. с. В. Воблий), кам’яно-вугільної промисловості (акад. Л. Яснопольський), чорної металургії (к. е. н., с. н. с. М. Середенко), легкої промисловості (к. е. н., с. н. с. Л. Горелік), машинобудівної промисловості (к. е. н., с. н. с. Д. Гак). Питання відбудови та розміщення спеціалізованого сільського господарства досліджувалися колективом науковців у складі к. е. н., с. н. с. А. Радченко, к. е. н., с. н. с. І. Романенко, к. е. н., с. н. с. М. Стеценко, к. е. н., с. н. с. З. Шульги. Продовжувалася робота з підготовки другого тому “Економічної географії УРСР” під загальним редагуванням К. Воблого. Виходячи з того, що в Інституті економіки за весь час його існування не було підготовлено жодної докторської дисертації, в 1944 р. затвердили три теми докторських дисертацій для наукових співробітників, які мали певний досвід наукової роботи, зокрема: “Населення України XIX століття” (П. Пустоход), “Історія та розміщення чорної металургії України” (М. Середенко) та “Аграрне питання на Україні” (З. Шульга) [33]. Протягом 1945 р. Інститут був доукомплектований науковими кадрами з числа демобілізованих, однак питання забезпеченості висококваліфікованими кадрами залишалося досить гострим, не зовсім налагодженою в цей час була і співпраця з відділом у Львові [34]. Львівський відділ Інституту економіки знову відновив свою діяльність під керівництвом проф. В. Огоновського. Працівники відділу активно долучилися до питань відбудови господарства західних областей УРСР, вивчали проблеми економічної географії регіону, зокрема підготували до друку економіко-географічний нарис про Закарпаття. За постановою РМ УРСР у жовтні 1946 р. Відділ було ліквідовано. Таким чином, в останні роки війни і перші повоєнні роки діяльність економіко-географів у структурних одиницях АН була переорієнтована на потреби відбудови господарського комплексу, швидкого відновлення промисловості та сільського господарства, вивчення

природно-ресурсного потенціалу УРСР. Особливої актуальності набули питання кадрового за безпечення економіко-географічних досліджень. Якщо діяльність аспірантури в перші повоєнні роки принесла свої результати у вигляді зростання кількості підготовлених кандидатських дисертацій з економічної географії (присуджувався ступінь кандидата або географічних, або економічних наук), навіть не зважаючи на надзвичайно складні матеріальні умови життя здобувачів наукових ступенів, то захищених докторських дисертацій в галузі економічної географії не було взагалі.

У перші повоєнні роки питання економічної географії були включені до головних напрямів діяльності АН, зокрема, проблеми розвитку та розміщення галузей господарства, історико-географічних особливостей формування галузей господарства та заселення території України. Інститут економіки досліджував проблеми розміщення економіки, територіальний розподіл продуктивних сил, перспективи розвитку економіко-географічних районів, використання енергетичних ресурсів республіки тощо [35]. За результатами цих досліджень було опубліковано “Нариси розвитку народного господарства Української РСР”, підготовлено двохтомне видання “Нариси економічної географії Української РСР”. Під керівництвом нового директора Інституту акад. П. Першина була підготовлена колективна монографія про розвиток та розміщення сільськогосподарського виробництва у степовій зоні. Було розпочато економіко-географічне дослідження західних областей УРСР. Діяльність Ради по вивченню продуктивних сил відновилася у 1948 р. і спрямовувалася на розробку великих комплексних проблем: дослідження посушливих районів південних областей УРСР, використання природного газу, використання малих річок, розвиток районів Полісся. Для виконання наукового плану Ради було залучено понад 300 науковців з 23 інститутів АН та ВНЗ.

Актуальність географічних досліджень загалом та економіко-географічних зокрема в умовах повоєнної відбудови господарства вимагали створення в структурі АН окремого Інституту географії. На початку 1947 р. від імені всесоюзного Географічного товариства надійшло звернення до голови РМ УРСР М. Хрушова та Президента АН УРСР О. Палладіна щодо організації в Україні філії всесоюзного Географічного товариства та Інституту географії і картографії в системі АН УРСР: “... в цілях подальшого розвитку й розквіту географічної науки в СРСР маємо клопотання про організацію в Україні у м. Києві Науково-дослідного інституту географії та картографії в системі Академії наук УРСР. Подібні науково-дослідні інститути географії уже існують в Академії наук СРСР (Москва), Академії наук Грузинської РСР (Тбілісі), Академії наук Азербайджанської РСР (Баку), Академії наук Латвійської РСР (Рига) та інших союзних республік. Одночасно прохаємо про організацію в УРСР філіалу Всесоюзного Географічного товариства і

Географічного музею УРСР та продовження поряд з географічними дослідженнями на території України наукових робіт в недосліджених районах Центрального Тянь-Шаню, що є славною традицією українських географів ...” [36]. Показово, що цей лист було підписано тодішніми лідерами совєтської географічної школи, зокрема академіками АН СРСР Л. Бергом, А. Грігор'євим, О. Шмідтом, І. Крачковським, членами-кореспондентами АН СРСР Н. Баранським, В. Візе, професорами С. Калесніком, В. Каравайським, Е. Шведе, М. Вольфом та іншими. Від імені українських географів лист підписав к. г. н. О. Діброва. Як відомо, такі установи (Інститут географії та картографії і Географічний музей) існували й досить успішно працювали в Україні у 1927 – 1934 рр. до моменту їх brutального знищення комуністичним режимом [37].

Після смерті акад. К. Воблого в Інституті економіки намітилися тенденції до згортання економіко-географічних досліджень і водночас посилення економізації тематики досліджень, про що свідчать теми наукової роботи Інституту та перелік друкованих видань його співробітників у 1948 – 1950-х роках. На початку 1950 р. відбулося обстеження роботи Інституту економіки комісією ЦК КП(б)У. За результатами перевірки, які були переважно незадовільними, з'явився текст довідки, наповнений інформацією у притаманному для того часу стилі: “...Інститут економіки не справляється з поставленими вимогами і не відповідає потребам соціалістичного будівництва, ...тематичні плани Інституту з року в рік не виконуються, ...в підготовлених Інститутом роботах переважає історико-описовий підхід, без теоретичних узагальнень, ...у “Наукових записках” № 1 за 1946 р. буржуазний націоналіст М. Туган-Барановський оголошений основоположником і організатором економічної думки на Україні, ...Інститут не дав жодної роботи заснованій на марксистсько-ленінському аналізі виникнення і розвитку робочого класу, ...кадри Інституту підбиралися за принципом приятелізму, що призвело до засмічення випадковими людьми, ...головною причиною такого стану справ є відсутність в Інституті на протязі багатьох років більшовицького наукового підходу як у керівництва Інституту так і з боку Відділення суспільних наук...” [38]. Результати роботи комісії були оформлені у вигляді Постанови ЦК КП(б)У про роботу Інституту економіки АН УРСР у післявоєнний період від 21 лютого 1950 р., яка зобов'язувала Президію АН у найкоротші терміни усунути виявлені комісією недоліки, переглянути план науково-дослідницької роботи з їх переорієнтацію на “актуальні проблеми соціалістичного будівництва”, встановлення реальних зв'язків із виробництвом та Держпланом. Ряд рекомендацій стосувався кадрової політики в Інституті та напрямів удосконалення партійної роботи [39].

У 1947 р. відновила свою діяльність Рада по вивченню продуктивних сил. Під керівництвом акад. А. Кіпріанова, а з 1948 р. – акад. П. Погребняка вона

стала координаційним центром науково-дослідних робіт з дослідження великих комплексних проблем, а саме: розвитку продуктивних сил Полісся, Чернівецької, Закарпатської та Кримської областей, розвитку й спеціалізації сільського господарства у степовій зоні УРСР. Економіко-географічні студії в

Інституті економіки реалізовувалися фактично усіма його відділами, однак існував і спеціалізований відділ економічної географії, який у 1950 р. був реорганізований у відділ розміщення продуктивних сил.

Таблиця 1

Склад Інституту економіки АН УРСР наприкінці 40-х – на початку 50-х рр. XX ст.

Відділи Інституту	Завідувачі відділів	Старші наукові співробітники	Молодші наукові співробітники
Економічної географії	акад. Воблий К. к. е. н. Зведенюк П.	к. е. н. Воблий В. к. е. н. Зведенюк П. к. е. н. Липський В. к. г. н. Мукомель І. д. г. Огоновський В. д. г. Степанів О. к. е. н. Томчук О.	к. е. н. Корецький Л. к. е. н. Кугукало І. Синьов М.
Економіки промисловості	к. е. н. Вірник Д. к. е. н. Середенко М.	к. е. н. Горелік Л., к. е. н. Румянцев О. чл.-кор. Фейгін Я. к. е. н. Хотимченко М. чл.-кор. Хромов П. к. е. н. Шевченко А. к. е. н. Шевченко Я. акад. Яснопольський Л	к. е. н. Горбенко Є. к. е. н. Жеребкін Г. к. е. н. Храмов О.
Економіки сільського господарства	акад. Першин П. к. е. н. Радченко А.	к. е. н. Бондаренко В. к. с-г. н. Семко П. к. е. н. Чайковський А.	к. е. н. Ігнатков Д.
Історії народного господарства	к. е. н. Вірник Д. к. е. н. Романенко І.	к. е. н. Бондаренко В.	к. е. н. Стеценко М.

З початку 1950-х рр. відбулася еволюція загальної економіко-географічної тематики науково-дослідницької роботи в АН від проблематики відбудови господарства до питань подальшого розвитку промисловості і сільського господарства республіки. Інститут економіки у 1950-х рр. тісно співпрацював з Радою по вивченню продуктивних сил, продовжуючи дослідження в галузі економічної географії, що стосувалися будівництва Каховського гідровузла і системи зрошувальних каналів на півдні України, теоретичного обґрунтування найбільш ефективних шляхів розвитку промисловості УРСР, спеціалізації і комплексного розвитку економічних районів республіки, розвитку їх продуктивних сил. Так, у проблемно-тематичному плані науково-дослідних робіт академії на 1951–1955 рр. економіко-географічними темами були: “Розвиток галузей промисловості УРСР в період переходу від соціалізму до комунізму”, “Характеристика розміщення промисловості і транспорту в районі будівництва Каховської ГЕС і Південноукраїнського каналу” [40], “Використання місцевих джерел добрив Української РСР”, “Комплексне використання бурого вугілля і торфу Української РСР”, “Розвиток продуктивних сил Полісся Української РСР” тощо [41].

У зв'язку із збільшенням обсягів науково-дослідних робіт в галузі географії та їх вузькою спеціалізацією з ініціативи Інституту геології та Інституту економіки було знову запропоновано

створити в структурі АН окремий Інститут географії на базі Інституту географії Київського університету. Останній формально був правонаступником Інституту географії та картографії, який було створено ще у 1926 р. у Харкові, а після злочинного знищення колективу й самого Інституту більшовицьким режимом його залишки було передано спочатку до Харківського університету, а в 1940 р. до Київського університету. В серпні 1951 р. було направлено звернення АН до РМ УРСР у справі організації Інституту географії АН УРСР: “В Академії наук УРСР відсутній науковий центр по вивченню проблем географії УРСР. Окремі геоморфологічні дослідження ведуться в Інституті геології АН УРСР, економіко-географічні дослідження проводяться в Інституті економіки... Поряд з тим в Київському державному університеті ім. Т. Г. Шевченка є Інститут географії з штатом у 29 співробітників, які не в змозі розгорнути будь-яких значних робіт по комплексному дослідженню території УРСР. Майже взагалі не організовані кліматологічні та метеорологічні дослідження. Разом з тим розвиток продуктивних сил УРСР, втілення плану перетворення природи, завдань освоєння і використання малих річок, питання агромеліорації, боротьби з ерозією ґрунтів й інших заходів вимагають розвитку комплексної географії дослідження території УРСР, рельєфу, геоморфології, клімату, розробки питань метеорології і інших елементів природи нашої республіки. У зв'язку з

цим Президія АН УРСР просить Раду Міністрів УРСР порушити клопотання перед Радою Міністрів СРСР про організацію Інституту географії АН УРСР на базі Інституту географії Київського держуніверситету ім. Т. Г. Шевченка, передавши його у склад Академії наук УРСР” [42]. Про необхідність фундаментальних географічних досліджень в межах АН говорилося також у підготовленій Президією довідці про заходи щодо розширення актуальних наукових досліджень академічних установ: “... В Академії наук УРСР у вкрай обмежених розмірах ведуться дослідження в галузі географії... Президія АН просить передати Інститут географії Київського держуніверситету, щоб, укріпивши його відповідними кадрами, можливо було в майбутньому розгорнути широкі дослідження в галузі фізичної географії, кліматології і метеорології, економічної географії і т. д. Є принципова згода керівництва цього Інституту і ректора університету на передачу Інституту географії” [43]. Інститут географії Київського держуніверситету на початку 1950-х рр. мав окремий штат, що налічував 40 співробітників, а його структура включала відділ фізичної географії, відділ економічної географії, відділ картографії, картографічну майстерню, спелеологічну лабораторію та бібліотеку. Очолював Інститут професор П. Заморій. Однак ця спроба утворення в складі АН високої географічної установи академічного типу залишилася нереалізована, оскільки не знайшла підтримки у партійного керівництва. Коли вже у 1952 р. над Інститутом в складі університету нависла загроза закриття, проф. П. Заморій особисто звернувся до керівництва РМ УРСР з проханням передати Інститут до складу АН, аби “врятувати єдиний науково-дослідний географічний центр в Україні, головними завданнями якого є всебічне географічне вивчення території, населення і господарства України, розробка теоретичних проблем фізичної та економічної географії, геоморфології, кліматології, дослідження виробничих сил, підготовка фундаментальної монографії “Географія України”. Це прохання теж лишилося поза увагою керівництва республіки. Ось якою була сила небажання, а то й навіть страху партійної верхівки перед ідеєю відродження географічного українознавства в академічній науці України. І навіть в умовах т. зв. “відлиги”, коли Президія АН УРСР зверталася до РМ СРСР і АН СРСР (бо тільки з їх високої волі АН УРСР мала право створювати нові структурні одиниці) про відкриття хоча б сектору географії, ця спроба була безрезультатною. Лише у 1964 р. при Інституті геологічних наук АН УРСР було утворено Сектор географії з відділами економічної географії, фізичної географії та картографії. У 1970 р. Сектор було перетворено на Відділення географії Інституту геофізики АН УРСР, і лише у 1991 р. постав Інститут географії АН незалежної України.

Характерною рисою розвитку економіко-географічних досліджень в АН УРСР упродовж 1950-х рр. було переміщення їх організаційного

центру з Інституту економіки до Ради по вивченню продуктивних сил. Зусилля вчених АН були спрямовані на поглиблене вивчення природно-ресурсного потенціалу, перспектив подальшого розвитку продуктивних сил в окремих економічних районах. Науково-дослідницька робота і Ради і Інституту економіки в роки т. зв. п'ятої п'ятирічки здійснювалася в рамках “завдань, поставлених у праці Й. Сталіна “Економічні проблеми соціалізму в СРСР” [44] та була спрямована на реалізацію головних завдань Держплану.

Висновки. З самого початку утворення Академії наук у Києві в ній було розпочато роботу над організацією географічних досліджень. Наукове обґрунтування кафедри географії здійснив академік П. Тутковський. У перші роки існування Академії розпочали свою роботу комісії краєзнавства, вивчення продуктивних сил, вивчення народного господарства України, Товариство українських економістів, також було обґрунтовано статутні засади Українського географічного товариства. Початок фундаментальних географічних досліджень в Академії наук пов'язаний із обранням С. Рудницького академіком та керівником кафедри географії. На кінець 1920-х рр. Академія наук постала як наукова установа загальнодержавного значення з акцентом на українознавчих дослідженнях, в якій досить великі перспективи розвитку мала й географічна наука.

Упродовж другої половини 1930-х рр. економіко-географічні дослідження в Академії наук були зосереджені в Інституті економіки та Раді по вивченню продуктивних сил. Координатором економіко-географічних досліджень виступав академік К. Воблий. У перші повоєнні роки Інститут економіки під керівництвом акад. К. Воблого досяг значних наукових результатів, зокрема було підготовлено перший том фундаментальної праці з економічної географії, а також видання про стан господарства України. До головних напрямів діяльності Академії були включені такі питання економічної географії, як розвиток і розміщення галузей господарства, історико-географічні особливості формування галузей господарства та заселення території України. Інститут економіки досліджував проблеми розміщення економіки, територіальний розподіл продуктивних сил, перспективи розвитку економіко-географічних районів, використання енергетичних ресурсів республіки тощо. Економіко-географічні студії в Інституті економіки реалізовувалися фактично усіма його відділами, однак існував і спеціалізований відділ економічної географії, який у 1950 р. був реорганізований у відділ розміщення продуктивних сил.

Упродовж 1950-х рр. спостерігається переміщення організаційного центру економіко-географічних досліджень з Інституту економіки до Ради по вивченню продуктивних сил. Вона стала координаційним центром з економіко-географічного дослідження великих комплексних проблем.

Література і джерела

1. Географічна наука в Національній академії наук України / Л. Г. Руденко, О. М. Маринич, В. П. Палієнко та інші. – К.: Академперіодика, 2009. – 252 с.
2. Пояснююча записка до законопроекту про заснування Української Академії наук у Києві. – К., 1918. – С. 3.
3. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВОВ України). – Ф. 30, Оп. 2, спр. 6799, арк. 48-52.
4. Записка Тутковського П. А. до Комісії для вироблення законопроекту про утворення кафедри географії в УАН // Збірник праць Комісії для вироблення законопроекту про заснування Української Академії наук у Києві. – 1918. – С. 31-32.
5. Звідомлення Всеукраїнської Академії наук за 1923 рік. – К., 1924.
6. Інститут рукопису НБУ імені В. І. Вернадського (далі – ІР НБУВ). – Ф. 10, спр. 26303, арк. 9.
7. ІР НБУВ. – Ф. 10, спр. 236, арк. 1.
8. Звідомлення Української академії наук у Києві за 1927 р. – К., 1928.
9. Архів Ради з вивчення продуктивних сил НАН України. – Оп. 1, спр. 21, арк. 1-16.
10. ІР НБУВ. – Ф. 10, спр. 18703, арк. 1-75.
11. ІР НБУВ. – Ф. 10, спр. 18712, арк. 1-11.
12. ЦДАВОВ України. – Ф. 166, Оп. 1, спр. 9521, арк. 71.
13. ЦДАВОВ України. – Ф. 166, Оп. 10, спр. 569, арк. 10.
14. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України). – Ф. 1, Оп. 7, спр. 3882, арк. 102.
15. Архів Президії НАН України. – Ф. 251, Оп. 1, спр. 62, арк. 110.
16. ЦДАГО України. – Ф. 1, Оп. 6, спр. 409, арк. 42.
17. ЦДАГО України. – Ф. 1, Оп. 20, спр. 7092, арк. 1-5.
18. Наукова робота Академії наук в 1939 році // Вісті Академії наук УРСР. – К., 1940. – № 4. – С. 5-37.
19. Архів Президії НАН України. – Ф. 251, Оп. 1, спр. 69, арк. 4-123.
20. Діяльність інститутів Відділу суспільних наук у 1940 році // Вісті Академії наук УРСР. – 1940. – № 9. – С. 20-27.
21. Архів Президії НАН України. – Ф. 251, Оп. 1, спр. 96, арк. 204-297.
22. Архів Інституту економіки НАН України. – Оп. 1, спр. 14, арк. 1-6.
23. Інститут архівознавства НБУВ імені В. І. Вернадського (далі – ІА НБУВ). – Ф. 360, Оп. 1, спр. 19, арк. 1-7.
24. ІА НБУВ. – Ф. 360, Оп. 1, спр. 5 арк. 1-2.
25. Центральний державний історичний архів у м. Львові (далі – ЦДІАЛ). – Ф. 309, Оп. 11, спр. 36, арк. 75-76.
26. Державний архів Київської області (далі – ДАКО). – Ф. 2356, Оп. 6, спр. 209-а, арк. 52-53.
27. ДАКО. – Ф. 2356, Оп. 6, спр. 198-б, арк. 20-21.
28. ДАКО. – Ф. 2462, Оп. 1, спр. 5, арк. 6.
29. ЦДАВОВ України. – Ф. 3206, Оп. 5, спр. 4, арк. 350.
30. ЦДІАЛ. – Ф. 309, Оп. 1, спр. 141, арк. 1-2.
31. Дубняк К. Про чергові завдання Української науки // Нова Україна. – 1941. – 25–26 грудня. – С. 3-4.
32. Державний архів Харківської області (далі – ДАХО). – Ф. 2982, Оп. 7, спр. 24, арк. 47.
33. Архів Інституту економіки НАН України. – Оп. 1, спр. 14, арк. 1-6.
34. Звіт про роботу Академії наук УРСР за 1945 рік // Вісті АН УРСР. – 1946. – № 5-6. – С. 15-29.
35. Архів Президії НАН України. – Ф. 251, Оп. Планова комісія, спр. 206.
36. ЦДАГО України. – Ф. 1, Оп. 70, спр. 1087, арк. 23-24.
37. Шевчук С. М. Наукова школа Українського науково-дослідного інституту географії та картографії / С. М. Шевчук. – Полтава: ПНПУ імені В. Г. Короленка, 2013. – 270 с.
38. ЦДАГО України. – Ф. 1, Оп. 70, спр. 1786, арк. 159-194.
39. ЦДАГО України. – Ф. 1, Оп. 6, спр. 1375, арк. 8-12.
40. Архів Президії НАН України. – Ф. 251, Оп. Планова комісія, спр. 439, арк. 30 – 46.
41. Звіт про роботу АН УРСР у 1951 році // Вісник АН УРСР. – 1952. – № 5 (186). – С. 3 – 24.
42. Архів Президії НАН України. – Ф. 251, Оп. 1, спр. 387, арк. 264.
43. ЦДАВОВ України. – Ф. 2, Оп. 8, спр. 2413, арк. 104-111.
44. Підсумки роботи установ Академії наук УРСР за 1952 рік // Вісник Академії наук УРСР. – 1953. – № 4 (197). – С. 23-43.

Стаття надійшла 6.03.2015 р.

УДК 91(477.46)

Олена Половка

ГЕОГРАФІЧНА ОСВІТА ТА НАУКА В УМАНЬСЬКОМУ ДЕРЖАВНОМУ ПЕДАГОГІЧНОМУ УНІВЕРСИТЕТІ ІМЕНІ ПАВЛА ТИЧИНИ (ДО 25-ОЇ РІЧНИЦІ ЇЇ ВІДРОДЖЕННЯ)

Розглянуто становлення та розвиток географічної освіти і науки на природничо-географічному факультеті УДПУ ім. П. Тичини у період з першої половини ХХ ст. до початку ХХІ ст. Акцентовується увага на біографічних відомостях і навчально-методичному доробку першого завідувача кафедри географії старшого викладача Михайла Антоновича Олійника. Історія розбудови географії у навчальному закладі показана через такі складники: становлення кафедр географії, географічні кадри, науковий доробок. Висловлено думки щодо подальшого розвитку даної галузі знань у цьому закладі та в Україні.

Ключові слова: географія, Уманський педагогічний університет, природничо-географічний факультет, Михайло Олійник.

Olena Polovka. Geographic education and science at the Pavlo Tychyna Uman' State Pedagogical University (on the 25th anniversary of its revival). *This article deals with the formation and development of geographic education and science at the Faculty of Environmental Sciences and Geography of the Pavlo Tychyna USPU from the first half of the twentieth century. The development of geography is presented in its constituent parts: landmark establishment of chairs with geographic foci, geographic personnel and scientific heritage. The first part covers the historic landmark of the Department of Geography at the Uman' Teachers Institute since its inception (31.03.1945) until its closure in 1959. Emphasis is placed on the biographical information and achievements of the first head of the Department, the senior lecturer M. A. Oliynyk. Information is provided about the revival of the Geography Department in the early 1990s, which changed its name during periods when there was a search for the best techniques, methods and means of training geography teachers. Currently, there are two departments (the Department of Geography and Methods of Teaching, and the Department of General Earth Sciences and Geology), preparing Bachelors, Specialists, and Masters of Geography. The second component covers a number of personalities from scientific-research and educational-scientific institutions of the National Academy of Sciences, the Academy of Pedagogical Sciences and the Ministry of Education and Science of Ukraine, who made a significant contribution to the development of Geography at the Pavlo Tychyna USPU. Special attention is given to providing Geography Departments with personnel and current achievements for training highly qualified specialists (Doctors and Candidates of Sciences). The prospects for further development of Geography in this university are discussed. The third component is dedicated to the scientific and educational achievements of the faculty in the field of Geography. It highlights the scientific achievements of the research laboratories that currently exist in the Faculty of Physical Geography. It reveals the subjects studied by the researchers of these laboratories, both fundamental and applied, that led to adjustments, transformations and development of new specializations. Thoughts are offered regarding future development of this field of knowledge at the Pavlo Tychyna USPU and a more intensive development of geographic research in Ukraine.*

Key words: geography, Uman' Pedagogical University, Faculty of Physical Geography, Mykhaylo Oliynyk.

Всесвітньо відомі вчені – такі, як природознавець В. І. Вернадський, біолог М. І. Вавилов, фізик Дж. Р. Оппенгеймер, знані в Україні доктори географічних наук, професори С. Л. Рудницький, О. М. Маринич, О. І. Шаблій, П. Г. Шищенко, Я. І. Жупанський, філософи В. І. Онопрієнко, В. С. Крисаченко та інші – прийшли до висновку, що потрібно вивчати історію науки. Перед тим, як зробити наступний крок у географічній науці, необхідно осмислити і засвоїти все, що було зроблене нашими попередниками.

Актуальність тематики дослідження зумов-

лена нинішньою потребою реконструкції і поповнення наукознавства та історіографії географічної науки в Україні. Дослідження організації та діяльності кафедр географічного напрямку в Уманському державному педагогічному університеті (УДПУ) імені Павла Тичини у першій половині ХХ – на початку ХХІ ст. викликає не лише історичний, а й практичний інтерес, оскільки дає змогу визначити особливості розвитку одного з осередків географічної освіти та науки на території України. Отже, **об'єктом дослідження** є історія географічної освіти і науки в УДПУ імені Павла

Тичини, *предметом дослідження* – історичні віхи заснування та розбудови географічної освіти, їх зміст, організаційно-наукове забезпечення, теоретична і практична діяльність географів у цьому вузі. Основна *мета дослідження* полягає у з'ясуванні з позицій історії географічної науки внеску професорсько-викладацького складу в розбудову географічної освіти та науки в Україні, визначенні провідних тенденцій їхнього розвитку. Відповідно до мети сформульовані такі *завдання дослідження*: відтворити цілісну картину історії становлення географічної освіти і науки в УДПУ, з'ясувати провідні тенденції та напрями їх розвитку, проаналізувати доробок уманських природодослідників у галузі географії і висвітлити їхній внесок у розбудову географічної освіти і науки в Україні.

Методологічною основою статті є наукові засади історії розвитку географії. Методи дослідження полягають в обробці результатів за літературними та фондовими джерелами, опитуванні, анкетуванні тощо. На завершальному етапі використовуються узагальнюючі методи дослідження: системний, моделювання, статистичний, порівняльний, історико-географічний.

Історичні віхи становлення кафедр географічної спрямованості. Кафедра географії як окремий підрозділ природничо-географічного факультету (ПГФ) Уманського учительського інституту була створена за наказом частини № 1237 від 31 березня 1945 р. Народного Комісара освіти УРСР І. С. Гуленка. Цим наказом виконувати обов'язки завідувача кафедри було покладено на випускника 1923 р. соціально-історичного відділу факультету профосвіти Кам'янець-Подільського інституту народної освіти, старшого викладача і заступника директора наукової та навчальної частини інституту Михайла Антоновича Олійника (рис. 1), який мав практичний досвід викладання географії під час роботи у Кам'янець-Подільській трудовій школі № 5 (1923 – 1929). Від часу заснування й до свого закриття (у 1959 р.) кафедру з річною перервою (з 25 грудня 1953 р. по 25 грудня 1954 р.) очолював М. А. Олійник. Ця перерва була викликана тим, що Михайло Антонович був відряджений до річної аспірантури в Інститут економіки Академії наук УРСР і тимчасово виконувати обов'язки завідувача кафедри географії було доручено І. Ф. Висоцькому (наказ Міністерства освіти УРСР, №1202-К від 28 грудня 1953 р.).

М. А. Олійник у цьому академічному інституті розпочинає свої наукові пошуки на тему: “Технічні культури УРСР (економіко-географічна характеристика)” (наук. кер. канд. економ. наук І. А. Кугукало). Завданням дисертаційної роботи було вивчення географічного розміщення і економічного значення технічних культур у народному господарстві країни. В процесі написання кандидатської дисертації тематика дослідження була скорегована і набула назви: “Розміщення і спеціалізація сільського господарства Черкаської

області” [1]. На жаль, в архівних джерелах не міститься відомостей про захист цієї наукової роботи.

Рис. 1. Михайло Олійник – завідувач кафедри географії Уманського учительського інституту в 1945 – 1959 рр.

Тематика дослідження Михайла Антоновича пов'язувалась із розвитком напрямку економічної географії з біогеографічною спрямованістю. Детально біографічний і творчий доробок М. А. Олійника розглянуто у статті “Піонер географії в Уманському державному педагогічному університеті імені Павла Тичини (до 70-ї річниці заснування географії в Уманському учительському інституті)” (Вісник Дніпропетровського університету. Серія Геологія. Географія, 2015 (стаття у друці, авт. С. Г. Половка, О. А. Половка). Наукові питання, які підняв Михайло Антонович, є вельми актуальними і нині. В сучасних умовах засівання значної кількості орних земель технічними культурами (соняшник, ріпак, соя й ін.), які вирощуються на одних і тих площах (вносяться мінеральні добрива), без застосування сівозміни, призводить до виснаження ґрунту та зміни складу в ньому хімічних елементів (геохімічний напрям).

Після оголошення набору студентів на спеціальність “Географія” у 1990 р. виникла потреба у відновленні кафедри географічної спрямованості, що й було зроблено: у вересні 1993 р. створено кафедру географії та методики її викладання. Її очолив канд. біол. наук, проф. Казидуб Григорій Олексійович. У травні 1994 р. вона була реорганізована у кафедру географії і основ сільськогосподарського виробництва. За керівництва проф. Г. О. Казидуба професорсько-викладацьким складом кафедри було сформовано основу для надання географічної освіти, а саме: розроблено і складено навчальні та робочі плани, підготовлену

необхідну навчально-методичну та матеріальну бази для підготовки фахівців із спеціальності “біологія і географія” [2, 3, 5, 6].

Колектив кафедри продовжив розвивати дослідження, розпочаті М. А. Олійником. Проф. Г. О. Казидуб працював над темою: “Вплив гербіцидів на поживний режим ґрунту”, доц. Г. Є. Гончаренко і проф. Г. О. Казидуб – над темою “Екологічна ситуація в басейні р. Південний Буг” (під керівництвом проф. Ф. Ф. Юхимчука). На основі зібраного фактичного матеріалу були видані монографічні роботи “Природа Центрального Лівобережжя Південного Бугу” (колектив авторів, 1993), “Динаміка чисельності земноводних в умовах антропогенної трансформації середовища в районах басейну Південного Бугу” (Гончаренко Г. Є., 1994) [7].

У серпні 1997 р. кафедру географії і основ сільськогосподарського виробництва було реорганізовано у кафедру географії та екології, а з 2010 р. вона має сучасну назву – кафедра географії та методики її навчання, що є нині однією з двох кафедр географічної спрямованості на факультеті. З 1995 до 2002 року кафедру очолював канд. геогр. наук, доц. В. І. Затула. У 2003 р. керівництво кафедрою перейняла канд. пед. наук, доц. О. В. Тімець (нині Браславська), у 2007 р. – канд. сільськогосп. наук, доц. О. С. Осадчий, у 2009 р. – доктор геогр. наук, проф. Є. В. Єлісєєва, з 2011 р. кафедру очолила доктор пед. наук О. В. Браславська [2, 3, 5, 6].

За час існування кафедри географічного напрямку з 1997 по 2015 р. було поглиблено розбудову географічної освіти та науки в УДПУ імені Павла Тичини, налагоджено наукові зв'язки з навчально-науковими та науково-дослідними установами Міністерства освіти і науки, Академії педагогічних наук і Національної академії наук України, а саме: Інститутом геологічних наук та Інститутом географії НАН України, Центральною геофізичною обсерваторією, Вінницьким державним педагогічним університетом імені Михайла Коцюбинського, Одеським національним університетом імені І. І. Мечникова, Мелітопольським державним педагогічним університетом імені Богдана Хмельницького, Волинським національним університетом імені Лесі Українки, Дніпропетровським національним університетом імені Олеся Гончара, Українським державним еколого-натуралістичним центром учнівської молоді, Державною академією статистики, обліку та аудиту тощо [2-6].

У зв'язку з реформаційними процесами, які відбувалися у вищій школі України і потребували нових підходів до розширення мережі структурних підрозділів у вищих навчальних закладах, відповідно до Закону України “Про вищу освіту” та згідно з рішенням ученої ради УДПУ імені Павла Тичини (протокол № 14 від 14.07.2005 р.) у структурі даного ВНЗ було утворено Інститут природничо-наукової освіти, до складу якого увійшов природничо-географічний факультет. Згодом цей інститут було

перейменовано в Інститут природничо-математичної та технологічної освіти (наказ ректора № 25 від 26.01.2006 р.).

Підготовка спеціалістів географічного профілю набула нового змісту. Спеціальність “біологія і географія” трансформувалася у спеціальність “географія і біологія”, на історичному факультеті було відкрито нову спеціальність “історія та географія” (2005 р.). Це потребувало збільшення педагогічного і технічного персоналу кафедри географії та методики її навчання, перебудови і удосконалення навчальних і робочих планів, розширення матеріально-технічної бази. Для її оновлення були створені лекційні та лабораторно-практичні аудиторії географічного профілю, визначено місця проведення фахових (навчально-польових) практик і т. п. Для проведення практик студентів викладачами було використано досвід професора Новоросійського (нині Одеського) університету Р. О. Пренделя та застосовано комплексний підхід в їх організації [2-6]. Фахові практики студенти-географи проходять в Українських Карпатах, Криму, на узбережжях Чорного й Азовського морів, на Поліссі, Побужжі, на базі Канівського заповідника, орнітологічного й іхтіологічного заказників Мелітопольського педагогічного університету та в інших мальовничих куточках нашої країни. Такий широкий спектр місць проведення фахових практик потребував зусиль професорсько-викладацького складу кафедри для складання рекомендацій до їх проведення та навчальних програм із фундаментальних і спеціальних географічних дисциплін, що було успішно зроблено в різні роки. А в 2014 р. була створена “Наскрізна навчальна програма з фахової практики з географії” [2-6].

Виникла та отримала подальший розвиток ідея оздоровлювати студентську молодь під час літніх фахових практик в Українських Карпатах та інших рекреаційних куточках України. Студенти, перебуваючи в таких районах, дихають чистим повітрям, вживають мінеральну воду з природних джерел, яка сприяє очищенню і оздоровленню організму та прекрасно втамовує спрагу і знімає нервову напругу.

На факультеті запроваджується кредитно-трансферна система навчання, активізується робота над комп'ютеризацією навчального процесу. Зокрема, в нього впроваджуються контролюючі комп'ютерні програми (рейтингова система навчання) на кшталт Hurer Test та ін. для контролю знань студентів при вивченні географії, значна увага приділяється самостійній роботі студентської молоді. Цю ідею в нашому вузі розробляв і втілював у життя ще перший завідувач кафедри географії М. А. Олійник. Він прагнув залучати студентство до самонавчання, усвідомлюючи, що знання, здобуті самостійно, – ґрунтовні та “вічні”, мобілізують молоду людину до самоорганізації та знадобляться у подальшій педагогічній роботі молодим вчителям-географам. Дійсно, як говорив В. І. Вернадський: “нове,

криється в старому”.

Згодом відбувався перехід на ступеневу освіту: «бакалавр», «спеціаліст» і «магістр».

Деканат факультету підтримує добрі традиції та залишається їм вірний. Чотири роки поспіль відбувається “Географічний турнір”, організований доцентами І. В. Кравцовою та О. Д. Лавриком. У цій інтелектуальній грі беруть участь студенти 1-4 курсів природничо-географічного факультету, а в 2015 р. долучилися студенти історичного факультету (спеціальності “історія і географія”). Організація “Географічного турніру” дає змогу згуртувати студентську молодь, пробудити відповідальність кожного під час колективної діяльності та перевірити знання в позааудиторній формі роботи, яка широко застосовується на факультеті. Планується поширити інтелектуальні ігри на інші факультети нашого вузу.

1 червня 2012 р. відбулась реорганізація кафедри географії та методики її навчання, з якої виокремився новий підрозділ природничо-географічного факультету УДПУ імені Павла Тичини – кафедра загального землезнавства та геології, її очолив доктор геол. наук С. Г. Половка. Таким чином, нині підготовку фахівців (бакалаврів, спеціалістів і магістрів) географічного профілю здійснюють дві кафедри.

На кафедрі географії та методики її навчання (рис. 2) працюють: 2 доктори наук, професори – О. В. Браславська (завідувач кафедри, док. пед. наук) і Г. І. Денисик (док. геогр. наук, – сумісник), 2 кандидати географічних наук, доценти – І. В. Кравцова та О. І. Ситник, 2 старші викладачі – І. П. Козинська (канд. геогр. наук), і А. О. Максютів (канд. пед. наук), 2 викладачі – М. С. Кугай, Л. М. Запорожець, 3 лаборанти – І. М. Макаревич (ст. лаб.), І. Г. Рожі, В. О. Коблик. Довгий час на кафедрі працювали старший викладач О. О. Бабешко, викладач О. Ю. Бабій і старший лаборант Л. М. Максютів.

Склад кафедри загального землезнавства та геології (рис. 3): 1 доктор геол. наук, професор С. Г. Половка (завідувач), 3 кандидати наук, доценти – В. П. Миколайко і О. С. Осадчий (канд. сільськогосп. наук), О. Д. Лаврик (канд. геогр. наук), 2 штатні викладачі – Л. О. Безлатня, І. І. Миколайко, 3 викладачі-сумісники – О. А. Половка, О. Д. Панкратенкова, Н. В. Барвінок і 3 лаборанти – С. Ю. Решетило (ст. лаб.), Н. А. Харченко та Ю. В. Слободянюк.

За 25 років існування географічної спеціальності в УДПУ імені Павла Тичини підготовлено понад 1 500 спеціалістів – вчителів географії та близько 100 магістрів педагогічної освіти – викладачів географії.

Географічні кадри. Початок повноцінного

навчального процесу з підготовки спеціалістів географічного профілю вимагав відповідної кількості фахівців вищої кваліфікації географічної спрямованості. На початку становлення кафедри залучалися такі фахівці за суміщенням із Київського національного університету імені Тараса Шевченка, а саме: доктор геогр. наук, проф. В. В. Стецюк і канд. геогр. наук, доц. В. І. Мараховський. Були запрошені на постійне місце роботи на посади асистентів кафедри випускники географічного факультету цього університету М. О. Синільник, О. В. Таранюк, Т. А. Таранюк, В. І. Затула та Одеського університету – І. П. Козинська [7], а також залучені знані педагоги міста, серед них – вчитель географії Уманської СШ № 2 ім. І. Я. Франка (нині Уманська міська гімназія) О. І. Ситник. У різні часи допомагали утвердженню кафедри як навчального підрозділу фахівці вищої кваліфікації із різних навчально-наукових і науково-дослідних установ України, а саме: доктор геогр. наук, проф. І. І. Половина (з нинішнього Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова), доктор геол.-мін. наук, проф. О. Ю. Митропольський (з Інституту географії НАН України) та доктор геогр. наук, проф. Г. І. Денисик (з Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського).

Час диктував нові вимоги до розбудови географічної освіти й науки в Уманському університеті. Дана галузь гостро потребувала фахівців вищої кваліфікації. Новий виток у розвитку кафедри географії і основ сільськогосподарського виробництва розпочався, коли цей підрозділ очолив канд. геогр. наук, доц. В. І. Затула. (травень, 1996 р.) та відбулося поповнення кафедри спеціалістами вищої кваліфікації. Кадровий склад кафедри був підсилений у листопаді 1999 р. канд. геол. наук С. Г. Половкою (тема кандидатської дисертації – “Зв’язок сучасних морфоструктур (сучасного рельєфу) дна північно-західного шельфу Чорного моря з глибинними структурами тектоносфери”, спеціальність 04.00.10 – “геологія океанів і морів”), згодом захистили кандидатські дисертаційні роботи за спеціальністю 13.00.04 – “теорія і методика професійної освіти” С. В. Совгіра (на тему “Підготовка майбутнього вчителя до екологічного виховання старшокласників (на краєзнавчому матеріалі)”, 1999 р.) і О. В. Тімець (на тему “Підготовка майбутніх учителів географії і біології до краєзнавчо-туристської роботи з учнями”, 2001 р.).

Керівництво ВНЗ, усвідомлюючи, що в Черкаській області фахівців географічного профілю не вистачає, а їх підготовку здійснює тільки УДПУ, направляє доцентів С. Г. Половку, С. В. Совгіру і О. В. Тімець у докторантури різних установ НАН та АПН України.

Рис. 2. Кафедри географії та методики її навчання

Зліва направо: доц. І. В. Кравцова, викл. Л. М. Запорожець, ст. викл. І. П. Козинська, доц. О. І. Ситник, проф. О. В. Браславська, ст. лаб. І. М. Макаревич, викл. М. С. Кугай, ст. викл. А. О. Максютів

Рис. 3. Кафедра загального землезнавства та геології

Зліва направо сидять у першому ряду: лаб. Ю. В. Слободянюк, викл. Н. В. Барвінок, доц. О. С. Осадчий, викл. Л. О. Безлатія. *Стоять у другому ряду:* доц. О. Д. Лаврик, ст. лаб. С. Ю. Решетило, проф. С. Г. Половка, викл. О. А. Половка, викл. Д. О. Панкратенкова, доц. В. П. Миколайко, викл. І. І. Миколайко

2010 – 2013 – “золоті роки” географії на природничо-географічному факультеті УДПУ імені Павла Тичини. Саме в цей проміжок часу відбулася низка захистів докторських і кандидатських дисертацій викладачами факультету. У 2011 р. докторські дисертації захистили: О. В. Тімець – на тему: “Теорія і практика формування фахової компетентності майбутнього вчителя географії у процесі професійної підготовки” (під керівництвом доктора психолог. наук, проф. В. А. Семиченко за спе-

ціальністю 13.00.04 – “теорія і методика професійної освіти” в спеціалізованій вченій раді Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького) і С. Г. Половка – на тему “Історія морських геологічних досліджень в Україні” (під керівництвом доктора геол.-мін. наук, чл.-кор. НАН України, проф. О. Ю. Митропольського за спеціальністю 04.00.23 – “історія геології” у спеціалізованій вченій раді Інституту геологічних наук НАНУ). До речі, це була перша докторська

дисертація, захищена в Україні за даною спеціальністю.

Низку фахівців вищої кваліфікації було підготовлено для факультету у Вінницькому ландшафтознавчому центрі, який у середині 80-х років ХХ ст. заснував і продовжує очолювати доктор геогр. наук, проф. Г. І. Денисик. Теоретико-методологічний фундамент цього центру базується на вченні російського вченого Ф. М. Мількова про антропогенні ландшафти, основним напрямом досліджень є розробка теоретичних засад регіонального антропогенного ландшафтознавства. Похідними від нього є дослідження просторово-часової структури різних класів і підкласів антропогенних ландшафтів: сільськогосподарських, гірничопромислових, шляхових, міських селитебних, приміських, рекреаційних, природоохоронних [2-6]. Під таким кутом зору були виконані та захищені за безпосереднім керівництвом проф. Г. І. Денисика кандидатські роботи І. В. Кравцовою у 2010 р. на тему “Просторово-часовий аналіз формування та функціонування садово-паркових ландшафтів Правобережного лісостепу України” (спеціальність 11.00.11 – “конструктивна географія і раціональне використання природних ресурсів”, спеціалізована вчена рада КНУ імені Тараса Шевченка); О. Д. Лавриком у 2011 р. на тему “Антропогенні ландшафти річища та заплави Південного Бугу” (спеціальність 11.00.01 – “фізична географія, геофізика і геохімія ландшафтів”, спеціалізована вчена рада КНУ імені Тараса Шевченка); О. І. Ситником у 2011 р. на тему “Міжзональний геоекотон “лісостеп – степ” Правобережної України” (спеціальність 11.00.11 – “конструктивна географія і раціональне використання природних ресурсів”, спеціалізована вчена рада ЧНУ імені Юрія Федьковича); І. П. Козинською у 2013 р. на тему “Промислові ландшафти регіону видобутку уранових руд в Україні” (спеціальність 11.00.11 – “конструктивна географія і раціональне використання природних ресурсів”, спеціалізована вчена рада ХНУ ім. В. Н. Каразіна) [2-6].

З 2012 р. в УДПУ імені Павла Тичини розпочала діяти спеціалізована вчена рада К 74.053.01 (наказ МОН, молоді та спорту України від 17.05.2012 № 594; голова цієї ради проф. Побірченко Н.С.) з правом прийняття до розгляду та проведення захистів дисертацій на здобуття наукового ступеня кандидата педагогічних наук за спеціальностями: 13.00.04 – “теорія і методика професійної освіти” та 13.00.07 – “теорія і методика виховання”. Поява власної “кузні наукових кадрів” значно розширила горизонти можливостей навчання викладачів в очній і заочній аспірантурі за місцем проживання та роботи, що значно активізувало підготовку кадрів вищої кваліфікації в даному навчальному закладі. У 2013 р. у цій спеціалізованій вченій раді А. О. Максютовим під керівництвом доктора пед. наук, проф. О. М. Коберника за спеціальністю 13.00.07 – “теорія і методика виховання” вперше в УДПУ імені Павла Тичини захищена кандидатська

дисертація географічної спрямованості на тему “Патріотичне виховання майбутніх учителів географії в процесі пошукової туристсько-краєзнавчої діяльності” (2013 р.). Відповідно до потреб забезпечення навчально-виховного процесу з напрямку підготовки “географія” виконуються науково-дослідні пошуки кандидатського рівня в аспірантурі УДПУ імені Павла Тичини низкою викладачів. М. С. Кугай досліджує тему “Підготовка майбутнього вчителя географії до екологічного виховання учнів” (наук. кер. – проф. С. В. Совгіра); Л. М. Запорожець – “Підготовка майбутніх учителів до використання навчально-ігрових технологій у процесі вивчення географії” (наук. кер. – проф. О. В. Браславська). Інші викладачі географічної спеціальності є аспірантами та здобувачами провідних навчально-наукових установ України: викл. Л. О. Безлатня займається дослідженнями на кафедрі географії ВДПУ імені Михайла Коцюбинського (тема: “Культурні ландшафти міжзональних геоекотонів Правобережної України”, науковий керівник – проф. Г. І. Денисик); викл. Т. М. Копієвська – на кафедрі фізичної географії Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки (тема: “Геоекологічний стан ландшафтів Придніпровської височини у межах басейну річки Синюха”, наук. кер. – канд. геогр. наук, доц. Тарасюк Н.А.); викл. О. А. Половка та О. Д. Панкратенкова з листопада 2014 р. навчаються у стаціонарній аспірантурі на кафедрі фізичної географії та природокористування ОНУ імені І. І. Мечникова. Тема дисертаційного дослідження першої – “Провідні закономірності розвитку природничої географії в незалежній Україні” (наук. кер. – док. геогр. наук, проф. Ю. Д. Шуйський), другої – “Морфологія і динаміка акумулятивних форм у береговій зоні Чорного моря” (наук. кер. – док. геогр. наук, проф. Г. В. Вихованець).

Викладацький склад продовжує підвищувати свій науковий рівень: доц. О. І. Ситник у ВДПУ імені Михайла Коцюбинського досліджує тематику докторського рівня “Міжзональні геоекотони: структура, класифікація, раціональне використання” (наук. конс. – проф. Г. І. Денисик). Співробітники інших кафедр факультету також є аспірантами та здобувачами цього університету. В очній аспірантурі за спеціальністю 11.00.01 – “фізична географія, геофізика і геохімія ландшафту”, зокрема, навчаються: В. С. Берчак (тема дослідження – “Антропогенізація долинних ландшафтів малих річок Середнього Побужжя”, наук. кер. – канд. геогр. наук, доц. Ю. В. Яцентюк) і В. А. Чеботарський (“Антропогенні ландшафтні осередки Середнього Побужжя”, наук. кер. – доктор геогр. наук, доц. А. В. Гудзевич).

Сучасний науковий доробок. Розробка різної наукової тематики з географії або дотичних до неї галузей знань відбувається як через підрозділи установ, де навчаються аспіранти та здобувачі, так і через науково-дослідні лабораторії (НДЛ), які нині існують на природничо-географічному факультеті

УДПУ. Такими є: НДЛ “Екологія і освіта” (створена у 1992 р.; наук. кер. – канд. біол. наук, доц. Г. Є. Гончаренко, координатор діяльності – Інститут зоології імені І. І. Шмальгаузена НАН України); Наукова геологічна лабораторія (створена у 2001 р.; наук. кер. – док. геол. наук, проф. С. Г. Половка, координатор діяльності – Інститут геологічних наук НАН України) та Наукова лабораторія з проблем оптимізації родючості ґрунту (створена у 2003 р.; науковий керівник – канд. сільськогосп. наук, доц. В. П. Миколайко, координатор діяльності – Інститут агроєкології НААН). Становлення цих НДЛ у структурі УДПУ імені Павла Тичини та співпраця з науково-дослідними і навчально-науковими установами МОН, НАН та АПН України, дозволило реалізувати держбюджетну тематику. Коротко зупинимося на наукових доробках цих підрозділів у розбудові географії в Україні.

НДЛ “Екологія і освіта”. На її базі розроблялася така тематика: “Вивчення екологічної ситуації на лівобережжі Південний Буг” (1992 – 1993 рр.), “Науково-теоретичні основи формування екологічної культури майбутнього педагога” (1996 – 1999 рр.), “Вивчення біорізноманіття як аспект гуманізації екологічної освіти студентської та учнівської молоді у їх відтворення” (2006 – 2008 рр.), “Біолого-географічне дослідження квазіприродних ландшафтів Центральної частини України із включенням їх в складову екомережі України” (2009 – 2010 рр.), “Дослідження потенціалу ландшафтних екосистем Центрального Побужжя для формування екомережі України та залучення молоді до природоохоронної роботи” (2011 – 2012 рр., наук. кер. – проф. С. В. Совгіра), “Інтеграція технологій екологізації й енергозбереження в освітніх закладах та залучення молоді до заощадження природних ресурсів” (2013 – 2014 рр.).

Нині співробітники НДЛ “Екологія і освіта” розробляють наукову тему: “Технологія оздоровлення ландшафтних комплексів малих річок Центрального Побужжя та залучення молоді до природоохоронної роботи” (2015 – 2016 рр., наук. кер. – проф. С. В. Совгіра). Серед фундаментальних наукових напрямів досліджень: вивчення біологічного та ландшафтного різноманіття і природних ресурсів; серед прикладних – екологічна освіта та еколого-природоохоронні заходи.

Наукові напрацювання викладачів факультету доводяться до наукової громадськості через збірку наукових праць “Наукові записки екологічної лабораторії УДПУ” (№№ 1 – 15). Співробітниками НДЛ “Екологія і освіта” видано близько 290 наукових і навчально-методичних праць, зокрема: два підручники – “Методика навчання екології” (2007), “Технологія та організація природоохоронних робіт” (2011), два навчальні посібники – “Охорона природи: проблеми енергозбереження” (2010) і “Екологія: озеленення навчального середовища” (2010) (з грифом МОН), низку монографій – “Земноводні Побужжя” (Г. Є. Гончаренко, 2002), “Трансформація ландшафтних еко-

систем річкових долин Центрального Побужжя” (Г. Є. Гончаренко, С. В. Совгіра, О. Д. Лаврик, В. Г. Гончаренко, 2009), “Екологічний світогляд майбутніх вчителів: методологія, концепція, методика формування” (С. В. Совгіра, 2012) та ін.

Наукова геологічна лабораторія (НГЛ). Наукова спрямованість лабораторії – вивчення геолого-географічного середовища та його моніторинг. Її співробітники розпочинали свої дослідження за такими напрямками: геоморфологія і тектоніка, геоекологія та екологія; історія науки і техніки [2-6].

НГЛ упродовж багатьох років підтримує тісні наукові контакти з ІГН НАН України, які проявилися у виконанні науково-дослідної теми за контрактом із МОН України “Геоморе”, під час якої досліджувалась тектонічна будова північно-західного шельфу Чорного моря (2001 р.), Міжнародного проекту “Седимент МОК ЮНЕСКО” – вивчався зв’язок глибинної будови з поверхневими структурами дна Чорного моря (2001 р.), господарю “Розробка системи моніторингу геологічного середовища в районі дендрологічного парку “Софіївка” (2001 р.). Згодом, було продовжено геоекологічний моніторинг дендрологічного парку “Софіївка” НАН України під час виконання держбюджетної теми “Геоекологічний моніторинг дендрологічного парку “Софіївка” в м. Умань (2003 – 2005 рр., відповідальний виконавець – С. Г. Половка, співвиконавці – І. В. Красноштан, лаборанти Л. М. Максютова, В. Д. Макарова, О. А. Половка, К. Г. Кецкало). Це дало можливість залучити до науково-дослідних робіт на громадських засадах студентів і магістрантів природничо-географічного факультету університету, які вміло використовували набутий досвід і наукові напрацювання для написання студентських наукових робіт. З часу заснування НГЛ і донині (2015 р.) на її базі виконано близько 300 курсових, 70 дипломних та 20 магістерських робіт [3-5].

Інтегруючись у наукову спільноту, співробітники НГЛ пишуть відгуки на автореферати кандидатських і докторських дисертаційних робіт, брали участь в урочистих проводах IX Української антарктичної експедиції (2004 р.) до шостого континенту тощо. Цим самим популяризують лабораторію, кафедру, факультет і ВНЗ загалом.

За майже п’ятнадцятирічну історію існування НГЛ її співробітниками опубліковано понад 250 наукових праць, з яких 4 монографії: “Сто морських геологів України” (С. Г. Половка, 2007), “Науково-дослідний флот України (минуле, сучасне, майбутнє)” (О. Ю. Митропольський, С. Г. Половка, 2009); “Антропогенні ландшафти річища та заплави Південного Бугу” (Г. І. Денисик, О. Д. Лаврик, 2012); “Річкові ландшафтно-технічні системи” (О. Д. Лаврик, 2015). Іншим вагомим науковим напрацюванням лабораторії є створений банк даних з морської геології, який налічує 4 бази: 1) дані про кадрове забезпечення морських геологічних досліджень; 2) бібліографію наукових праць;

3) результати експедиційних досліджень і рейсів в акваторію Світового океану; 4) базу фактичного матеріалу, що зберігається у кернахословищі. Особлива цінність цього банку даних полягає в тому, що він впроваджений у наукових установах НАН України (ІГН НАН України, ВМГОР ВНЗ НАН України), МОН України (КНУ ім. Тараса Шевченка й ОНУ ім. І.І. Мечникова) та Болгарської Академії наук (Інститут океанології БАН, м. Варна) [3-5]. Співробітники лабораторії входили до авторських колективів, які займалися розробкою науково-навчального посібника “Міжнародний рік океану (проблеми, пошуки, здобутки)” (О. Ю. Митропольський, С. Г. Половка, 2000); навчальних посібників “Географія Уманщини (до 75-річчя УДПУ імені Павла Тичини)” (С. Г. Половка, 2006), “Геологія з основами геохімії” (С. Г. Половка, 2014), “Геоінформаційні технології в географії” (О. Д. Лаврик, 2014), “Загальне землезнавство. Книга 1” (О. Д. Лаврик, 2014), “Геоурбаністика” (О. Д. Лаврик, 2014), “Регіональний геолого-геоморфологічний аналіз” (О. Д. Лаврик, О. С. Осадчий, Д. О. Панкратенкова, 2015), “Основи палеогеографії” (С. Г. Половка, Д. О. Панкратенкова, 2015); курсів лекцій “Географія материків і океанів” (О. Д. Лаврик, 2014), “Історія розвитку географічної науки в Україні” (С. Г. Половка, О. А. Половка, 2015); методичних вказівок до написання курсових і дипломних робіт із географічних дисциплін для студентів природничого факультету, (С. Г. Половка та ін., 2004); “Грунтознавство: лабораторний практикум” (В. П. Миколайко, І. І. Миколайко, 2014), “Загальне землезнавство” (О. Д. Лаврик, 2015), “Історія географії” (С. Г. Половка, О. А. Половка, 2015); навчальної програми з фундаментальних і спеціальних географічних дисциплін (С. Г. Половка, 2010), навчальної програми польових практик з фундаментальних і спеціальних географічних дисциплін (С. Г. Половка, 2010), наскрізної навчальної програми фахової практики з географії (С. Г. Половка, О. Д. Лаврик, В. П. Миколайко, О. А. Половка, 2014) та ін. [2-6].

У 2004 р. співробітники лабораторії стали членами Українського географічного товариства (С. Г. Половка, О. Д. Лаврик), Спілки геологів України (С. Г. Половка) [3-5].

Виконання згаданих вище тематик та укладання угод про творчу співпрацю з ІГН НАН України, потребувало корекції наукових напрямів, які нині трансформувалися і виокремилися у більш спеціалізовані, а саме: землезнавчі дослідження та їх історія розвитку; водні природно-антропогенні ландшафти України; банк і бази даних географічних напрямів [3-5]. Нині співробітники НГЛ активно розвивають тематику, яка пов’язана з історією науки і техніки. Вони продовжують реалізовувати і впроваджувати в життя, одну з наукових ідей акад. УАН В. І. Вернадського в галузі історії геології океанів і морів та історії географічних досліджень. Новий виток розбудови цього напрямку, пов’язаний із створенням у відділі сучасного морського седи-

ментогенезу ІГН НАН України Лабораторії інформаційних технологій у морській геології. Одне із завдань Лабораторії – створення баз та банків даних на підставі архівних документів. У структурному підрозділі цього інституту старшим науковим співробітником працює доктор геологічних наук. проф. С. Г. Половка, який продовжує поповнювати банк даних із морської геології. Для здійснення задуманого в історії географії, дослідники НГЛ на III Всеукраїнській науково-практичній конференції “Географія та екологія: наука і освіта” (Умань, 15–16 квітня 2010 р.) висунули ідею про створення банку даних із географії. Така пропозиція була гаряче підтримана учасниками конференції. Нині здійснюється збір матеріалів для цього банку даних, що стане у пригоді студентам, вчителям географії, аспірантам, докторантам і допитливій молоді, яку цікавлять географічні дослідження.

Іншим вагомим науково-навчальним доробком є відкриття 12 травня 2014 р. на кафедрі загального землезнавства та геології “Геолого-географічного музею Євразії”. Цей музей є структурним підрозділом НГЛ. У виставленій експозиції музею міститься близько 400 зразків мінералів та гірських порід із різних частин Євразії. Крім цього, музей нараховує близько 600 різних зразків. Створено електронний каталог класичних зразків мінералів, гірських порід і решток органічного світу минулих геологічних епох.

Наукові напрацювання співробітників лабораторії неодноразово доповідалися на різних наукових зібраннях як міжнародного, так і всеукраїнського рівнів, які проходили у ІГН НАН України, КНУ імені Тараса Шевченка, (м. Київ), ОНУ ім. І. І. Мечникова (м. Одеса) та в інших вузах і науково-дослідних установах НАН та АПН України. Доброю традицією для дослідників у галузі географії вже стало проведення всеукраїнських науково-практичних конференцій, остання з яких – П’ята (з міжнародною участю) – була проведена в УДПУ 10–11 квітня 2014 р.

Лабораторія проблем оптимізації родючості ґрунту. Пріоритетним напрямом наукових досліджень співробітників цієї лабораторії є ґрунтово-екологічний моніторинг Центральної частини Лісостепу України, який включає такі завдання: вивчити стан структури ґрунтового покриву і здійснити контроль землекористування; встановити зміни основних властивостей і режимів ґрунтів; оцінити інтенсивність прояву процесів ерозії; дослідити стан ґрунтів меліоративного фонду; оцінити ефективну родючість земель, поповнення ґрунту органічною речовиною завдяки альтернативним кормово-сидеральним культурам; розробити рекомендації щодо раціонального землекористування; активно проводити еколого-просвітницьку роботу серед широких верств населення.

На базі лабораторії із січня 2011 р. виконується госпдоговірна тема “Організаційно-економічні основи розробки технологій вирощування високоякісної продукції садівництва” на замовлення

сільськогосподарського товариства з обмеженою відповідальністю “Агро-Дібрівка” Тетіївського району Київської області.

Співробітники кафедри географії та методики її навчання також видали значну кількість наукових і навчально-методичних публікацій: монографію “Міжзональний геоекотон “лісостеп – степ” Правобережної України” (Г. І. Денисик, О. І. Ситник, 2012); навчальний посібник з грифом МОН України “Метеорологія з основами кліматології” (О. І. Ситник, 2013); навчальні посібники “Гідрологія”, “Геоморфологія”, “Метеорологія і кліматологія” (О. І. Ситник, Т. Г. Трохименко, 2014), “Загальна гідрологія” (О. М. Вальчук-Оркуша, О. І. Ситник, Т. Г. Трохименко, 2014), “Економічна і соціальна географія України” (І. П. Козинська, 2014), “Основи патріотичного виховання у географічному краєзнавстві” і “Географія людської діяльності” (А. О. Максютів, 2014), “Географія культури та релігій” (І. П. Козинська, А. О. Максютів, 2014), курси лекцій з рекреаційної географії (О. В. Браславська, 2014); геоелементів (І. П. Козинська, 2014), методичні рекомендації з навчально-польової практики з економічної і соціальної географії України (І. П. Козинська, 2014) і виконання магістерських робіт для студентів спеціальності “географія” (О. В. Браславська, 2014), низку статей, тез і т. п.

Як зазначає відомий географ проф. О. Шаблій у науковій праці “Історичні виміри української географії” (2007), “у новий і новітній періоди географія, хоч і не послідовно, все ж таки розвивається також у надрах суміжних наук. Зокрема, фізична географія – у середині геології (палеогеографія, геоморфологія), біології (геоботаніка), ґрунтознавства (географія ґрунтів) тощо”. Для підтвердження цієї думки, наведемо декілька прикладів: кандидатська дисертація Л. Ю. Соболенко “Амфібії та рептилії Західного Поділля: фауна, екологія і поширення видів” (2010 р., наук. кер. – доктор біол. наук, проф. С. В. Межерєв, Інститут зоології імені І. І. Шмальгаузена НАНУ); наукові теми, які були виконані негеографічними підрозділами УДПУ імені Павла Тичини, а саме: “Становлення і розвиток педагогічного краєзнавства в Україні (II-га половина XIX – початок XX ст.” (наук. кер. – проф. Н. С. Побірченко), “Інноваційні засади соціально-економічного розвитку малих та середніх міст” (наук. кер. – проф. А. С. Музиченко) та ін.

Думка професора О. Шаблія стала об’єднаною на природничо-географічному факультеті УДПУ імені Павла Тичини і згуртувала географів, біологів, екологів і хіміків над розробкою тематики:

“Дослідження ландшафтного різноманіття лісостепу і степу Правобережної України”. “Коріння” цієї теми знаходяться у розбудові ландшафтознавчої наукової школи, яку заснував проф. Ф. М. Мільков і активно розвиває його учень – проф. Г. І. Денисик зі своїми учнями і послідовниками.

Іншою науковою ідеєю, навколо якої потрібно об’єднатися професорсько-викладацькому складу факультету, є створення “Банку і бази даних природничих наук” (географії, біології, хімії, екології – за напрямками та регіонами). Це б дозволило дослідити доробок наших попередників, які працювали на факультеті в різні часи. Тим паче, перші кроки у цьому напрямі зроблено: створено банк і бази даних із морської геології (проф. С. Г. Половка, 2011), Гербарій УДПУ імені Павла Тичини (наук. куратор – доц. Г. А. Чорна, 2013 р.), Геолого-географічний музей Євразії (наук. куратор – проф. С. Г. Половка, 2014 р.) і Музей зоології імені М. Ф. Ковалев (наук. куратор – доц. Л. М. Містрюкова, 2015 р.).

Зважаючи на вище сказане, можна стверджувати, що географічна спеціальність на природничо-географічному факультеті УДПУ імені Павла Тичини розвивається у нормальному навчально-науковому руслі. Для досягнення більш вагомих результатів, на наше переконання, потрібно відкрити власну наукову школу для підготовки географічних кадрів вищої кваліфікації, над цим питанням активно розмірковує професорсько-викладацький склад кафедр географічної спрямованості.

Підсумовуючи дослідження, слід зробити низку узагальнюючих висновків.

1. Географія – специфічна галузь знань про природу Землі, яка “притягує” людину до себе поза її бажанням. Це ще раз підтверджує, що природничі науки не можуть існувати та розвиватися без географічних відомостей.

2. Нині природничо-географічний факультет – потужний підрозділ у складі УДПУ імені Павла Тичини, де із чотирьох кафедр природничої спрямованості дві – географічного напрямку, їх співробітники мають значні напрацювання наукового і навчально-методичного характеру, займають чільне місце у доробку географічної спільноти в Україні.

3. Поділившись своїм скромним науковим і навчально-виховним досвідом, ми впевнені, що він стане в пригоді нашим колегам із інших вузів України, а їх напрацювання впроваджуватимуться в нашому науково-навчальному закладі. Таким чином викристалізується оптимальний варіант освітнього простору в нашій державі, за що нам будуть вдячні прийдешні покоління.

Література і джерела

1. Архів Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини, м. Умань Черкаська обл. Ф. 1, оп. 1959 – 1961 гг., спр. 482, арк. 184-216.
2. Браславська О. В. Географічна освіта і наука на Черкащині: здобутки й перспективи в Уманському державному педагогічному університеті імені Павла Тичини / О. В. Браславська, С. Г. Половка // Географія та екологія: наука і освіта : матер. V Всеукр. наук.-практ. конф. (з міжн. участю), м. Умань, 10-11 квіт. 2014 р. / УДПУ ім. Павла Тичини, УДПУ. – С. 3-12.

3. *Половка О. А.* Географія в Уманському державному педагогічному університеті імені Павла Тичини (історія становлення та сучасний стан) // Матер. Всеукр. Інтер.-конф. “Інформаційний банк і бази даних у підготовці майбутнього вчителя географії”, 5 квіт. 2013 р. / УДПУ ім. Павла Тичини, УДПУ. – С. 26-30.
4. *Половка С. Г.* Наукова геологічна лабораторія УДПУ імені Павла Тичини (до 10-ї річниці від дня заснування) / С. Г. Половка, О. С. Осадчий, І. П. Козинська та ін. // Наукові записки екологічної лабораторії УДПУ ім. Павла Тичини. – 2010. – Вип. № 13. – С. 35-38.
5. *Половка С. Г.* Пріоритетні наукові напрями кафедри загального землезнавства та геології у підготовці майбутніх вчителів географії / С. Г. Половка, О. Д. Лаврик // Актуальні проблеми підготовки вчителів природничо-наукових дисциплін для сучасної загальноосвітньої школи : матер. Всеукр. наук.-практ. конф., м. Умань, 18-19 жовтн. 2012 р. / УДПУ ім. Павла Тичини, УДПУ. – С. 152-154.
6. *Тімець О. В.* Здобутки й перспективи кафедри географії та екології УДПУ / О. В. Тімець, О. С. Осадчий // Географія та екологія: наука і освіта : матер. Всеук. наук.-практ. конф., м. Умань, 17-18 квітня 2008 р. – Умань: СПД Сочінський. – С. 3-7.
7. Уманський державний педагогічний інститут імені П. Г. Тичини (1930 – 1995) : буклет / Упорядники В. Г. Кузь, О. М. Коберник, М. М. Торчинський. – Монастирище: Державне ВПП “Мрія”, 1995. – С. 29-37. (Природничий факультет, кафедра географії і основ сільськогосподарського виробництва).

Стаття надійшла 15.05.2015 р.

Крає- і країнознавство

УДК 913(477.6)

Октябрина Кисельова, Юрій Кисельов

ПРО МЕЖІ УКРАЇНСЬКОГО ДОНБАСУ

Проаналізовано основні етапи геологічних досліджень Донецького басейну в контексті формування уявлень про його межі. Відзначено некоректність включення до Донбасу всієї території Донецької та Луганської областей. Представлено авторський погляд на проблему меж Донбасу, до якого пропонується відносити територію, зайняту шахтними полями вугільного регіону. Український Донбас окреслений у межах Правобережжя Луганської та центральної частини Донецької областей.

Ключові слова: Донбас, вугільний регіон, межі, Донецька область, Луганська область.

Oktyabryna Kyselyova, Yuriy Kyselyov. On the boundaries of the Ukrainian Donbas. The main stages of the geological research of Donbas is examined. It is noted that Yevgraf Kovalevskyi, who first used the name "Donets Ridge", founded this research in the beginning of the XIXth century. An important stage of this research was the detailed geological survey of the Donets anthracite coal basin at the turn of the XIXth – XXth centuries under the leadership of Leonid Lutugin. The map resulting from that survey delineated the borders of the Donbas for the first time. The meaning of such notions as "The Old Donbas" and "The Great Donbas" were characterized. It is noted that the territory of Ukrainian Donbas does not correspond to the administrative limits of Donetsk and Luhansk oblasts. The inclusions of the historic eastern part of Slobidska Ukraina and the Mariupol' Azov regions in the Donets economic region were reflected in some economic regionalization schemes of Ukraine. Yet this view does not correspond to reality from the standpoint of natural resources, history, or ethno-geography. Even more removed from reality is the Euro-region named Donbas, which was conceptualized in 2010 and now includes both Donetsk and Luhansk oblasts of Ukraine as well Voronezh and Rostov oblasts of the Russian Federation. Indeed, Voronezh oblast has absolutely no relationship to the Donbas. It is noted that only the right bank of Luhansk oblast is correctly attributed to Donbas on some maps. We hold the same view, though we don't include the south Azov part of Donetsk oblast to the Donbas. Thus, we uphold the principle of using natural factors to delineate the Donbas boundaries. The issue of the Donbas boundaries has not only scientific but also geopolitical significance. Overcoming an artificial link of the historic eastern part of Slobidska Ukraina and the Mariupol Azov regions to the Donbas should consolidate future Ukrainian priorities not only in the political but also in the ethno-cultural realms of the Donetsk and Luhansk oblasts.

Key words: Donbas, coal region, boundaries, Donetsk oblast, Luhansk oblast.

Постановка проблеми. Європейській культурі, до якої належить Україна, властиві історична пам'ять про минуле власного народу, одночасне усвідомлення його єдності й мозаїчності, виражене, зокрема, у збереженні традиційних топонімів на позначення окремих місцевостей. Для України такими географічними назвами – причому, досить

давніми – є Бойківщина, Гуцульщина, Лемківщина тощо (етнографічні землі за Ф. Д. Заставним [3]), Галичина, Поділля, Слобожанщина та ін. (етнічні землі за термінологією цього ж автора).

Межі етнічних областей, як правило, не збігаються з адміністративними межами. Зокрема, Слобожанщина лише територію Харківської області

охоплює повністю, терени Донецької, Луганської й Сумської адміністративних областей входять до неї частково.

Історичною (хоча, скоріше, геологічною) назвою одного з природних і водночас економіко-географічних регіонів України є Донбас, хоча цей топонім не є таким старим, як згадані вище. Крім того, ця назва (знову ж таки, на відміну від інших) не має етнічного змісту.

Метою статті є окреслення меж Українського Донбасу як геологічного та економічного регіону України. **Завдання:** проаналізувати основні етапи геологічних досліджень Донбасу в контексті формування уявлень про його межі; визначити критерії проведення меж Донбасу; окреслити місце концепції Великого Донбасу в контексті порушеної нами теми; обґрунтувати власний авторський погляд на проблему меж Донбасу; порушити проблему географічності поняття “Донбас”.

Виклад основного матеріалу. В офіційних виданнях сучасної України Донбас визначається як “історично сформований регіон, один із найрозвинутіших в Україні промислово-енергетичних комплексів зі значними природними ресурсами, потужним виробничим потенціалом. Сучасний Донбас розташований на Сході України й адміністративно охоплює Донецьку та Луганську області; площа – 53,2 тис. кв. км (8,8 % площі країни). Донбас – найчисельніший (майже 8 млн осіб), один із найщільніше заселених регіонів країни (139 осіб/км²), значна частина міського населення (близько 90 %)” [12; 13].

Назва “Донецький басейн” виникла через відкриття й розробку покладів кам’яного вугілля поблизу річки Сіверський Донець. На кожному етапі освоєння Донбасу названий регіон просторово обмежувався відомими на відповідний час родовищами твердого палива. Але з часом відбувалося відкриття нових вугільних пластів, відкривалися нові шахти, збільшувалася площа шахтних полів.

На початку досліджень характеризуваної нами території її назва асоціювалася з формами рельєфу. Так, видатний український вчений Є. П. Ковалевський першим висловив думку про окремішність Донецької височини від інших гірських і височинних масивів, зокрема Приазовської височини, та дав їй назву “Донецький кряж”. Ця назва вжита ним у праці “Опыт геогностических исследований в Донецком горном кряже” [5].

Топонім “Донбас” (“Донецький басейн”) уперше чітко присутній у роботах геологів – представників лугутінської плеяди, зокрема на “Детальній геологічній карті Донецького кам’яновугільного басейну”, яка була виготовлена на 20 аркушах масштабом 1:42 000 та здобула золоту медаль на Туринській виставці у 1911 році (рис. 1).

Л. І. Лугутін писав: “Найбільшим кам’яновугільним басейном Європейської Росії є Донецький басейн. Під цією назвою слід розуміти всю ту площу

півдня Росії, де розвинуті осади кам’яновугільного віку прибережноморського типу з підрядними шарами кам’яного вугілля. Подібні відклади виходять на поверхню в південній частині Харківської губернії, у східній частині Катеринославської губернії та західній частині Обласі Війська Донського” [7] (переклад наш – О. К., Ю. К.).

Межі Донецького басейну на згаданій вище лугутінській карті відповідали тодішнім контурам площ розвідувальних робіт. Це практично половина площі сучасних шахтних полів.

Детальність і достовірність цієї карти зробили її настільки практично значущою й незмінно актуальною, що вона й досі слугує геологам у пошуках нових верств цінного палива.

Етапність вивчення Донбасу як вугільного регіону, а відтак зміни (уточнення) його меж відображає картосхема на рис. 2. Виділений на схемі Старий Донбас майже збігається в межах з лугутінською картою і займає площу 23 тис. км² [8, с. 365]. На початку ХХ ст. у зв’язку з відкриттям нових вугленосних площ було сформульовано концепцію так званого Великого Донбасу, площа якого складала понад 60 тис. км², у тому числі в межах України – понад 40 тис. км².

Унікальність басейну пов’язана з великим різноманіттям і багатством корисних копалин (ртутні, мідні, свинцево-цинкові руди, золото, будівельна сировина тощо), які стали важливою сировиною базою для розвитку провідних галузей промисловості. Та все ж таки найголовнішим мінеральним ресурсом Донбасу є кам’яне вугілля. Саме з відкриттям і використанням високоякісного кам’яного вугілля пов’язаний розвиток металургійної, хімічної, машинобудівної та інших галузей промисловості й транспорту. В роки радянської влади на частку Українського Донбасу припадало 26 % загальносоюзного видобутку кам’яного вугілля.

У геоструктурному відношенні Донбас являє собою великий синклінорій, розташований між Українським кристалічним щитом і Воронезьким кристалічним масивом. У будові басейну беруть участь осадові породи палеогену, мезозою та кайнозою. Вугленосність Донецького кам’яновугільного басейну пов’язана з відкладами карбону, потужність яких у центральній (українській) частині сягає 18 км. Відклади карбону представлені потужною товщею вапняків, над якими залягають пісковики, аргіліти та алевроліти з прошарками вапняків та пластів кам’яного вугілля.

Найбільшою вугленосністю вирізняється Центральний Донбас, де було виявлено понад 300 пластів вугілля потужністю від 0,3-0,45 м до 1,0 м і більше. Особливо цінними є коксівне вугілля та антрацит, що підвищує значущість саме української частини басейну.

За індустріальної доби передбачалося поширення геологічних розвідок і на північну, задінцеву, частину Луганської області, що мало б суттєво розширити межі Донбасу.

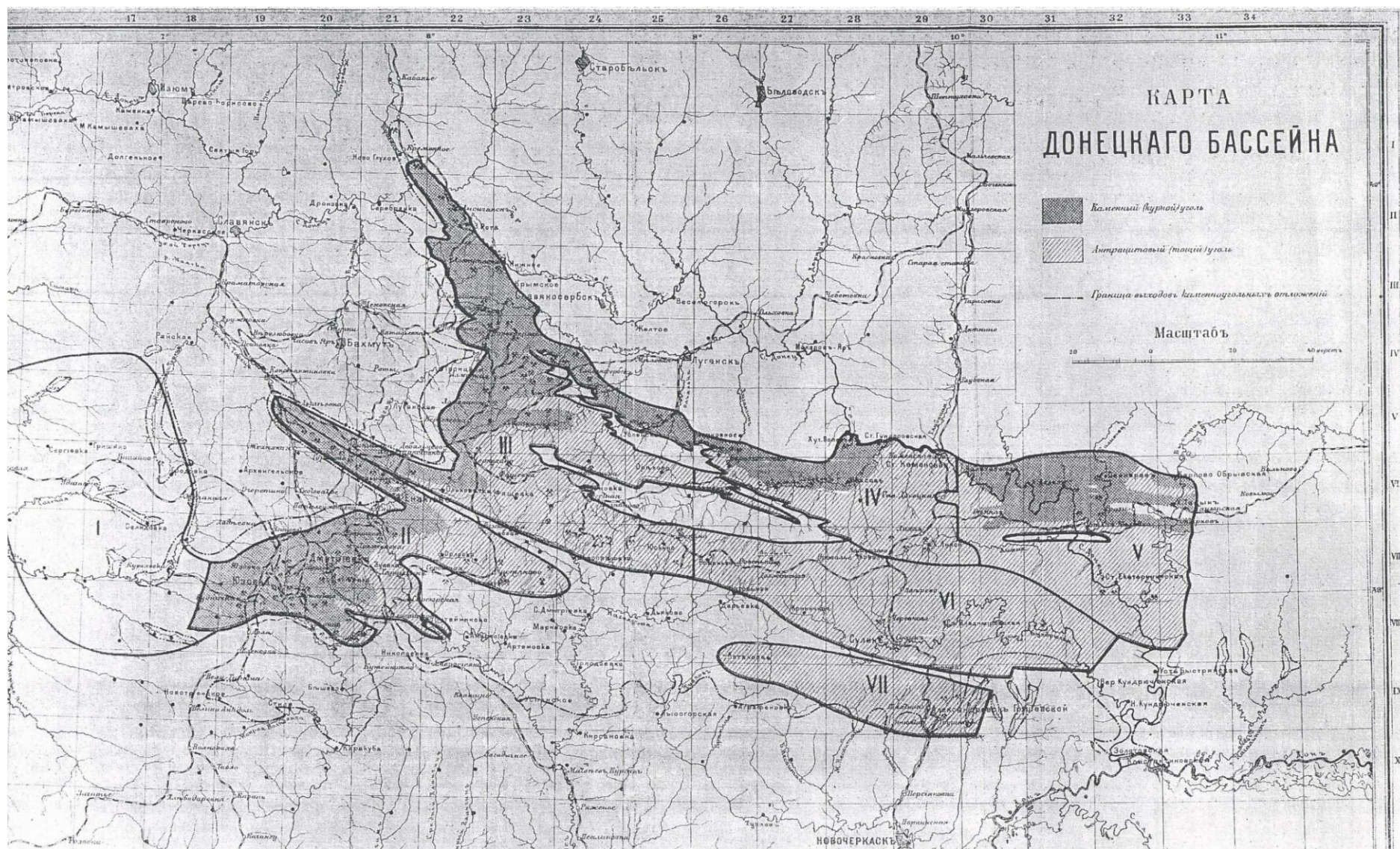

Рис. 1. Територія Донецького басейну (за Л. І. Лутугіним [7])

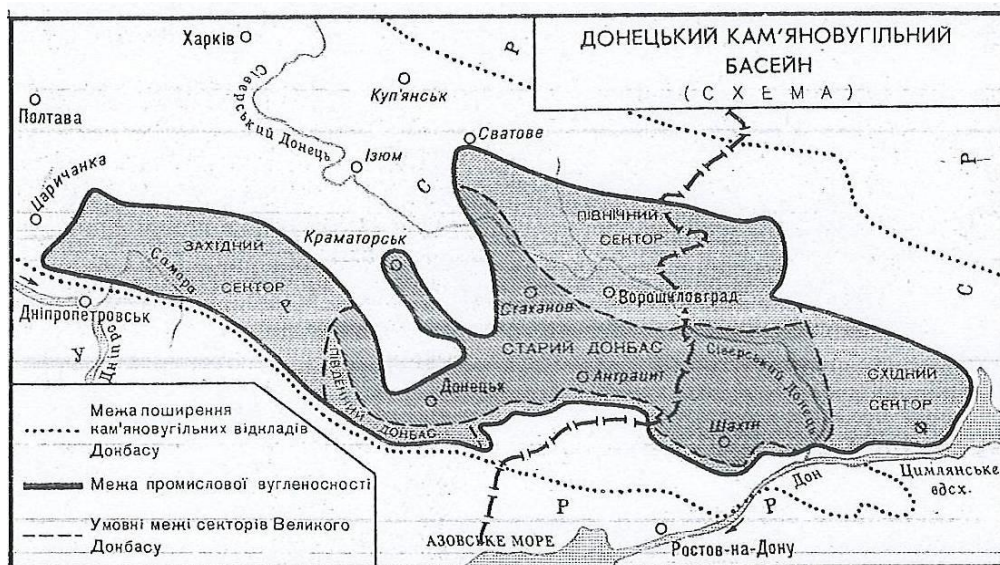

Рис. 2. Схема Донецького кам'яновугільного басейну [8, с. 365]

У деяких виданнях до Донбасу відносили південну частину Луганської області (Правобережжя Сіверського Дінця, на якому розташований Донецький кряж) та всю Донецьку область [2, с. 448]. В інших випадках окреслені межі Донбасу узгоджуються з межами прояву природних умов цього регіону (рис. 3).

Саме виходячи з результатів досліджень Л. І. Лутугіна та його наступників, ми вважаємо, що такий регіон України, як Донбас, включає північну

частину сучасної Донецької області (за винятком слобожанської крайньої півночі та приазовського півдня) і південну частину сучасної Луганської області (відокремлену Сіверським Дінцем від північної, яка входить у Слобожанщину). Разом із тим у зв'язку із сучасними подіями АТО також і південь Донецької області (Маріупольське Приазов'я), і практично вся Луганська область тепер нерідко сприймаються не лише українською, а й світовою спільнотою як Донбас.

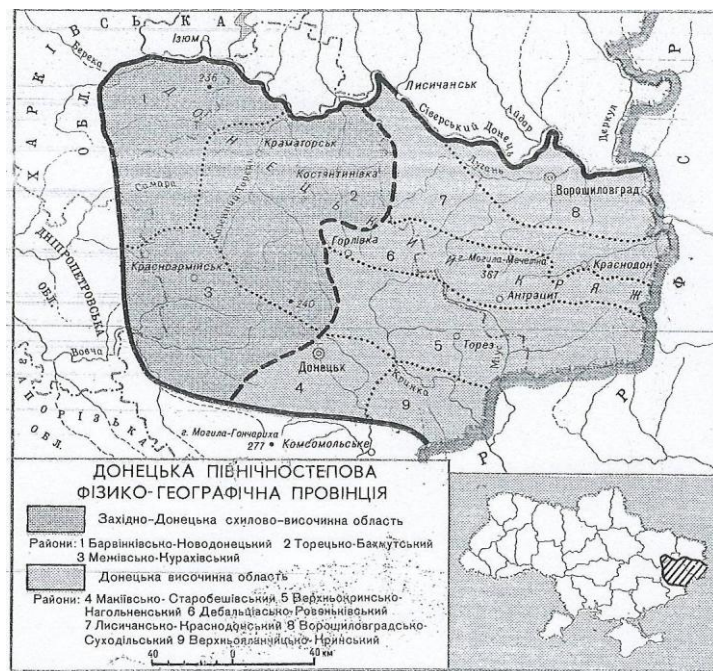

Рис. 3. Картоschema фізико-географічного районування Донецької північностепової провінції [12, с. 363]

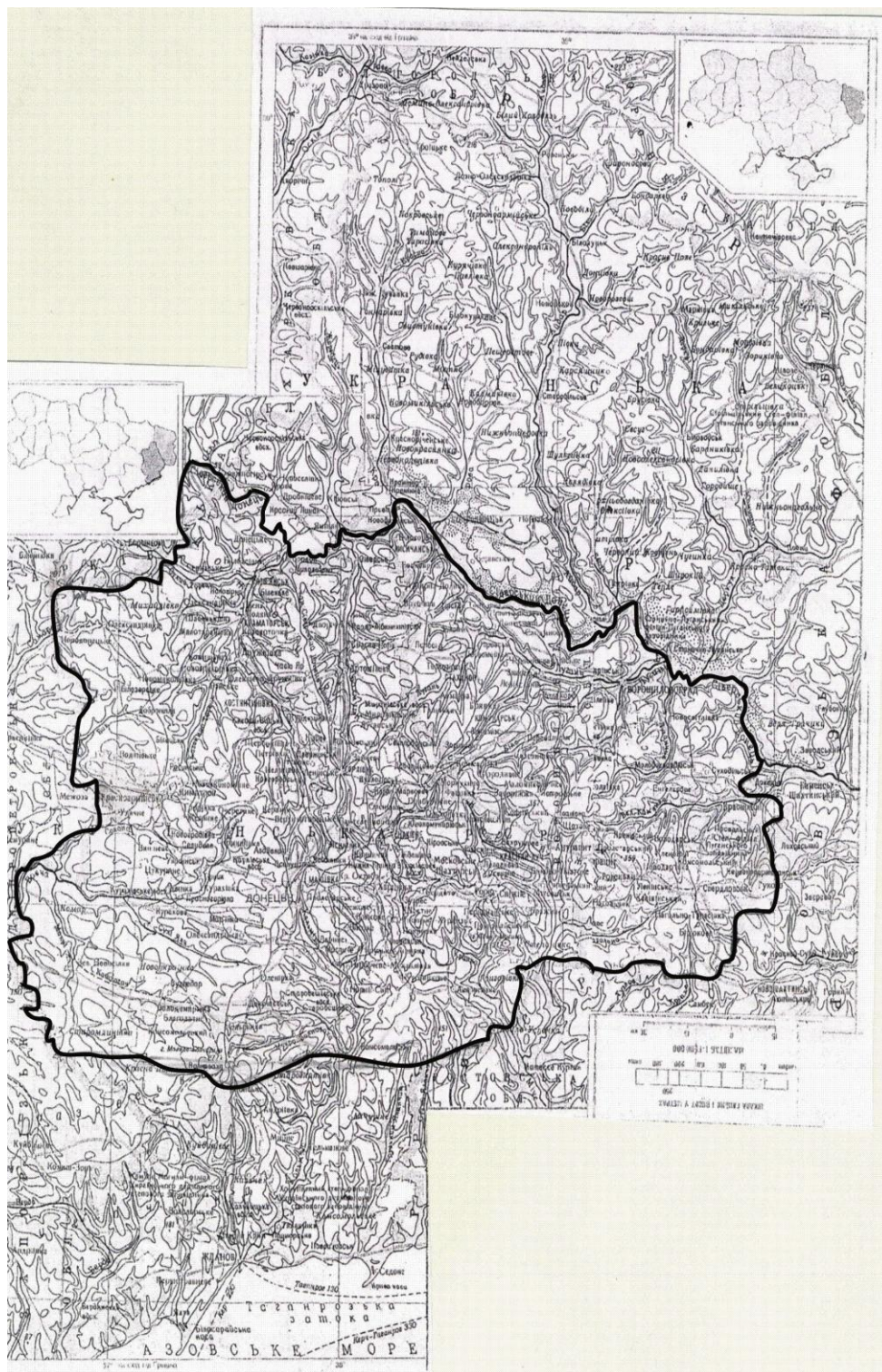

Рис. 4. Межі Українського Донбасу (авторське окреслення)

У контексті питання, яке ми розглядаємо, варто зауважити, що у 2006 р. керівництво суміжних прикордонних областей, частини територій яких належать до вугільного регіону, – Ростовської області (РФ) і Луганської області України – ініціювали створення транскордонного формування – єврорегіону “Донбас”. Питання його створення було остаточно вирішене в 2010 р. У 2011 р. до

цього єврорегіону приєдналася Донецька область, а у 2014 р. – Воронежська область РФ. Таким чином, єврорегіон “Донбас” мав формуватися у складі чотирьох областей – Донецької й Луганської (Україна) та Воронежської й Ростовської (РФ).

Цей єврорегіон, відповідно до початкової ідеї його створення (принаймні, офіційно задекларованої) мав об’єднувати території з огляду на

спільні риси структури економіки. Загальна площа регіону склала близько 127 тис. км² із чисельністю населення близько 11 млн. осіб [14].

Проте неважко дійти до висновку, що межі цього формування є штучно (політично та адміністративно) зумовлені та – особливо після приєднання до євро регіону Воронезької області РФ – не мають нічого спільного з контурами Донбасу як геологічного утворення.

Некоректний, на нашу думку, підхід до окреслення меж Донбасу шляхом механічного включення до нього всієї території Донецької та Луганської адміністративних областей застосовується окремими авторами при розробленні схем економічного районування України [6; 9 та ін.].

Ми оконтурюємо Український Донбас територією, зайнятою сучасними шахтними полями вугільного регіону в межах нашої держави. За даними Ю. Буцика, лише в Луганській області їхня площа охоплює територію понад 1300 км². У цілому ж в Українському Донбасі простір, зайнятий шахтними полями, перевищує 8 тис. км², або 31 % від площі цього вугільного регіону [1].

Саме наявність вугільних родовищ ми вважаємо визначальним критерієм при проведенні меж Донбасу. Наголошуємо, що саме поняття “Донбас” має, передовсім, геологічний, аніж будь-який інший, зокрема географічний, історичний чи етнічний зміст. Тому застосування цього топоніму в кожному з цих контекстів, особливо етнічному, є, на нашу думку, не повністю коректним.

Разом із тим, на позначення території, що в гірничо-геологічному відношенні відповідає частині Донбасу в межах Луганської області, ми застосовуємо вже пропонувані раніше одним з авторів топоніми “Придінцевий край”, “Придінців’я” [4]. Саме цей термін, на нашу думку, має найвиразніший географічний зміст. З одного боку, він, будучи аналогічним щодо топонімів “Надніпрянщина”, “Побужжя” тощо, чітко вказує на локалізацію

регіону. З іншого боку, виокремлюване нами Придінців’я є протиставленням Задінців’ю (топонім, віддавна згадуваний у географічно-краєзнавчій літературі [10; 11 та ін.]. Під Задінців’ям уже традиційно розуміється Лівобережжя Сіверського Дінця в межах степової зони (у тому числі розрізняють Низьке Задінців’я, представлене терасованою долиною Сіверського Дінця, та Високе Задінців’я, що відповідає Старобільській рівнині (південні відроги Середньоруської височини).

Беручи до уваги територію Донецького басейну загалом, було б логічно використовувати топонім “Придінцево-Приазовський край”. Проте, така назва нам видається надто громіздкою й, до того ж, неоднозначною (незрозуміло, чи йдеться про Приазовське узбережжя в цілому, чи лише про Приазовську височину, чи про басейни річок, які впадають в Азовське море). Тому ми, враховуючи традиційність, загальну зрозумілість і широкую вживаність, усе ж застосовуємо назву “Донбас” і в географічному контексті. Межі Українського Донбасу – в нашому трактуванні цього регіону – представлені на рис. 4.

Висновки. У ході досліджень Донецького басейну як геологічного утворення та відкриття нових пластів кам’яного вугілля закономірно розширювалися межі Донбасу. Виявлення навколо Старого Донбасу територій, перспективних на вугілля, зумовило формулювання концепції Великого Донбасу. Значного поширення в літературі набуло некоректне трактування Донбасу як регіону історичного та етнічного, а також включення до нього, або Донецького економічного району, всієї площі Донецької й Луганської областей. Ми оконтурюємо Донбас територією, в межах якої поширені шахтні поля вугільного регіону. Вважаємо, що правильне трактування меж Донбасу (без віднесення до нього частин Слобожанщини та Приазов’я) має не лише наукове, а й практичне регіонально-політичне значення.

Література

1. Буцик Ю. В. Обобщение материалов по техногенному воздействию угольных шахт на геолого-экологическую обстановку в Украинской части Донбасса / Ю. В. Буцик. – К., 1993. – 299 с.
2. Донбас / Українська радянська енциклопедія. – Т. 3. – К. : Укр. рад. енциклопедія, 1979. – С. 448.
3. Заставний Ф. Д. Географія України : В 2-х кн. / Ф. Д. Заставний. – Львів : Світ, 1994. – 472 с.
4. Кисельов Ю. О. Ландшафт як чинник формування національної свідомості українців / Ю. О. Кисельов // Стосунки Сходу та Заходу України: суб’єкти, інтереси, цінності : зб. наук. пр. / наук. ред. І. Ф. Кононов. – Луганськ : Знання, 2007. – С. 47-49.
5. Ковалевский Е. П. Опыт геогностических исследований в Донецком горном кряже / Е. Ковалевский // Горный журнал. – 1827. – № 2. – С. 27-56.
6. Колодій А. Радянська ідентичність та її носії в незалежній Україні / Антоніна Колодій // “Україна в сучасному світі. Соціальні, етнічні і культурні аспекти глобалізації та Україна”. Конференція для українських випускників програм наукового стажування у США. Ялта. 12-15 вересня 2002 р. – К. : Стило. – 2002. – С. 36-37.
7. Лутугин Л. И. Избранные труды по геологии Донецкого бассейна / Л. И. Лутугин. – К. : Изд-во АН УССР, 1956. – 219 с.
8. Міхеліс А. В. Донецький кам’яновугільний басейн / А. В. Міхеліс // Географічна енциклопедія України : В 3-х т. – Т. 1. – К. : Укр. рад. енциклопедія, 1989. – С. 364-365.
9. Поповкін В. А. Регіонально-цілісний підхід в економіці / В. А. Поповкін. – К. : Наук. думка, 1993. – 97 с.

10. Симоненко В. Д. Очерки о природе Донбасса / В. Д. Симоненко. – Донецк : Донбасс, 1977. – 198 с.
11. Фисуненко О. П. Природа Луганской области / О. П. Фисуненко, В. И. Жадан. – Луганск, 1994. – 234 с.
12. Чумаченко М. Г. Донбас / М. Г. Чумаченко // Географічна енциклопедія України : В 3-х т. – Т. 1. – К. : Укр. рад. енциклопедія, 1989. – С. 355.
13. Чумаченко М. Г. Донбас / М. Г. Чумаченко // Енциклопедія сучасної України. – Т. 8. – К. : Інститут енциклопедичних досліджень НАН України, 2008. – С. 259.
14. [https://ru.wikipedia.org/wiki/Еврорегион “Донбасс”](https://ru.wikipedia.org/wiki/Еврорегион_“Донбасс”)

Стаття надійшла 14.02.2015 р.

УДК 338.487

Тетяна Біла

РОЗВИТОК РЕКРЕАЦІЇ І ТУРИЗМУ ПРИМІСЬКОЇ ЗОНИ ЛЬВОВА У РАДЯНСЬКИЙ ПЕРІОД

Розглянуто особливості розвитку приміського туризму м. Львів у радянський період (1939 – 1941, 1944 – 1991 роки). Проаналізовано природні та історико-культурні атракції, оздоровчу та рекреаційну інфраструктуру, що використовувались у 50 – 80-х рр. XX ст. для організації відпочинку. Представлено основні види рекреаційно-туристичних занять у приміській зоні. Висвітлено позитивні та негативні аспекти розвитку туризму в радянський період та його роль у становленні сучасної галузево-територіальної структури приміського туризму м. Львів.

Ключові слова: приміська зона, приміський туризм, рекреація, атракції, інфраструктура, туристичні заняття, радянський період.

Tetyana Bila. The development of recreation and tourism of the L'viv suburban zone in the Soviet period. In the Soviet times (1939-1941, 1944-1991), considerable attention was paid to the development of natural tourist attractions in the suburban area of the city of L'viv. These included the green zone (parks, forest parks), protected territories (the Roztochchya reserve, conservation areas, natural monuments), and places equipped for recreation in forests and near water bodies. In turn, a range of historical and cultural tourist sites expanded to embrace historical and regional museums, places associated with prominent figures of culture, and historical and cultural monuments (wooden and stone churches, castles). However, certain negative phenomena associated with the destruction of sacral and historical monuments due to their misuse (as warehouses or health institutions) were also observed. The widespread development of institutional leisure facilities, belonging to L'viv enterprises (recreation centers, sanatoria, pioneer camps), had become a specific feature of recreation and tourism in the suburban area of the city. Major resorts of the suburban area in Bryukhovychi, Lubin' Velykyi, and Shklo underwent considerable reconstruction. In the early 1990s, about 56 health and recreational facilities with around 8,000 beds were functioning in the suburban area, the majority comprising holiday hotels and recreation homes (30 %) and children's health camps (42 %). This period was also marked by the development of roadside infrastructure (hotels, camping). However, significant economic development of suburban areas for industrial and municipal purposes led to a decrease of its recreational attractiveness due to the destruction of forests and meadows, the appearance of disturbed areas (Hrybovychi landfill, sulphur and building material pits) and the growth of residential development. As for the infrastructure of the recreational facilities that were built in the Soviet era, the majority were for seasonal use and of low standards. In the Soviet times, in a suburban area of the city there was a range of occupations, which included rehabilitation in health resorts, rest and recreational centres, sanatoria, pioneer camps in the forests and near water bodies, and sightseeing activities in protected areas and conservation sites as well as in historical places of cultural heritage. A network of trails for hiking through local historical and geological attractions was developed. However, the majority of the routes were not marked and tourist information materials, like maps or guides, were not provided. In geospatial terms, during the Soviet period an areal dispersed model of the recreational and tourist complex of the suburban area of L'viv was completed. Health tourist centres with a developed network of institutions and significant indicators of

tourist traffic (Bryukhovychi, Lubin' Velykyi, Shklo) and a number of tourist and recreational facilities with sightseeing specialization were formed.

Key words: *suburban zone, suburban tourism, recreation, attractions, infrastructure, tourist activities, Soviet period.*

Постановка проблеми та її актуальність.

При дослідженні приміського туризму і рекреації важливим є аналіз структурно-територіальних аспектів та основних етапів його становлення. Структурно-територіальна характеристика приміського туризму і рекреації передбачає вивчення поширення туристичних атракцій та інфраструктури, основних видів рекреаційно-туристичних занять, а також динаміки туристичного руху міських жителів у приміській зоні. Визначення сучасного стану приміського туризму потребує дослідження основних етапів його становлення. Для історичних міст – таких, як м. Львів, становлення основних складників приміського туризму і рекреації характеризується значною тривалістю та вираженою етапністю. Розвиток приміського туризму і рекреації у радянський період ще недостатньо висвітлено у науковій та краєзнавчій літературі. Актуальність устороннього вивчення розвитку приміського туризму і рекреації у радянський період важлива у двох аспектах: з'ясування особливостей розвитку туризму в умовах планової економіки та його роль у становленні сучасної галузево-територіальної структури туристичної індустрії. У попередній публікації автора розглянуто основні етапи розвитку приміського туризму та рекреації м. Львова за період від XIV до середини XX ст. [2]. Разом з тим на розвиток сучасної галузі приміського туризму мав безпосередній вплив післявоєнний (радянський) етап. У цей період розвивалася туристична інфраструктура та створювалися передумови для розвитку існуючих видів туристично-рекреаційних занять.

Метою дослідження є аналіз складників рекреаційно-туристичного комплексу приміської зони м. Львова у радянський період (1939 – 1941, 1944 – 1991 роки) як важливої передумови становлення сучасної галузево-територіальної структури приміського туризму.

Основними завданнями дослідження є:

- територіально-часовий аналіз на основі джерельно-картографічної бази суспільно-географічних чинників, що впливали на розвиток міста Львова і його приміської зони впродовж радянського періоду;

- характеристика туристичних атракцій, інфраструктури та туристичних занять досліджуваного періоду;

- оцінка позитивних та негативних тенденцій у розвитку складових частин приміського туризму (рекреаційно-туристичних атракцій, створення і функціонування рекреаційно-туристичної інфраструктури, організації рекреаційно-туристичних занять);

- виявлення особливостей планування і розвитку приміського туризму у радянський час та

його впливу на формування сучасної структури і просторової організації.

Попередні дослідження. Проблематика приміського туризму як самостійного виду туристичних занять знайшла своє відображення у публікаціях зарубіжних авторів: А. Коха [19], Р. Фараціка [20], а також у вітчизняній літературі [18]. У цих публікаціях висвітлюються питання структури приміських туристичних зон, особливостей їх розвитку та територіально-функціональних моделей. Щодо проблематики розвитку Львова і його приміської зони у радянський період, то різночасові дослідження охоплюють природні, історико-культурні та соціально-економічні передумови розвитку рекреації і туризму. Дослідження, присвячені соціально-економічним, територіально-часовим, географічним аспектам указаної тематики, висвітлені у працях О. Степанів [14], М. Назарука [13]; дослідження туристично-ресурсної бази – у працях К. Геренчука [5], О. В'ялова [3], Т. Трегубової, Р. Муха [17], У. Єдлинської, Я. Ісаєвича [7]. Власне туристично-рекреаційна проблематика приміської зони в радянський період була розглянута в інформаційному довіднику “Індустрія відпочинку Львівщини” [6] та путівнику “Подорожі по Львівщині” [16].

Виклад основного матеріалу. У роки першої радянської окупації (1939 – 1941) набув нового статусу адміністративно-територіальний устрій, внаслідок чого місто Львів почало функціонувати як обласний центр УРСР поряд із створеними адміністративними районами [14]. У період німецької окупації 1941 – 1944 рр. Львів входив до складу Генерального губернаторства і став столицею дистрикту Галичина. Втіленням стратегічного плану німецької влади стало збільшення площі міста завдяки приєднання приміських поселень – міста Винники та двадцяти сіл: Білогорщі, Брюховичів, Великого Голоска, Кам'янополя, Кривчиць, Ляшок Мурованих, Лисиничів, Малехова, Підбірців, Рудна, Рясни Польської, Рясни Руської, Сихова, Козельників, Скнилова, Малого Скнилова (Скнилівка), Сорок Львівських, Збоїськ, Зимної Води, Зимновідки (Холодновідки) [1]. Проте вже у повоєнну добу територіальна структура міста практично повернула планові риси довоєнного часу.

В адміністративно-територіальну структуру приміської зони Львова в перші повоєнні роки входили райони: Бібрський (центр – м. Бібрка), Брюховицький (смт Брюховичі), Дідилівський (с. Дідилів), Куликівський (смт Куликів), Винниківський (м. Винники), Глинянський (м. Глиняни), Городецький (м. Городок), Жовківський (м. Жовква), Новояричівський (смт Новий Яричів), Перемишлянський (м. Перемишляни), Сокільниць-

кий (с. Соکیلники), Щирецький (сміт Щирець), Яворівський (м. Яворів), Янівський (сміт Янів – тепер смт Івано-Франкове) [25].

Значні зміни в територіальних межах Львова і його приміської зони відбулись упродовж 50 – 70-х рр. ХХ ст. У 1956 р. був затверджений генеральний план м. Львова на проектний період до 1970 р. У генплані отримала подальший розвиток висунута в 30-х рр. інженером І. Дрекслером ідея створення Великого Львова, яка передбачала зростання міста за рахунок населених пунктів приміської зони і перетворення історично утвореного радіального планування в радіально-кільцеве. Проте діючий генплан вже в 60-х рр. втратив значення основоположного документу, і в 1966 р. був затверджений інший варіант генерального плану, розроблений інститутом Діпроміст на проектний період 1985 – 1990 рр. Основна ідея плану полягала в концентричному зростанні міста із перенесенням масового житлового будівництва на околиці і збереженні забудови історичного ядра. Для вдосконалення планувальної структури місто розділили на 5 великих планувальних районів із виділенням великих промислово-складських зон: Північної, Сихова, Сигнівки, Рясного. Таким чином, вперше в історії міста було передбачене функціональне зонування території, за якого виокремлювалися території для розміщення промислових зон, проте в майбутньому це не виправдало очікуваних результатів [17].

Водночас варто зазначити, що територія приміської зони міста Львова в радянський період розглядалась як резерв подальшого розвитку міста, місце короткочасного і довготривалого відпочинку міського населення, зона розміщення транспортної та комунальної інфраструктури. Концепція територіального розвитку міста базувалася на розвитку містоутворюючої сфери з використанням системи містобудівних нормативів [10].

Втіленням генерального плану м. Львова за період 50-70 рр. стало включення до складу міста низки населених пунктів: Скнилівка, Підсигнівки, Сихова, хуторів Боднарівки та Богданівки (Пустомитівського району), Старих Збоїщ, Великих Кривчиць, Малих Кривчиць (Новояричівського району), хутора Лисиничі, села Козельники (Винниківського району), частини території Брюховицького району, населених пунктів Гори, Кам'янка, Нові Збоїща, Колонія, Голосівка. Місту було підпорядковано Брюховицьку, Рудненську селищні ради, м. Винники. Наприкінці 70 рр. ХХ ст. у межі міста введено с. Білогорщу Водянської сільради та земельну площу 790,8 га з Нестерівського, Пустомитівського і Яворівського районів [13].

Протягом 1950 – 1989 рр. сформувалась Львівська агломерація. Спершу до її території входили поселення, віддалені на 10-15 км від зовнішніх меж міста і 15-30 км від міського центру (Винники, Дубляни, Рудно, Брюховичі). Згодом межі

агломерації поширились до 20-40 км від міського центру, охопивши малі міста Бібрку, Городок, Жовкву, селища Івано-Франкове, Куликів, Любін Великий, Пустомити, Щирець [1].

Туристичний потенціал Львова і його приміської зони в радянський період у порівнянні з міжвоєнним зазнав суттєвих змін. Ці зміни стосувались адаптації до старих та створення нових туристичних атракцій, модернізації і розбудови туристичної інфраструктури, а також розвитку різноманітних видів рекреаційно-туристичних занять.

Туристичні атракції приміської зони Львова. Радянський період ознаменувався проведенням низки адміністративних, соціально-економічних, політичних реформ, які відбувалися під гаслами націоналізації, індустріалізації та колективізації. Націоналізації підлягали всі приватні установи і території, що суттєво вплинуло на розвиток туристично-рекреаційного потенціалу міста і приміської зони Львова.

Одним із важливих заходів радянського часу, що сприяв значному розширенню відпочинкових територій (скверів, парків) і зон масового відпочинку, стало втілення п'ятирічного плану на 1959 – 1966 рр., в якому передбачалося створення та розвиток зеленої зони м. Львова на загальній площі міських і приміських земель у 4252 га, в т. ч. для приміських населених пунктів лісів і лісопарків – 2002 га, садів – 826 га, розсадників – 200 га, заліснення пісків та інших непридатних для сільського господарства земель – 350 га. Планом на 1966 – 1970 рр. були закладені нові парки, сквери, зелені зони на площі 1015 га приміських земель [7]. Упродовж 1950 – 1980 рр. закладання нових зон відпочинку відбувалося майже в кожному населеному пункті довкола Львова: у містах Нестерів (Жовкві), Новому Роздолі, Пустомитах, Миколаєві, Бібрці, Городку, селищах міського типу Куликів, Любін Великому, сільських поселеннях Керниць, Березці (Городоцький район), Колодрубх (Миколаївський район), Глинній Наварії, Раковці (Пустомитівський район), Свіржі (Перемишлянський район) [8].

Не менш важливим заходом радянського часу була природоохоронна справа. З прийняттям Верховною Радою України Закону “Про охорону природи Української РСР” у 1960 р. запроваджується управління природокористуванням в Україні. Особливий інтерес становили такі об'єкти, як: геологічні пам'ятки біля міст Городок, Винники, Миколаїв, Перемишляни, села Страдч; пам'ятки природи — гора Хомець, що за Кривчицями (рослинна), “Львівська Сахара” (піщана), в околицях Білогорщі (болотна), а також поодинокі екземпляри рідкісних дерев в містах Жовква, Кам'янка-Бузька. Постановою Ради Міністрів Української РСР від 9 жовтня 1984 р. у Львові та приміських околицях затверджено великопросторові природоохоронні об'єкти місцевого і державного значення, зокрема

природний заповідник “Розточчя” (2084,5 га); заказники “Любінський” (2083 га), “Грядя” (1149 га), “Чортова Скеля” (353 га), “Винниківський” (848 га), “Завадівський” (3561 га), “Львівський” (523 га), “Загора” (0,5 га), “Кошів” (110 га), “Надітичі” (5,1 га), “Романівський” (5504 га), “Свірзький” (4222 га) “Липниківський” (2194 га); заповідні урочища “Шклівське” (10 га), “Майдан”, “Журі” (29 га), “Роздільське” (171,6 га), “Вербовець” (26 га), “Будьків” (21 га), “Шпильчина” (58 га), “Дубина” (11 га); пам’ятки природи у містах Глиняни, Винники, Жовква, Дубляни, Городок, смт Брюховичі, Івано-Франкове, селах Куткір (Буський район), Словіта (Золочівський район).

Окрім природних заповідних об’єктів створюються заповідні об’єкти штучного поход-

ження: дендропарк республіканського значення “Оброшинський”, “Басівський”, “Радів”, “Роздільський”, а також низка парків-пам’яток садово-паркового мистецтва у Городку, Комарно, Любіні Великому, Новому Яричеві, с. Вишня Городоцького району.

Велике значення для відпочинку львів’ян мали державні лісові та водні природно-господарські території. До найбільш відвідуваних належали Зубрівський, Брюховицький, Винниківський лісопарки та Білогорський, Рудненський ліси, а також лісові масиви Яворівського (Страдчанський ліс), Комарнівського, Миколаївського, Жовківського (Майдан, Мокротин), Буського, Золочівського (Полтва), Городоцького, Перемишлянського лісництв.

Рис. 1. Алтайські озера на південних околицях міста у 50 – 60-х рр. XX ст. [21]

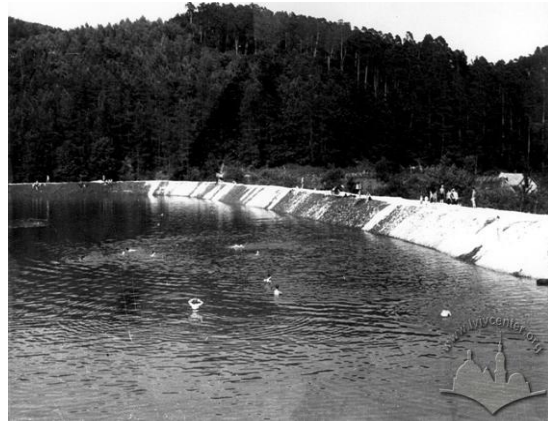

Рис. 2. Комсомольське (тепер Винниківське) озеро і Винниківський лісовий масив у 1953 р. [21]

Важливими атракційними об’єктами стають масово доступні водні об’єкти: річки Західний Буг, Верещиця, Зубра, Колодниця, Щирець, озера Глинна Наварія, Івано-Франкове, Мальчицьке, Добро-станське, Любінське, група ставів між Городком і Комарним, Добротвірське і Щирецьке водосховища. У 50-80-х рр. XX ст. широкою популярністю користувались облаштовані озера та стави: Комсомольське поблизу Винник (рис. 2), Димета (вул. Замарстинівська), Піонерське (с. Зубра), Левандівське, Голосківські, Алтайські (рис. 1), Брюховицькі, Клепарівські, Дублянські. У 80-х рр. мешканцями Львова освоюються як водні об’єкти технічні кар’єри у с. Ясницька Яворівського району, м. Новий Розділ (“Барвінок”), с. Задорожнє Миколаївського району (“Байкал”), м. Новояворівськ.

Типовими для радянському періоду атракційними об’єктами, що функціонували в рамках класово-ідеологічного виховання і навчання населення Львова та приміських сіл стають культурно-освітні установи: музеї, кімнати-музеї, палаци культури, кінотеатри, клуби, будинки колгоспника, червоні кутки, хати-читальні, а також парки культури та відпочинку.

Упродовж 50-60-х рр. XX ст. було відкрито історико-красназавч музей у м. Нестерові, смт Любіні

Великому, Щирці, сс. Звенигороді, Коропужі, П’ятничанах, Словіті, Батятичах, меморіальний музей К. Устияновича у с. Вовків, історико-етнографічний музей у с. Любеля, картинну галерею у с. Свірж. Майже у всіх приміських селах встановлювались пам’ятники, меморіальні дошки вождям пролетаріату та героям Великої Вітчизняної війни [12]. Поряд із ними з’являються біосоціальні атракції (пов’язані з місцями народження, діяльності та смерті визначних українських діячів), зокрема, К. Гриневичеві (м. Винники), М. Устияновича (м. Миколаїв), О. Куриласа (смт Щирець), Г. Щурата (с. Вислобоки Кам’янка-Бузького району) К. Устияновича (с. Вовків) і А. Коцка (с. Шоломия Пустомитівського району).

Починаючи з 60-х рр. XX ст. діяльність, спрямовану на збережені пам’яток історії та культури, провадило у Львові Українське товариство охорони пам’яток історії та культури. Під особливою опікою товариства перебувала сакральна архітектура, яка зазнала значних втрат внаслідок політики войовничого атеїзму. Заповідного статусу було надано найціннішим архітектурним пам’яткам, зокрема, замкам XVI – XVII ст. у сс. Свірж, Старе Село (рис. 3, 4), монастирсько-оборонному комплексу XIV ст. у с. Міжгір’я (Унів), Крехівському

монастирському комплексу XVII ст., костелам XVI ст. у м. Бібрка, с. Свірж), дерев'яній дзвіниці XVIII

ст. у с. Глібовичі, фундаменту кам'яної церкви XIII ст. у Старому Селі, церкві XV ст. у с. Коросно.

Рис. 3. Руїни Старосільського замку.
Світлина 1965 – 1970-х рр. [21]

Рис. 4. Свірзький замок.
Світлина 1960 – 1970-х рр. [22]

Проте кожний історичний етап розвитку туристичного потенціалу приміської зони зазвичай має дві сторони. Крім наведених вище позитивних змін, радянська система нанесла великий негативний відбиток на природні та історико-культурні атракції Львова і приміської зони.

Поряд із створенням об'єктів екологічного туризму, природоохоронних та природо-господарських об'єктів також існувала тенденція до погіршення екологічної ситуації у приміській зоні Львова. Зведення промислових потужностей, яке знаменувало процес індустріалізації міста, супроводжувалося приростом населення з числа як новоприбулих кваліфікованих кадрів з Російської РСР (Саратова, Воронежа, Калуґи), так і з притоку робітників з прильвівських сіл. Постійне зростання кількості населення міста зумовило стрімку забудову житловими кварталами його околиць. Таким чином з'являються промислові та житлові райони в Рясному, Новому Яричеві, Малехові, Сихові, Левандівці, Збоїськах, Кривчицях, Лисиничах, Кульпаркові, Скнилові, Зубрі. Разом з цим для забезпечення промисловості міста та потреб міського населення у приміській зоні і в межах самого міста зводиться ряд комунальних господарських об'єктів: водонасосні станції в Кам'янобродах, на Погулянці, Левандівці, Великому Голоску; газорозподільча станція на Левандівці. Будується газопровід з Більче-Волиці та Добровірська теплоелектростанція [7].

Закриття і рекультивація локальних сміттєзвалищ в окремих районах міста (по вулицях Зелена і Золота) призвели до відкриття в 1959 – 1960 рр. міського сміттєзвалища у с. Малі Грибовичі. Це завдало значної екологічної шкоди одному з атракційних населених пунктів приміської зони Львова [22]. Новоутворена мережа добувних кар'єрів у Новояворівську, Новому Роздолі, Ясниськах, Давидові призвела до порушення природних комплексів приміської зони.

Будівництво “соціалістичного майбутнього”,

що базувалося на антирелігійних засадах, мало нищівний вплив на традиційну культуру приміських сіл. Перетворення церковних храмів, монастирів, оборонних замків на клубні осередки, атеїстичні музеї, будинки колгоспників і піонерів, сиротинці, колонії, тубдиспансери якщо не повністю, то суттєво знищило історичні архітектурні ансамблі, цінні твори релігійного та художнього мистецтва різних епох та стилів, внесло фальшиві корективи в історичні та літературні твори. Так, у приміщенні замку Скарбека (с. Заклад, Миколаївський район) з'являється ЛПК (лікувально-профілактичний комплекс), у Свірзькому замку – жіноча колонія, в Унівському монастирі – концентраційний табір для греко-католицького монашества (1946 р.), будинок інвалідів, згодом перепрофільований на інтернат для жінок психоневротиків (1950 р.) [15], у Крехівському монастирі – дитячий будинок (1949 р.), школа-інтернат для розумово-відсталих дітей. Ідеологічного впливу зазнала усна та пісенна народна творчість із перетворенням сільських, церковних хорів на колгоспні.

Звичною практикою стало здійснення радянськими місцевими радами та забудовниками численних актів вандалізму щодо єврейських, польських, німецьких поховань разом із видаленням з міської документації будь-яких згадок, що головню стосувалися єврейської історико-культурної спадщини. Зокрема, територію єврейського кладовища на Знесінні було передано під будівництво автобаз, а на території єврейського кладовища у Кульпаркові було розміщено домобудівний комбінат [4].

Туристично-рекреаційна інфраструктура. Специфічною рисою радянського періоду стало будівництво відомчих профілакторіїв, будинків і баз відпочинку, дитячих (піонерських) таборів, санаторно-оздоровчих закладів на основі оздоровчих властивостей природних ресурсів приміських місцевостей. Таким чином починає функціонувати санаторно-оздоровчий заклад “Львів” (сmt Брюховичі), дитячий туберкульозний санаторій (с. Водяне),

санаторій “Розділ” та профілакторії у м. Новий Розділ, смт Брюховичі, с. Стрілки Перемишлянського району. Проводилась робота із розбудови наявних бальнеологічних курортів Любіня Великого, розрахованого на 535 місць, санаторію Шкло (450 місць), а також будівництво на їх базі бальнеолікарні

Рис. 5. Будинок відпочинку у смт Брюховичі. Світлина 1964 р. [21]

Широкого розмаху у приміських лісових масивах м. Львова набуло будівництво відомчих будинків і баз відпочинку, пансіонатів вихідного дня сезонного та цілорічного функціонування (рис. 5). Це, зокрема, бази відпочинку ВО “Львівгаз” (“Бадьорість”) і ВО “Львівприлад” у смт Шкло, Львівського автобусного заводу (“Сонячна Галявина”) і ВО ЛОРТА (“Сокіл”) у с. Родатичі Городоцького району, ВО “Мікроприлад” (“Комарівка”) у с. Воля-Висоцька, Львівдіпронафтохіму (“Янтар”), ВО “Автонавантажувач” (“Чарівні озера”) у с. Майдан Жовківського району, тресту “Промхімсантехмонтаж” (“Монтажник”) у с. Басівка Пустомитівського району, а також близько 10 баз відпочинку у селах. Вижомля, Лозина, Прилбичі, Ставки (Яворівський район), пансіонат “Будівельник” у смт Брюховичі, будинок відпочинку “Лісова Пісня” в Новому Роздолі. Лише у двох останніх закладах щоденно відпочивало 350 і 300 осіб відповідно [8].

Для відпочинку та оздоровлення під час літніх канікул львівських школярів призначались піонерські, спортивно-трудові, спортивно-оздоровчі

та грязелікарні. Якщо напередодні Другої Світової війни на курорті за сезон (з травня по вересень) лікувалось понад 2 тис. осіб, то у повоєнні роки санаторій стає здравницею всесоюзного значення, де щороку лікувалось понад 7 тис. осіб [8].

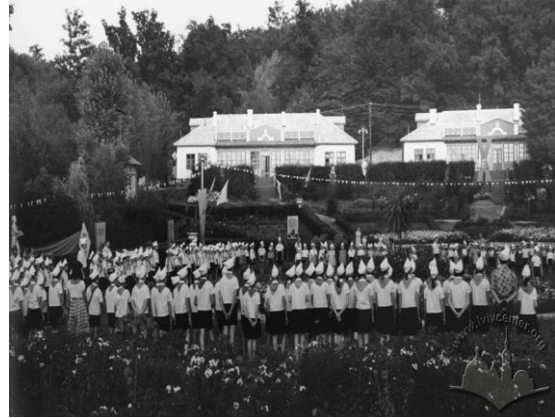

Рис. 6. Піонерський табір у смт Брюховичі. Світлина 1964 р. [21]

табори львівських підприємств. Найвідомішим місцем зосередження дитячих таборів стали соснові ліси Брюховицького лісництва (рис. 6). Саме на цій території їх кількість становила близько 2-ох десятків. Серед них “Левеня” ВО “Львівхім-сільгоспмаш”, “Вогник” Львівського ЦУМу, “Супутник” Львівської залізниці, “Будівельник” тресту “Львівжитлобуд”, “Конвалія” ВО Львівфарм, “Енергетик” ВО “Львівенерго”, “Ластівка” ВО “Львівприлад”, “Космос” Управління внутрішніх справ та інші. Деякі табори створювались у літній період при будинках піонерів та в колгоспах, зокрема у м. Городок, смт Рудно, сс. Ямпіль, Зубра, Старе Село (Пустомитівський район), Старий Яричів (Кам’янка-Бузький район), Свірж (Перемишлянський район).

Загалом у структурі санаторно-курортних, оздоровчих і відпочинкових закладів у приміській зоні Львова на початку 90-х рр. XX ст. перебувало близько 56 об’єктів, з них на пансіонати і бази відпочинку припадало – 42,9 %, дитячі, оздоровчі табори – 30,4 %, санаторії-профілакторії – 19,6 %, санаторії – 7 %. (табл. 1).

Таблиця 1

Структура санаторно-курортних, оздоровчих і відпочинкових закладів у приміській зоні м. Львова на поч. 90-х рр. XX ст.

	Санаторії	%	Санаторії-профілакторії	%	Дитячі оздоровчі табори	%	Пансіонати і бази відпочинку	%	Всього	%
Кількість об’єктів	4	7,1	11	19,6	17	30,4	24	42,9	56	100
Всього місць	1486	19,4	1255	16,3	3081	40,1	1861	24,2	7683	100

Загальна ж забезпеченість місцями у санаторно-курортних, оздоровчих і відпочинкових закладах становила в цей час 7683 місця, з них на дитячі, оздоровчі табори припадало 40,1 %, пансіонати і бази відпочинку – 24,2 %, санаторії – 19,4 %, санаторії-профілакторії – 16,3 %. Серед санаторно-курортних, оздоровчих і відпочинкових пунктів і центрів лідерство за забезпеченістю місцями належало приміському селищу Брюховичі – 3486 місць, у закладах селищ Шкло і Любін Великий налічувалося від 500 до 1000 місць, сіл Родатичі, Свірж, Зіболки та смт Рудне – від 200 до 500 місць (табл. 2).

Велика увага в радянські часи приділялась фізичному вихованню молоді, що зумовило розбудову спортивних комплексів і стадіонів не лише у Львові (Спорткомбінат, 1939 р., “Сокіл”,

1960 р., “Дружба”, 1962 р., “Юність”, 1968 р.), а й передміських містах і селах (Городок, Новий Розділ, Любін Великий, Бібрка, Магерів, Розвадів, Сороки Львівські, Завадів).

Широкого масштабу в 70-х рр. XX ст. набуває будівництво дачних будинків, які використовувалися міськими мешканцями для відпочинку та ведення сільськогосподарських робіт. Садово-дачні кооперативи займали чималі масиви і в межах міста (в північній частині Збоїщ, у районі Рясного на схід від колії Львів – Брюховичі, Майорівки, Міських Пасік), і в приміській зоні: м. Винники, села Збиранка, Малі Грибовичі, Зашків (Жовківський район), Волиця, Виннички, Пасіки Зубрицькі, Давидів, Відники, Солонка, Склинів (Пустомитівський район), Горішне, Іллів, Задорожне (Миколаївський район), Повітне, Заверещиця (Городоцький район).

Таблиця 2

Забезпеченість місцями у санаторно-курортних, оздоровчих і відпочинкових центрах і пунктах приміської зони Львова на поч. 90 рр. XX ст.*

Туристичні центри і пункти	Кількість ліжокмісць				
	Санаторії	Санаторії-профілакторії	Дитячі оздоровчі табори	Пансіонати і бази відпочинку	Всього
Приміські селища					
смт Брюховичі	300	1155	2011	20	3486
смт Рудне	-	-	200	-	200
Городоцький район					
смт Любін Великий	535	-	-	-	535
с. Родатичі	-	-	-	340	340
с. Кліцько	-	-	-	50	50
Жовківський район					
с. Зіболки	-	-	200	-	200
с. Майдан	-	-	-	196	196
с. Воля-Висоцька	-	-	-	130	130
с. Фійна	-	-	-	45	45
Миколаївський район					
смт Розділ	201	-	-	-	201
с. Бродки	-	-	120	-	120
Перемишлянський район					
с. Свірж	-	-	300	-	300
с. Стрілки	-	100	-	-	100
Пустомитівський район					
с. Басівка	-	-	-	156	156
с. Зубра	-	-	100	-	100
с. Ямпіль	-	-	80	-	80
с. Старе Село	-	-	70	-	70
Яворівський район					
смт Шкло	450	-	-	420	870
м. Новояворівськ	-	-	-	80	80
с. Ставки	-	-	-	121	121
с. Старичі	-	-	-	110	110
с. Вижомля	-	-	-	100	100
с. Лозина	-	-	-	60	60
с. Прилбичі	-	-	-	33	33
Всього	1486	1255	3081	1861	7683

*Складено на основі інформаційного довідника “Індустрія відпочинку Львівщини” [6].

Упродовж 60 – 70-х рр. виникають такі новітні елементи туристичної інфраструктури, як заміські готелі, мотелі, кемпінги, а також гастрономічні заклади (ресторани, кафе, чайні, їдальні). Одним із найвідоміших кемпінгів, функціональним призначенням якого були прийом і обслуговування груп автотуристів, зосереджувався при Київській трасі за 7 км від Львова. Готелі і ресторани будували переважно у приміських районних центрах, селищах міського типу та у населених пунктах, що безпосередньо прилягали до Львова – містах Винники, Городок, Нестеров, Пустомити, смт Брюховичі, Магерів, Любін Великий, с. Малехові.

Проблемною стороною був якісний рівень

забезпечення туристично-рекреаційною інфраструктурою, зокрема, низький стандарт нічліжних закладів (готелів, мотелів), гастрономічних (їдальні, кав'ярень, буфетів), санаторно-оздоровчих закладів.

Рекреаційно-туристичні заняття. У радянський час державою активно підтримувались організовані форми туристично-рекреаційних занять. У приміській зоні Львова переважали оздоровлення у санаторіях і профілакторіях, організований відпочинок у відомчих будинках і базах, піонерських таборах, а також підтримка таких видів активних занять, як пішохідний туризм, велотуризм, водний та лежачий, що організовувалися профспілковими організаціями та туристичними клубами.

Таблиця 3

Туристичні маршрути радянського періоду, що охоплювали приміську зону м. Львова*

№ п/п	Назва маршруту (шляху)	Тип		Протяжність, (км)	Тривалість		Сезонність
		піший	комбінований		одноденний	триденний	
1.	“До Медової печери”	+		10	+		квітень-листопад
2.	“З Високого Замку до Чортової Скелі”	+		12,5	+		квітень-листопад
3.	“В Оброшине – центр сільськогосподарської науки”		+	22	+		квітень-листопад
4.	“До дубів Богдана Хмельницького”		+	24	+		квітень-листопад
5.	“До озера Глинна Наварія”		+	26	+		квітень-листопад
6.	По “Львівській Швейцарії”		+	29	+		квітень-листопад
7.	“До печери Страдч та Івано-Франкового озера”		+	48	+		квітень-листопад
8.	“До княжого Звенигорода, на гору Камулу”		+	53	+		квітень-листопад
9.	“До сірководневих джерел у Великому Любені”		+	56	+		квітень-листопад
10.	“До Щирецького кар'єру”		+	59	+		квітень-листопад
11.	“До озера на ст. Мшана”		+	34	+		травень-вересень
12.	На “Львівську Сахару”		+	16,5	+		травень-листопад
13.	“По Брюховичах”		+	28	+		цілорічно
14.	“По Малому Полісся”		+	103		+	травень-жовтень
15.	“По Головному Європейському вододілу”		+	74-83		+	квітень-жовтень

*Складено за даними краєзнавчо-туристського нарису “Подорожі по Львівщині” [16].

Найбільш популярними місцями організованого відпочинку були такі туристично-курортні центри приміської зони: Любін Великий, Шкло, Новий Розділ, Брюховичі, Винники. Пізнавальний туризм був пов'язаний з екскурсійними поїздками до Жовкви, Звенигорода, Городка, заповідника “Розточчя”. Починаючи з 1940 року діяльність, спрямовану на відкриття туристич-

них гуртків у школах, розширення мережі туристичних таборів (стаціонарних, пересувних, літніх, зимових), розроблення краєзнавчих маршрутів, здійснювала Львівська екскурсійна туристська станція (ЛЕТС) [24]. Із розроблених ЛЕТС 57-ми краєзнавчих маршрутів по Львівщині близько 15 здійснювались у межах приміської зони Львова (табл. 3). Окрім краєзнавчих маршрутів, Львівським

геологічним товариством при Державному університеті імені Івана Франка було розроблено низку навчально-пізнавальних маршрутів-екскурсій, що здійснювались в околицях Львова: Снопків – Комсомольське озеро (із дослідженням виходів верхньої крейди та розрізів нижнього тортону), Високий Замок – Чортова Скала (із вивченням відслонень верхньої крейди), Кортумова гора – с. Бірки (із вивченням палеолітичної стоянки і розрізів нижнього і верхнього тортону), Львів – с. Великі Грибовичі (із вивченням молодих форм рельєфу та слідів древніх поселень) [3].

Неорганізовані форми відпочинку включали відпочинок вихідного дня у лісових і водних угіддях, прилеглих до м. Львова, рибальство на господарських ставках і технічних водоймах, а також утилітарний туризм у лісових масивах Розточчя, Гоголір та Львівського плато.

Водночас розвивався краєзнавчий туризм природничого та історико-культурного плану. Організаторами його були спеціалізовані гуртки при школах та краєзнавчо-туристичних клубах.

Характерною ознакою радянського періоду була відсутність інформаційного забезпечення – ознакування шляхів, картографічних матеріалів, путівників. Якщо міжвоєнний період був відзначений рекордною кількістю путівників для любителів мандрівок Львовом та околицями (М. Орлович, 1918-19, 1925, О. Чоловський, 1934, М. Ярославич, 1935, І. Крип'якевич, 1930-31 та ін. – загалом близько 60), а у розпалі Другої світової війни (1943 р.) з'явилися монографічна книга-путівник О. Степанів "Сучасний Львів" і бедекерівська "Генеральна Губернія: путівник" із коротким описом визначних пам'яток заміських населених пунктів (Яворова, Кам'янки, Янова, курортів Шкла, Любіня Великого, Пустомит), то в роки перших "совітів" не було жодного видання. У повоєнні роки визначальною рисою путівників стала їх ідеологічна заангажованість, що негативно вплинула на фактологічне наповнення окремих видань, знизила загальний науковий і пізнавальний рівень, спотворила історичну дійсність [11]. Радянські путівники здебільшого були довідниковими без врахування приміської зони.

Висновки. Розвиток туристично-рекреацій-

ного комплексу приміської зони м. Львова у радянський період характеризувався певними особливостями його основних складників: туристичних атракцій, інфраструктури, видів занять та туристичного руху. Ці особливості були пов'язані із засадами планового соціалістичного господарства та класово-ідеологічними підходами.

У радянських період спостерігались суперечливі тенденції щодо формування і використання природно-культурних туристичних ресурсів приміської зони. З одного боку, було забезпечено розширення спектру туристичних атракцій (цільові природно-господарські об'єкти, природоохоронні території, тематичні музеї), а з іншого боку, відбувалась руйнація історико-архітектурних пам'яток, впроваджувались об'єкти з вираженим ідеологічним спрямуванням.

Активний розвиток у радянський час, особливо у 60-80-ті рр. XX ст., оздоровчо-відпочинкової інфраструктури (санаторно-профілакторних та відпочинково-туристичних закладів) сприяв зростанню рекреаційно-туристичного потенціалу приміської зони м. Львова. Разом з тим оздоровчо-відпочинкова база характеризувалася низьким стандартом комфортності та невисоким рівнем освоєння. Відпочинкові заклади були відомчими, не були розвинуті оздоровчо-відпочинкові заклади загальнодоступного характеру.

У геопросторовому плані в радянський період реалізувалась ареально-дисперсна модель формування рекреаційно-туристичного комплексу у приміській зоні Львова. Формувались оздоровчі туристичні центри з розвинутою мережею закладів і значними показниками туристичних потоків (Брюховичі, Любінь Великий, Шкло) та низка туристично-рекреаційних пунктів з відпочинковою та екскурсійною спеціалізацією.

Хронологічно радянський етап формування туристично-рекреаційної приміської зони безпосередньо передував сучасному (ринковому) етапу її розвитку. У зв'язку з цим важливим є подальше дослідження в структурно-територіальному плані впливу елементів рекреаційно-туристичного комплексу радянського часу на становлення і функціонування сучасного рекреаційно-туристичного господарства приміської зони м. Львова.

Література і джерела

1. Атлас Українських історичних міст. Том 1: Львів / За наук. ред. М. Капралю. – К.: ДНВП "Картографія" 2014. – 95 с.
2. Біла Т. Етапи розвитку рекреації і туризму приміської зони міста Львова (від XIV до середини XX ст.) // Історія української географії. Всеукраїнський науково-теоретичний часопис. – Тернопіль, 2013. – Випуск 27. – С. 132-142.
3. Вялов О. Краткий геологический путеводитель по Львову / О. С. Вялов, В. А. Горещкий, Л. Н. Кудрин, С. И. Пастернак. – Львов: Издательство Львовского университета, 1954. – 45 с.
4. Гельстон Й. Єврейський некрополь у Львові // Галицька брама. – 1998. – № 1 (37). – С. 14-15.
5. Геренчук К. Деякі питання охорони природи приміської зони м. Львова / К. І. Геренчук // Вісник ЛДУ. Серія географічна. – Вип. 9. – С. 4-10.
6. Індустрія відпочинку Львівщини. Інформаційний довідник. – Львів, 1994. – 95 с.
7. Історія Львова в документах і матеріалах / збірник документів і матеріалів / У. Я. Єдлинська,

- Я. Д. Ісаєвич, О. А. Купчинський та ін. – Київ: Наукова думка, 1986. – 420 с.
8. Історія міст і сіл Української РСР (Львівська область) / Редакційна колегія Маланчук В. Ю. (голова редколегії), Гнидюк М. Я., Дудкевич Б. К., Івасюта М. К., Крип'якевич І. П. та ін. – К., 1968. – 978 с.
9. Карпати. Туризм. Відпочинок. – 2008. – № 2 (26). – 68 с.
10. Лисяк Н. М. Регулювання економічних відносин міста і приміської зони: Дис... канд. наук: 08.00.05 Національна академія наук України. Інститут регіональних досліджень. – 2009. – 196 с.
11. Мовна М. Путівники Львовом (друга половина XIX – початок XXI ст.): історико-культурологічне дослідження / М. Мовна ; наук. ред. Л. Сніцарчук; ЛНАМ. – Львів, 2014. – 232 с.
12. Молода нація. Альманах. – № 4 (37). – К.: Смолоскип, 2005. – 240 с.
13. Назарук М. Львів у XX столітті: соціально-екологічний аналіз [Текст]: моногр. – Л.: Укр. акад. друкарства, вид. центр ЛНУ ім. Івана Франка, 2008. – 348 с.
14. Олена Степанів. Наукові праці. Есе. Спогади / Упорядник О. Шаблій. – Львів: Видавничий центр Наукового товариства ім. Шевченка, 2003. – 608 с.
15. Святоуспенська Унівська Лавра. Коротка історія та сьогодення / Львів: Свічадо, 2012. – 31 с.
16. Тимчишин Я. Подорожі по Львівщині. Краєзнавчо-туристський нарис / Я. Тимчишин, М., Савка П. Тимошенко. – Львів: Каменяр, 1967. – 383 с.
17. Трегубова Т. Львів. Архітектурно-історичний нарис / Т. О. Трегубова, Р. М. Мих. – Київ: Будівельник, 1989.
18. Управління регіональним розвитком туризму: навч. посіб. / Д. М. Стеченко, І. В. Безуглий, Н. П. Турло, С. М. Мархонос; за ред. Д. М. Стеченка. – К.: Знання, 2012. – 455 с.
19. Федорченко В. Туризмолія: концептуальні засади теорії туризму / В. Федорченко, В. Пазенюк, А. Кручек, Т. Дьорова, О. Любіцева та ін. – К.: Академія, 2013. – 356 с.
20. Faracik R. Turystyka podmiejska / Turystyka / Red. W. Kurek. – Warszawa, 2008. – S. 328-330.
21. “Алтайські” озера Урбаністичні образи [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.lvivcenter.org/uk/umid>
22. Вулиця Зелена [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://uk.wikipedia.org/wiki>
23. Замок у Свіржі. Спадщина. Офіційно інформаційний ресурс Науково-дослідного інституту пам'яткоохоронних досліджень Міністерства культури України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.spadshina.org.ua/index.php?sID=32&itemID=75>
24. Львівська екскурсійна туристська станція [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.locketum.lviv.ua>
25. Львівська область [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://uk.wikipedia.org/wiki/>

Стаття надійшла 22.04.2015 р.

Натургеографічні та геоекологічні студії

УДК 551.313.22

Ігор Паранько, Мирослав Сивий, Людмила Бурман

СУЧАСНИЙ СТАН І ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ МІНЕРАЛЬНО-СИРОВИННОЇ БАЗИ УКРАЇНИ

Стаття 1. Сировина чорної металургії

Україна володіє потужним мінерально-сировинним потенціалом, що забезпечує їй 12-те місце у світі за вартістю підтверджених запасів мінеральної сировини, проте нераціональне використання окремих видів сировини, зумовлене відсутністю сучасних технологій видобутку і переробки корисних копалин, робить продукцію гірничо-металургійного комплексу неконкурентоздатною на світовому ринку та визначає переважно сировинну спрямованість економіки України. Базовою для економіки України є чорна металургія, продукція якої не тільки складає 14 % продукції усієї промисловості країни, але й забезпечує високий експортний потенціал. Проаналізовано сучасний стан мінерально-сировинної бази чорної металургії України, визначено пріоритетні проблеми її оптимізації.

Ключові слова: мінеральна сировина, залізорудна сировина, марганцеві руди, хромові руди, запаси, видобуток, збагачення.

Ihor Paranko, Myroslav Syvyi, Lyudmyla Burman. Current condition and development prospects of the Ukrainian mineral resources base. Article 1. Raw materials for the ferrous metallurgy. Ukraine has a powerful mineral potential. More than 20,000 deposits and the occurrences of 117 mineral commodities revealed within its territory places Ukraine in 12th place in the world by value of its proven mineral reserves. The lack of modern mineral extraction and processing technologies makes its mining and smelting enterprises uncompetitive on the world market, relegating Ukraine to mainly raw-material orientation. Iron industry is basic to Ukrainian economy. Its production forms not only 14 % of all the industry, by value, but also provides a high export potential. Currently Ukraine needs: 1) an urgent restructuring of its mineral resource base predetermining the expediency of mining and the provision of its metallurgical complex with modern, energy efficient technologies of extraction, enrichment and processing; 2) the extension of geological surveys and geological economic studies with the aim of creating its own mineral resource base for raw iron and steel of certain types; 3) an introduction of innovation to the operation of existing mineral resource deposits of strategic importance to the state, including man-made materials.

Key words: mineral resources base, types of mineral raw materials, iron industry, iron ore, manganese ore, chrome ore.

Вступ. Економічну незалежність будь-якої країни у значній мірі визначає забезпеченість її власною мінеральною сировиною. За період існування суверенної України надходження від експорту мінеральної сировини і продуктів її переробки становили понад 50 % усіх експортних

надходжень до державного бюджету, що вказує на чітко виражену сировинну спрямованість економіки держави. Її економіка, яка базується на важких галузях виробництва, потребує в 4-5 разів більше затрат матеріальних, енергетичних та інших ресурсів порівняно з економіками країн із збалансованою

структурою господарства, пріоритетним розвитком наукоємких галузей та високотехнологічним експортом. Технологічне оснащення вітчизняних гірничодобувної і переробної галузей суттєво застаріле, а їх основні фонди зношені на 70–80 %, що ставить країну на межу техногенних катастроф уже в цьому десятилітті. Неконтрольоване і надмірне використання природних ресурсів загалом і мінеральних зокрема веде не тільки до погіршення економічного стану країни, але й створює потенційні умови виникнення небезпечних екологічних ситуацій, природно-техногенних катастроф і зростання соціальної напруги в суспільстві. Проте, незважаючи на зазначене, саме мінерально-сировинна база є і ще тривалий час буде залишатися основним фінансовим джерелом для структурної перебудови економіки України та підвищення життєвого рівня її населення.

Ступінь вивченості проблеми. Проблемою становлення та розвитку мінерально-сировинної бази (МСБ) України займаються численні наукові колективи і виробничі організації географічного та геологічного спрямування. Аналізу стану мінеральних ресурсів і МСБ країни та їх впливу на формування економіки держави та її окремих регіонів присвячені монографічні зведення таких вчених-географів, як І. Горленко, Є. Іванов, В. Мельников, В. Міщенко, М. Паламарчук, В. Руденко, М. Сивий. Питання пошуків родовищ корисних копалин і розвитку МСБ висвітлені в працях провідних геологів України В. Андрієвського, С. Гурського, М. Коржнева, М. Курила, І. Паранька, Ю. Третякова [2, 3] та ін. На цей час доступ до нагромадженої за тривалий період інформації про мінеральні ресурси різко обмежений, особливо коли йдеться про розробку корисних копалин приватними організаціями, а окремі державні структури, які відповідають за збереження інформації про природні ресурси, вимагають плати за користування фондами. Тобто інформація про стан МСБ країни стала товаром. Окрім цього, різні джерела містять відмінну інформацію про ресурси, запаси, видобуток корисних копалин на певний конкретний час. Все це ускладнює подання об'єктивної оцінки стану МСБ України і розроблення науково обґрунтованих сценаріїв її розвитку задля покращення економічного, екологічного і соціального рівня життя населення країни. У цій роботі як джерело фактичного матеріалу використано в основному інформаційні щорічники "Геоінформ України", опубліковані літературні матеріали та Інтернет-ресурси, а також власні напрацювання авторів.

Виклад та обговорення основного матеріалу. На території України виявлено понад 20 тис. родовищ і проявів 117-ти видів мінеральної сировини і тільки 11 742 родовища (в т. ч. 1 538 ділянок питних, технічних і мінеральних вод) мають промислове значення та враховані Державним балансом запасів. Промисловістю освоєно понад 4 777 родовищ (у т. ч. 854 ділянки питних, технічних

і мінеральних вод) з 99-ти видів корисних копалин [4]. На базі цих родовищ діє понад дві тисячі гірничодобувних, збагачувальних і переробних підприємств. Разом вони складають основу мінерально-сировинної бази країни і значною мірою впливають на територіальний поділ праці, економіко-географічне районування її території, а також визначають місце України у світовому виробництві. Безумовно, в умовах реалізації проекту децентралізації влади в державі мінерально-сировинні ресурси відіграють суттєву роль у формуванні регіональних бюджетів.

Загальна потенційна вартість підтверджених видобувних запасів корисних копалин світу становить \$ 88 трлн і розподіляється серед основних країн таким чином: США – 14,4, Росія – 12,4, Китай – 5,5, Саудівська Аравія – 4,7, Південна Африка – 4,6, Австралія – 3,9, Іран – 3,2, Канада – 3,1, Індія – 2,7, ОАЕ – 2,1, Ірак – 1,9, Україна – 1,9, Кувейт – 1,6, Велика Британія – 1,5, Казахстан – 1,45, Венесуела – 1,45, Польща – 1,3, Мексика 1,1, Індонезія – 0,9, Бразилія – 0,8 [5]. Решта країн володіє 20 % загальної потенційної вартості підтверджених запасів світу. На Україну припадає 2,2 %, і вона посідає за цим показником 12 місце у світі.

За питомою вартістю запасів мінеральної сировини, що припадає на 1 км² території, Україна також на 12 місці, а за питомою вартістю запасів на одиницю населення – на 16 місці у світі [5].

Нині базовою для економіки України є чорна металургія, продукція якої складає 14 % усієї промислової продукції країни й забезпечує їй високий експортний потенціал.

Комплекс чорної металургії охоплює такі процеси, як видобуток, збагачення та агломерація залізних, марганцевих і хромітових руд, виробництво чавуну, доменних феросплавів, сталі й прокату, виробництво електроферосплавів, вторинна переробка металів, коксування вугілля, виробництво вогнетривів, видобуток допоміжних матеріалів (флюсових вапняків, доломітів, магнезиту та ін.). При розміщенні металургійних комбінатів з повним циклом визначальна роль належить двом чинникам: сировинному й паливному. На сировину й паливо припадає 85–90 % усіх затрат під час виплавлення чавуну, з них приблизно 50 % – на кокс і 30–40 % – на залізну руду. В середньому на 1 т чавуну витрачається 1,2–1,5 т вугілля, не менш як 1,5 т залізної руди, 0,5 т флюсових вапняків і 30 м³ води.

Залізні руди. Залізні руди поділяють за мінеральним складом, вмістом заліза, корисних і шкідливих домішок, умовами утворення і промисловими властивостями. У промислових рудах вміст заліза коливається від 16 до 72 %.

За мінеральним складом вирізняють такі промислові типи залізних руд: магнетитові, гематитові, сидеритові, силікатні, бурі залізники та залістисті кварцити.

За вмістом заліза руди поділяють на багаті, в яких вміст заліза перевищує 50 %, і бідні – з вмістом

менше 25 %. Останні потребують збагачення і до них належать силікатно-магнетитові, карбонатно-силікатно-магнетитові, мартитові, сидеритові, гідроgetитові і гідрогетит-лептохлоритові руди, а також гематитові кварцити.

Основними способами, що застосовуються для збагачення залізних руд, є гравітаційні, магнітна сепарація, флотаж, випалювання та їх комбінації. При збагаченні отримують концентрати з вмістом заліза від 50 до 70 %.

За способом рудопідготовки і використання в металургійній промисловості розрізняють мартенівські й доменні руди. До перших, що використовуються безпосередньо для виплавки сталі, відносять магнетитові, мартитові, гематитові і гідрогематитові руди з вмістом заліза понад 57 %. Доменні руди включають магнетитові, мартитові, гідроgetитові і гідрогематитові відміни із вмістом заліза понад 45 %.

Промислові поклади заліза сформувалися в Україні протягом кількох металогенічних епох – в докембрії і кайнозої.

Докембрійська залізорудна провінція охоплює Криворізький залізорудний басейн, Кременчуцький, Білозерський та Приазовський залізорудні райони. Провінція приурочена до метаморфічних утворень Українського щита і сформувалася в архей та ранньому протерозої. Залізні руди представлені тут переважно двома генетичними групами: метаморфічною і гіпергенною (поверхневою). До першої групи належать залістисті кварцити (тонке перешарування кварциту з гематитом чи магнетитом), магнетитові руди, до другої – залізні руди мартитового та гематитового складу, утворені переважно в глибинних зонах окиснення або, частково, під час формування кори звітрювання.

Криворізький залізорудний басейн розташований у Дніпропетровській та Кіровоградській областях на правобережжі Дніпра та охоплює площу близько 300 км². Залізорудні формації пов'язані з так званою криворізькою серією нижнього протерозою і територіально представляють собою смугу розвитку метаморфізованих товщ, яка простягається на 120 км при ширині 0,5–4,0 км.

Більшу частину цієї території займає м. Кривий Ріг. Залізні руди Кривбасу представлені двома генетичними типами – метаморфогенним і гіпергенним. До першого належать залістисті кварцити з вмістом заліза від 15–20 до 46 % і багаті залізні руди магнетитового та магнетит-залізнослюдкового складу, вміст заліза в яких коливається від 46 до 70 %. Останні можна без збагачення використовувати в металургії. Промислові запаси таких руд становлять понад 43 % усіх розвіданих в Україні запасів подібних руд, а видобуток їх – понад 40 % всього видобутку. На цей час експлуатуються більш ніж 90 % запасів багатих руд і понад 50 % бідних. Багаті залізні руди в регіоні утворюють понад 300 рудних покладів, які групуються у 25 родовищ та сім рудних полів. Основні запаси багатих руд зосереджені на восьми великих родовищах, розвіданих до глибини 1500 м.

Магнетитові кварцити складають 18 родовищ, придатних для відкритої розробки і чотири перспективних об'єкти. Більша частина розвіданих до глибини 500–800 м запасів зосереджена на восьми родовищах, які експлуатуються: *Інгuleцькому, Склеюватському-Магнетитовому, Новокриворізькому-Північному, Новокриворізькому-Південному, Валявкінському, Великій Глеюватці, Первомайському та Ганнівському.*

Гіпергенний тип представляють мартитові та дисперсно-гематитові відміни багатих руд, які утворилися в глибинних зонах окиснення при формуванні площинної кори вивітрювання. Розробці підлягають руди обох генетичних типів. При цьому залістисті кварцити та гіпергенні руди, які вимагають збагачення, видобувають за допомогою кар'єрів, а багаті метаморфічні руди – шахтами. Розвідані запаси залістистих кварцитів для відкритої розробки складають близько 13 млрд т, їх прогнозні ресурси до глибини 500 м – 2 400 млн т, а до глибини 800 м – 11 980 млн т. Розвідані запаси залістистих кварцитів для підземної розробки перевищують 3 100 млн т, їх прогнозні ресурси підраховані до глибини 500–1 500 м і сягають 10 980 млн т. Розвідані запаси окиснених кварцитів для відкритої розробки – 2 904 млн т, їх прогнозні ресурси до глибини 800 м – 5 300 млн т, а до глибини 1 500 м – 19,6 млрд т. Промисловий комплекс Криворізького басейну може вилучати з надр понад 190 млн т сирової руди за рік та отримувати з неї близько 70 млн т товарної продукції.

Видобуток і збагачення руд здійснюють на п'ятьох гірничо-збагачувальних комбінатах (ГЗК): Південному, Новокриворізькому, Центральному, Північному та Інгuleцькому і двох рудоуправліннях (ім. Кірова та Суха Балка). За концентрацією шахт, кар'єрів і гірничо-збагачувальних комплексів Криворізький басейн не має аналогів у світі.

Збагачена залізна руда перетворюється на концентрат з вмістом заліза близько 63 % (до речі, нижчого, ніж у концентратах зарубіжних гірничо-промислових компаній; конкурентноздатною на світовому ринку є залізорудна продукція з вмістом заліза 67–68 % при вмісті кремнезему до 4–5 %) і надходить на агломераційні фабрики, а з них у домни. Понад 30 млн т збагаченої руди поставляється на металургійні заводи Росії, Словаччини, Польщі, Угорщини.

Потенційну сировинну базу гірничодобувних підприємств Кривбасу складають окиснені кварцити. В регіоні налічується 17 родовищ, придатних для відкритої розробки. До найбільших серед них належать: *Склеюватське-Магнетитове, Валявкінське, Новокриворізьке-Північне, Велика Глеюватка, Східно-скелеюватське та ділянка № 8.*

Аналіз експлуатації залізорудних родовищ Кривбасу засвідчує, що ресурси багатих руд у межах рудних полів гірничодобувних підприємств до глибини 1 000–1 200 м обмежені. Деякі підприємства, що ведуть підземний видобуток багатих залізних

руд, мають незадовільну забезпеченість запасами, а експлуатація покладів, які лежать на глибинах 2,0–2,5 км потребує визначення економічної доцільності їх розробки.

Кременчуцький залізорудний район розташований у Полтавській області на лівобережжі Дніпра, має площу 150 км², за геологічними і структурними особливостями є продовженням Криворізького басейну і багатьма дослідниками розглядається як Криворізько-Кременчуцька залізорудна зона (басейн). Територіально район представляє собою смугу довжиною до 45 км і шириною 0,2–3,5 км метаморфізованих залізисто-кременистих порід і сланців, витягнуту в північно-східному напрямку. Продуктивною, як і в Кривбасі, є криворізька серія нижнього протерозою. Глибина залягання докембрійських порід, до яких приурочені залістисті кварцити і багаті залізні руди, на півдні становить 15–20 м, на півночі – 420 м. У районі розвідано шість родовищ (*Горішньо-Плавнинське, Лавриківське, Єристівське, Біланівське, Кременчуцьке та Мануйлівське*), руди яких представлені залістистими кварцитами із загальними запасами 5,3 млрд т при середньому вмісті заліза 27–59 %. Прогнозні ресурси руд перевищують 2,2 млрд т. Розвідані запаси багатих залізних руд Галещинського родовища перевищують 220 млн т, а прогнозні ресурси, які обчислені до глибини 1 500 м, складають близько 150 млн т. Сумарні прогнозні ресурси залістистих кварцитів Кременчуцького залізорудного району досягають 4,1 млрд т.

На базі *Горішньо-Плавнинського* і *Лавриківського* родовищ працює Полтавський гірничозбагачувальний комбінат з проектною потужністю 34 млн т руди щорічно, інші родовища залишаються у резерві.

Білозерський залізорудний район розташований у Запорізькій області на південному схилі Українського щита і займає територію площею 1 300 км². Район представляє смугу (довжиною 65 і шириною 2–20 км) залістистих кварцитів, витягнуту в субмеридіональному напрямку. У будові району беруть участь метаморфізовані вулканогенно-осадові відклади верхнього архею і нижнього протерозою. Залізні руди представлені як залістистими кварцитами з вмістом заліза 28–35 %, так і багатими залізними рудами, вміст заліза у яких досягає 58,8–61,4 %. У районі розвідано три родовища: *Північно-Білозерське, Південно-Білозерське* і *Переверзівське*, промислові запаси не перевищують 0,46 млрд т, а середній вміст заліза становить 60,6 %. Прогнозні ресурси залістистих кварцитів, що обчислені до глибини 1 500 м, перевищують 13,65 млрд т.

Запорізький залізорудний комбінат розробляє багаті руди Південно-Білозерського родовища, які не потребують збагачення (вміст заліза – до 66 %). Видобуток руди становить 3,0–4,4 млн т/рік. Споживачі білозерської руди – ВАТ “Запоріжсталь”, Донецький металургійний комбінат і маріупольські комбінати “Азовсталь” та ім. Ілліча, які використовують лише третину руди, решту сировини

експортується до Австрії, Польщі, Чехії, Словаччини і на Балкани.

Приазовський залізорудний район розташований у межах Запорізької і Донецької областей на південно-східній околиці Українського щита і займає територію площею 360 км². Промислові поклади бідних залізних руд приурочені до архейно-нижньопротерозойських утворень Приазовського тектонічного блоку, обчислені у межах *Васинівського, Куксунгурського, Гуляйпільського і Маріупольського* родовищ і становлять 2,5 млрд т. Третину розвіданих запасів складають легкозбагачувані магнетитові кварцити, з яких можна отримувати залізорудні концентрати із вмістом заліза 69–72 %. Перспективним для розробки в першу чергу є *Куксунгурське родовище*, на розробку якого і будівництво Приазовського ГЗК оформлена ліцензія. Родовище розташоване в Приморському районі Запорізької області. Прогнозні ресурси залістистих кварцитів на родовищі до глибини 800 м складають близько 1,1 млрд т. Нині родовища Приазовського району не експлуатуються.

Кайнозойська Азовсько-Чорноморська залізорудна провінція сформувалася в неогені й охоплює рудоносні площі Керченського півострова, Присивашся, Херсонської області, Приазов'я, а також, можливо, рудні поклади в Азовському й Чорному морях. Територіально провінція приурочена до Азово-Кубанської западини і частково захоплює південно-східну частину Українського щита (південь Приазовського блоку) й Причорноморську западину. Загальна площа розвитку рудоносних відкладів Азово-Чорноморської провінції перевищує 7 500 км², запаси зосередженої в її межах руди досягають 8–9 млрд т.

Особливістю залізорудної мінерально-сировинної бази України є низька якість залізних руд і концентратів та гірші умови розробки порівняно з аналогами в країнах з розвинутою ринковою економікою. Так, практично ніде в світі залізна руда не добувається з таких глибин, як в Україні, що спричиняє ріст собівартості видобутку руди. Окрім цього, руди українських родовищ придатні в основному для забезпечення традиційної доменної металургії і не відповідають сучасним вимогам порошкової та електрометалургії. За прогнозами *Метал Експерт Консалтинг* світові ціни на залізну руду протягом 2015–2023 рр. будуть зростати в діапазоні 68–85 \$/т.

За майже 125 років експлуатації залізорудних родовищ перероблено 17–20 км³ гірських порід загальною масою понад 510 млрд т, що спричинило напруження геоекологічної ситуації у гірничо-промислових регіонах.

Виходячи із зазначеного, основним завданням розвитку залізорудної мінерально-сировинної бази є забезпечення видобувних підприємств високоякісною сировиною, придатною для використання в сучасній металургії, що можливо як завдяки розвідці та введення в експлуатацію нових родовищ, так і

вдосконалення технології відпрацювання запасів уже розвіданих покладів.

Значну частину залізорудних концентратів можна отримувати з техногенних відходів збагачення руд Кривбасу. Так, за попередніми оцінками, на восьми хвостосховищах можна переробити біля 300 млн т хвостів збагачення з вмістом у них $Fe_{\text{маг}}$ 8–13 % та отримати при цьому 60 млн т концентрату з вмістом $Fe_{\text{маг}}$ 65 %. При цьому собівартість вторинної переробки залізвмісних хвостів на 30–40 % менша від собівартості видобутку й переробки корінних залізних руд [1].

Докембрійські метаморфогенні родовища заліза й осадові поклади кайнозойського віку містять супутню мінералізацію, яка при комплексному їх використанні суттєво підвищує економічне значення родовищ. Із залізними рудами криворізького типу пов'язаний підвищений вміст таких елементів, як скандій, ванадій, цирконій, берилій, літій, цезій, титан, нікель, вольфрам, молібден, германій, золото, платина та платиноїди, рідкісні метали, а також значні запаси неметалевих копалин – тальк, хлорит, мусковіт, гранат та ін. У рудних відкладах Азово-Чорноморської провінції налічують понад 80 мінералів, серед яких практичну зацікавленість викликають марганець і глауконіт.

Марганцеві руди. В рудах марганець присутній у вигляді різноманітних оксидних сполук, карбонатів і силікатів. Найбільше промислове значення належить *оксидним рудам*, в яких головними рудними мінералами виступають оксиди і гідроксиди марганцю: піролюзит, манганіт та ін.

Марганець отримують електролізом і відновленням його оксидів силіцієм або алюмотермічним шляхом. Природні марганцеві руди зазвичай збагачують, отримуючи концентрати – товарні руди. Збагачення виконують шляхом початкового дроблення і промивки з наступним застосуванням гравітаційних, магнітних і флотаційних технологій. Металургійна промисловість використовує товарні руди з вмістом марганцю 25–56 % [6].

Процеси концентрації марганцю в окремих регіонах України відбувались протягом майже всієї геологічної історії, однак промислові запаси відомі лише у *Нікопольському марганцеворудному басейні*.

Басейн розташований на території Дніпропетровської і Запорізької областей і займає площу понад 5 тис. км². У плані він представляє S-подібну смугу, яка простягається із заходу на схід на 250 км (шириною до 25 км) від долини р. Інгулець вздовж північного берега Каховського водосховища до с. Нововасилівка Запорізької області. Дніпро поділяє басейн на правобережну й лівобережну частини. Марганценосними у басейні є товщі олігоцену, представлені одноманітними піщано-глинистими утворами, які включають насичені марганцем пласти. Останні залягають на глибині 15–120 м і складені рудами трьох типів: карбонатними (середній вміст марганцю 19,8 %), оксидними (27,8 %) та оксидно-карбонатними (24,4 %). Руди басейну

характеризуються різноманітним мінеральним складом. Рудна площа поділяється на окремі поклади, об'єднані у родовища: *Зеленодольське, Орджонікідзевське, Марганецьке, Великотокмацьке*.

За рівнем розвіданих запасів марганцевих руд Україна посідає друге місце в світі після Південної Африки, а за обсягом загальних запасів – перше. Розвідані запаси басейну становлять 2,19 млрд т, у т. ч. багаті оксидні руди – 0,6 млрд т. Державним балансом враховано запаси трьох родовищ марганцевих руд – *Нікопольського, Великотокмацького і Федорівського*. З огляду на те, що басейн досить добре вивчений, нарошування в його межах запасів руд, особливо багатих – обмежене. В об'єктах межириччя Інгулець – Базавлук і Херсонської області прогностичні ресурси марганцевих руд становлять 120 млн т (P_1) і 229 млн т (P_2).

Видобуток марганцевих руд ведеться у східній частині басейну Марганецьким, а в західній – Орджонікідзевським гірничо-збагачувальними комбінатами з проектною продуктивністю відповідно 2,0 і 7,1 млн т руди за рік. Для експлуатації Великотокмацького родовища збудовано Таврійський дослідно-промисловий ГЗК і шахту потужністю 2 млн т/рік, однак у 1995 р. через низьку продуктивність та деякі інші причини підприємства законсервовано. Слід сказати, що запаси руд на найбільшому в світі Великотокмацькому родовищі становлять 1,57 млрд т при середньому вмісті марганцю – 25,8 %.

Зараз у басейні працюють сім шахт і вісім кар'єрів. Сира руда збагачується на збагачувальних фабриках з отриманням товарного марганцевого концентрату (34–38 % металу) і поставляється на металургійні, феросплавні та інші заводи. Частина руди експортується в країни Євросоюзу і СНД. Окремі сорти малофосфористого марганцевого концентрату у невеликих обсягах Україна імпортує з Грузії і Казахстану. У вересні – жовтні 2015 р. світові ціни на марганець коливались в діапазоні 1960–1670 \$/т.

Аналіз стану сировинної бази і видобутку марганцевих руд у басейні засвідчує, що актуальним стає вирішення проблеми вдосконалення технології збагачення і переробки бідних карбонатних руд, оскільки запаси оксидних руд значною мірою вже вичерпані (за останні десять років вони скоротилися в басейні вдвічі), при збереженні нинішнього рівня видобутку їх може вистачити лише на 20 років. Для забезпечення раціонального використання потенціалу басейну назріла також потреба геолого-економічної переоцінки запасів марганцевих родовищ [7, 8].

Додатковим джерелом марганцю можуть слугувати також техногенні родовища останнього. Так, у відходах збагачувальних комбінатів зосереджено біля 180 млн т рудної маси із вмістом марганцю 8–18 % [1]. У шлаках виробництва феромарганцю вміст його оксидів сягає 14–19 %. Ресурси техногенних родовищ також потребують геолого-економічної та технологічної оцінок. Зараз Державним балансом враховано одне техногенне родовище – шламосховище

ім. Максимова, яке розробляється ТЗОВ “Ландшафт”.

Серед інших осадово-діагенетичних родовищ марганцю виділяють *Буритинське родовище*, розташоване на території Галицького і Рогатинського районів Івано-Франківської області. Загальні запаси марганцю у родовищі оцінюють орієнтовно у 2 млн т, при середньому вмісті металу в руді до 9,5 %.

Хоцєватське родовище розташоване у Гайсинському районі Вінницької і Гайворонському районі Кіровоградської областей на лівому березі р. Південний Буг і приурочене до кори вивітрювання архейських кристалічних порід Українського щита. Родовище потребує довивчення.

Осадово-метаморфізоване *Чивчинське родовище*, яке приурочене до горизонту кварцитів палеозойського віку, розташоване у верхів'ях річок Білий і Чорний Черемош (Карпати). Руди представлені здебільшого родонітом і родохрозитом. Промислове значення родовища не встановлене, за деякими оцінками (О. Матковський, 1971), запаси його можуть становити до 30 млн т.

Руди хрому. В Україні рудопрояви хрому відомі у трьох районах з розвитком ультраосновних порід: Середньому Побужжі, Верховцівському і Білозерському. Проте лише на Середньому Побужжі з ними пов'язують промислові перспективи. Тут виявлено понад 60 невеликих масивів гіпербазитів, з яких найбільш вивченим є *Капітанівський масив* (Кіровоградська область) з прогнозними ресурсами хромітових руд 6,5–7,0 млн т при середньому вмісті Cr_2O_3 – 28 %. Руди в основному рідко- і густовкраплені, потребують збагачення. Родовище розвідане до глибини 600 м. Прогнозні ресурси (P_1) по 15 масивах гіпербазитів, розміщених у межах Капітанівського рудного поля, становлять 50 млн т руди при середньому вмісті оксиду хрому 24 %, за категорією P_2 – ще 31,2 млн т. Окрім цього, на Побужжі прогнозується відкриття ще не менше п'яти родовищ капітанівського типу з прогнозними ресурсами кожного понад 2,5 млн т руди. За даними А. Войновського, загальні прогнозні ресурси хромітових руд Побужзького регіону оцінюються в 170,9 млн т.

Капітанівське родовище є комплексним: кори вивітрювання містять силікатні нікелеві руди, а також підвищені концентрації золота (0,7–0,9 г/т) і платини; попутно можуть також видобуватись вермикуліт і боксити. За результатами технологічних випробувань з хромітових руд родовища можна отримувати концентрат із вмістом оксиду хрому 32–41 % з виходом останнього 68,8–82,1 %, що відповідає вимогам до вогнетривів. Установлено також можливість отримання золотоносного концентрату з масовою часткою золота 23,7–25,9 % і вилученням його з концентрату 57–79,5 %.

У 2007 р. фірма *Donbass invest group* отримала ліцензію на проведення геологорозвідувальних робіт та здійснення дослідно-промислової розробки *Східно-Липовеньківського рудопрояву* хрому (Кіровоградська область). Розвідувальними роботами

підтверджено промислову цінність рудопрояву. Обчислені запаси хромової руди до 300 м склали понад 4 млн т з середнім вмістом оксиду хрому понад 17 %. Нині технологічний комплекс з видобування й збагачення хромової руди знаходиться на стадії проектування.

Різновиди суцільних руд родовищ Середнього Побужжя придатні для виготовлення магнезійних вогнетривів, а також для виплавки ферохрому. Густовкраплені руди легко збагачуються гравітаційним методом з отриманням 73,8 % концентрату, в якому вміст триоксиду хрому досягає 42 %. Загалом на родовищах переважають густовкраплені руди, а на суцільні припадає лише 20 % запасів. Затверджені запаси хромових руд Капітанівського (ділянка Центральна) та Липовеньківського родовищ складають 1 575 тис. т. ТОВ “Феррекспо” розробляє лише Капітанівське родовище. Видобуток на родовищах у 2013 р. не проводився.

Розробка Капітанівського і Східно-Липовеньківського родовищ дала б змогу хоча б частково забезпечити потреби української промисловості у хромітовій сировині (які становлять, за деякими оцінками, біля 300–350 тис. т хромових концентратів для виробництва хромистих феросплавів і таку ж кількість – для виробництва вогнетривів). Зараз ці потреби задовільняються завдяки імпорту сировини з Казахстану і Російської Федерації (Урал).

Ціна на металічний хром на світовому ринку в червні 2015 р. становила 8350–8550 \$/т. За прогнозами аналітиків *SOGRA* до 2020 р. очікується стабільний ріст світових цін на хром як наслідок обмеженості ресурсів та зростаючого попиту, що свідчить про високу перспективність проектів з видобутку й переробки хромових руд.

Хромітові родовища Українського щита в Середньому Побужжі можуть стати основою для створення власної сировинної бази. Їх освоєння дасть змогу отримувати щороку 110–150 тис. т концентрату. Безумовно, цього недостатньо для забезпечення хромом потреб промисловості України й необхідно шукати інші джерела. Такими можуть бути хромвмісні гіпергенні кобальт-нікелеві силікатні руди, які локалізуються в нонтронітових і вохристих зонах латеритної кори вивітрювання докембрійських ультрабазитів Українського щита (до 2–10 % Cr_2O_3), збагачені хромом та іншими металами метасоматичні породи докембрійських комплексів, а також шлаки титанового виробництва з ільменітів Малишевського та Іршанського родовищ і зола вугілля Дніпровського басейну та Донбасу, в якій міститься до 1 % триоксиду хрому.

Висновки. Україна володіє потужним мінерально-сировинним потенціалом, який забезпечує їй 12 місце в світі за потенційною вартістю підтверджених запасів мінеральної сировини, а за запасами деяких видів сировини (марганець, залізо, уран) посідає перші місця не тільки в Європі, але й світі. На її теренах виявлено понад 20 тис. родовищ і проявів 117-ти видів мінеральної сировини, з яких

11 742 родовища 97-ми видів корисних копалин мають промислове значення. Така статистика розкриває широкі можливості для зростання економіки країни, проте відсутність сучасних технологій видобутку і переробки мінеральної сировини, від чого залежать високі показники затрат на енергоносії, робить продукцію вітчизняних гірничо-металургійних комплексів неконкурентоздатною на світовому ринку.

Базовою для економіки України є чорна металургія, продукція якої не тільки складає 14 % продукції всієї промисловості країни, але й забезпечує високий експортний потенціал.

Першочерговими завданнями є забезпечення металургійного комплексу високоякісною залізрудною сировиною як завдяки розвідці нових площ, так і провадження новітніх технологій видобутку й збагачення сировини, освоєння техногенних родовищ Кривбасу, вирішення проблеми відходів.

Потребують вирішення також питання вдосконалення технології збагачення бідних карбонатних руд марганцю та геолого-економічної й технологічної переоцінки родовищ останнього.

Суттєвим недоліком розвитку сировинної бази чорної металургії України є відсутність власної сировинної бази хрому, незважаючи на те, що надра країни містять потенційно перспективні для промислового освоєння запаси цієї корисної копалини.

Зазначене свідчить про необхідність термінової реструктуризації мінерально-сировинної бази України як з боку забезпечення гірничодобувних комплексів сучасними енергоощадними технологіями видобутку, збагачення і переробки корисних копалин, так і розгортання геологорозвідувальних робіт задля виявлення нових і доведення до експлуатації родовищ стратегічно важливих для країни видів корисних копалин.

Література

1. Галецький Л. С. Техногенні відходи – потенційні джерела для утворення техногенних родовищ / Л. С. Галецький, Н. Ф. Польської, Л. О. Петрова та ін. // Наукові праці ДонНТУ. Серія: гірничо-геологічна. – 2004. – Вип. 81. – С. 111-117.
2. Гурський Д. С. Концептуальні засади державної мінерально-сировинної політики щодо використання стратегічно важливих для економіки країни корисних копалин : монографія / Д. С. Гурський. – Львів: ЗУКЦ, 2008. – 192 с.
3. Металлические и неметаллические полезные ископаемые Украины. Том I. Металлические полезные ископаемые : монография /под ред. Н. П. Щербака и А. Б. Боброва. – Киев – Львов: Центр Европы, 2005. – 785 с.
4. Мінеральні ресурси України. Щорічник. – К: ДНВП “Геоінформ України”, 2014. – 270 с.
5. Неженский И. А. Стоимостная градация месторождений полезных ископаемых / И. А. Неженский // Минеральные ресурсы России. Экономика и управление. – 2005. – № 1. – С. 67-70.
6. Паранько І. Мінерально-сировинний потенціал України : навчальний посібник / І. Паранько, Л. Бурман, С. Ярков. – Кривий Ріг : Видавничий дім, 2011. – 332 с.
7. Сивий М. Географія мінеральних ресурсів України : монографія / М. Сивий, І. Паранько, Є. Іванов. – Львів : Простір М, 2013. – 683 с.
8. Сивий М. Географія мінеральних ресурсів України: навчальний посібник / М. Сивий, І. Паранько. – Тернопіль: ТНПУ імені В. Гнатюка, 2015. – 455 с.

Стаття надійшла 25.06.2015 р.

УДК: 911.3:[338.484:11](477.86)

Світлана Павлюк

ПРИРОДНА РЕКРЕАЦІЙНА МІСТКІСТЬ ТЕРИТОРІЇ ІВАНО-ФРАНКІВСЬКОЇ ОБЛАСТІ (НА ПРИКЛАДІ АДМІНІСТРАТИВНИХ ОДИНИЦЬ)

Розглянуто природну рекреаційну місткість адміністративних одиниць Івано-Франківської області для пікових сезонів (зимовий та літній періоди). Проаналізовано основні показники для визначення природної рекреаційної місткості Івано-Франківської області. Виявлено, що найбільш перспективними для розвитку рекреаційно-туристичного природокористування є гірські райони, найменше пристосовані міста через малу площу природної рекреаційної території. Показники природної рекреаційної місткості території можуть використовуватися для оцінки передумов розвитку рекреаційної діяльності

Ключові слова: природна рекреаційна місткість, рекреаційно-туристичне природокористування, рекреаційна територія, рекреаційно-туристичні ресурси, рекреаційний період.

Svitlana Pavlyuk. The natural recreational capacity of Ivano-Frankivsk's oblast (on the basis of its districts). Given the multiplicity of relationships between the types of recreational-tourism activities and properties of the environment, it can be noted that natural recreational capacity of the territory affects the impact of recreational activities on natural systems. The characteristics of recreational, social, economic, historical and cultural conditions of the territory, as components of recreational-tourism use is of great importance, because any area considered for recreational-tourism is positioned in the context of its existing recreational-tourism resources. Natural recreational capacity of a given territory is an important factor in shaping its recreational-tourism natural resources use, which is considered and calculated to forecast and avoid difficult situations between the natural environment and the users of various recreational resources. In the Ivano-Frankivsk oblast, the highest natural recreational capacity can be observed in the following districts (rayons): Verkhovyna - 2850 thousand people, Dolyna - 2086 thousand people, Rozhnyativ - 2227 thousand people, Nadvirna - 1989 thousand people, Yaremche - 1409 thousand people. These districts are particularly promising due to the diversity of their recreational-tourism resources as well as their size of their natural recreational areas. The natural recreational areas include forested areas, water resources used for recreation as well as recreational land (protected areas, resorts and areas for therapeutic and recreational purposes). The largest share of the total natural recreational capacity of the area comprises mountainous areas, while cities are the least suitable, due to their small percentage of natural recreational area. The oversaturation of a territory with recreational-tourism facilities and tourists can lead to the loss of identity and attractiveness of natural recreational areas, particularly in the mountains. To mitigate these impacts it is necessary to enhance the aesthetic appeal of the less loaded recreational-tourism areas.

Key words: natural recreational capacity of a territory, recreational-tourism natural resources use, recreational territory, recreational-tourism resources, recreational period.

Вступ. У сучасних умовах рекреація та туризм стають соціокультурним явищем глобального масштабу. Відбувається постійне розширення території при всезростаючому навантаженні на традиційні рекреаційно-туристичні місцевості та залучення нових територій для рекреації та туризму. В таких умовах оцінка природної рекреаційної місткості території набуває важливого значення. Будь-яка територія, що розглядається як рекреаційно-туристична, позиціюється в контексті наявних на ній рекреаційно-туристичних ресурсів, яким передусє певна інформація загального характеру, про площу, чисельність населення, галузі господарства тощо.

Аналіз наукового доробку з даної проблематики. Сучасні дослідження В. Кравціва, П. Жука, К. Кілінської, В. Руденка, В. Явкіна, М. Долішнього, М. Рутинського забезпечують виявлення й оцінку природних і соціально-економічних умов розвитку рекреаційно-туристичного природокористування. Регіональну структуру рекреаційно-туристичних ресурсів Івано-Франківської області проаналізовано та оцінено науковцями Я. Атаманюк та С. Шепетюк. В. Івануком апробовано методику визначення природної рекреаційної місткості території Чернівецької області.

Постановка питання. Важливим чинником формування рекреаційно-туристичного природокористування є рекреаційна місткість території. У сучасних географічних дослідженнях розробленими є питання регіональної структури рекреаційно-

туристичних ресурсів. Незважаючи на значну увагу до даної проблематики, вона є досить широкою і потребує постійного вивчення, впровадження нових поглядів, які ґрунтуються як на власних дослідженнях, так і на узагальненій практиці.

Обрана наукова проблематика вплинула на вибір об'єкту дослідження – території Івано-Франківської області. Вдале геопросторове положення, природна різноманітність, сприятливі природні умови, густа мережа шляхів сполучення, насиченість історичними та природними об'єктами сприяє розвитку рекреації та туризму, але існує можливість перенасичення туристами території. Тому метою роботи є здійснення оцінки природної рекреаційної місткості території Івано-Франківської області. Основними завданнями є: 1) аналіз показників для визначення природної рекреаційної місткості території; 2) розрахунок природної рекреаційної місткості адміністративних одиниць середнього рівня – районів та міст обласного значення; 3) визначення найперспективніших у рекреаційно-туристичному значенні районів.

Виклад основного матеріалу. Складність оцінкових робіт зумовлена особливістю рекреаційно-туристичного природокористування. Рекреаційна діяльність пов'язана з використанням кількох природних чинників. Цінними є дослідження рекреаційних властивостей природних комплексів, інформація про можливості розміщення різно-типових інженерних споруд та ефективність функціонування туристичних об'єктів.

Оскільки оцінка відбиває відношення між об'єктом та суб'єктом дослідження, оцінювання складається з таких обов'язкових етапів: 1) виділення об'єкту оцінки; 2) виділення суб'єкта, з позиції якого проводиться оцінка; 3) формулювання критеріїв оцінки, які визначаються масштабом і метою дослідження, властивостями суб'єкта; розробка градацій оцінки (1 – найсприятливіші, 2 – сприятливі, 3 – помірно сприятливі, 4 – мало-сприятливі, 5 – несприятливі). Процедура оцінки передбачає вирішення двох блоків завдань: визначення психофізіологічної (рівень комфортності для самої функції відпочинку) і технологічної (сприятливості для освоєння території) та їх стійкості до рекреаційних впливів [5, с. 219-220].

При оцінці природної рекреаційної місткості території для рекреаційно-туристичного природо-користування важливо визначити оптимальний варіант залучення території без завдання шкоди природному середовищу.

Природну рекреаційну місткість території пропонуємо розглядати як сукупну кількість осіб, які можуть перебувати на даній території, не наносячи шкоду природному середовищу. Природна рекреаційна місткість території залежить від площі, норми рекреаційного навантаження, часу перебування, кількості рекреантів, тривалості комфортного погодного періоду перебування.

Природну рекреаційну місткість обчислюють для окремого сезону за формулою:

$$V_i = \frac{N_i \cdot S_i \cdot C}{D_i}$$

де V_i – природна рекреаційна місткість певної території;

N_i – норма рекреаційного навантаження на певну територію осіб/км²;

S_i – площа природної рекреаційної території;

C – тривалість сприятливого рекреаційного періоду;

D_i – середня тривалість перебування туриста.

Рекреаційна місткість як оптимальна величина фактично відображає і резерв рекреаційно-туристичних ресурсів, і ступінь розвитку необхідної інфраструктурної забезпеченості.

Рекреаційна діяльність є однією з екологічно безпечних, проте при надмірному рекреаційному навантаженні навіть стійкі природні комплекси зазнають змін [7]. Норми рекреаційного навантаження слугують базою для визначення природної рекреаційної місткості території. Показник рекреаційного навантаження на природні комплекси в літній період значно вищий, ніж у зимовий. Крім того, низовинні території мають слабшу опірність до рекреаційних навантажень, ніж гірські.

Таблиця 1

Нормативи рекреаційного навантаження на природні комплекси Карпатського регіону

Природні комплекси	Нормативи рекреаційного навантаження (осіб/км ²)	
	Літо	Зима
Низовинні	80-120	30-50
Горбогірно-височинні	100-150	40-35
Гірські	110-200	60-160

Дані показники є оптимальними і дають узагальнене поняття про норми рекреаційного навантаження на різні природні комплекси [9, с. 81-85].

Зауважимо, що для розрахунку застосовуємо нормативи рекреаційного навантаження на природні комплекси Карпатського регіону для визначення природної рекреаційної місткості території Івано-Франківської області на прикладі адміністративних одиниць середнього рівня – районів та міст обласного значення.

До природних рекреаційних територій, за даними державного земельного кадастру, опосередковано належать землі лісового фонду та лісовкритих площ, водного фонду, що використовуються для відпочинку, та власне землі рекреаційного призначення (природоохоронні, курортні та лікувально-оздоровчі) [4, с. 192-193].

За оцінками фахівців, найсприятливіші для літніх видів відпочинку умови з середньодобовою температурою понад +15°C повинні зберігатися не менше 100 днів за рік; для зимових – із температурою нижче 0°C при обов'язковій наявності снігового покриву не менше 10 см і не більше 30–40 см – понад 110 днів. При температурі – 10°C

починається зона дискомфорту [8, с. 34-36]. Показники тривалості сприятливого рекреаційного періоду в середньому для Івано-Франківської області становлять узимку 110 днів, улітку 115 днів. На рівнинній частині області за рік спостерігається біля 125-ти комфортних для відпочинку днів, а в гірських районах – на 20–50 % менше. В Передкарпатті рекреаційний період зі сприятливими типами погоди триває 5 місяців (травень – вересень), на високогір'ї – 3 місяці (червень – серпень), в міжгірних котловинах, де кількість днів зі швидкістю вітру більше 6 м/с незначна (гігієністи вважають таку швидкість вітру несприятливою для відпочинку на відкритому повітрі) – близько 4-х місяців (червень – вересень). Зимовий рекреаційний період триває від 3-х до 5-ти місяців. Повторюваність сприятливих типів погоди за цей період складає близько 70 %. Відсоток днів з інтенсивними опадами (5 мм за добу і більше) в літній період на рівнинній частині області становить 18 %, у гірських районах цей показник зростає (Яремче – 23 %, Пожижевська –

26 %) [1, с. 27]. При розрахунках у літній період вираховували дні з грозами, туманом, зливами, а в зимовий – з відлигою, дощем, снігопадом. Середня

тривалість перебування рекреанта –10 днів у літній період, та 7 днів у зимовий.

Таблиця 2

Вихідні дані до розрахунків показників природної рекреаційної місткості території Івано-Франківської області, 2014 р.*

№ з/п	Назва адміністративної одиниці	Загальна площа території, тис. км ²	Площа рекреаційної території, тис. км ²	Тривалість сприятливого рекреаційного періоду, дні	
				Літо	Зима
1	Богородчанський	0,80	0,54	126	84
2	Верховинський	1,25	0,96	104	100
3	Галицький	0,72	0,18	112	83
4	Городенківський	0,75	0,17	117	74
5	Долинський	1,25	0,99	116	77
6	Калуський	0,65	0,22	115	73
7	Коломийський	1,03	0,28	108	73
8	Косівський	0,90	0,51	105	82
9	Надвірнянський	1,30	0,84	114	110
10	Рогатинський	0,82	0,17	120	73
11	Рожнятівський	1,30	0,95	107	79
12	Снятинський	0,60	0,07	115	74
13	Тисменицький	0,74	0,26	112	73
14	Тлумацький	0,68	0,16	110	75
15	Болехівська міська рада	0,30	0,19	115	80
16	м. Івано-Франківськ	0,08	0,008	110	73
17	м. Калуш	0,06	0,01	115	73
18	м. Коломия	0,04	0,003	108	73
19	Яремчанська міська рада	0,66	0,54	115	95
	Область загалом	13,93	7,051	2124	1503

*Складено автором за [2, с. 54; 3, с. 27].

З метою оптимального рекреаційного освоєння території виокремлюємо зони з обмеженим рекреаційно-туристичним використанням, де обмеження пов'язані з природоохоронними мотивами (ділянки, які перспективні для розширення заповідної території), території пішохідної доступності (крутосхили, віддалені ділянки, звори) або природні комплекси з низькою стійкістю до рекреаційного навантаження. Рекреаційно неосвоєну зону складають ділянки, які не можуть використовуватися для рекреаційної діяльності (рілля, лісові розсадники, заболочена місцевість, недоступні віддалені ділянки). До резервної зони слід віднести зруби, насадження молодняку, які на сьогодні можуть використовуватися для збору грибів та ягід, а з часом вони перейдуть до зони масової рекреації.

До зони інтенсивної рекреаційної діяльності віднесемо території, де відбувається традиційне рекреаційно-туристичне природокористування (доступність закладів відпочинку біля поселень, доріг, водойм, невисоких пагорбів), з обладнаними елементами рекреаційно-туристичної інфраструктури (альтанки, столики, місця для розведення вогнищ, спортивні майданчики, заклади харчування та розміщення, автостоянки). Дотримання простих правил дозволить організувати якісне обслу-

говування рекреантів, створити комфортні умови перебування, створити та забезпечити умови для самовідновлення природних комплексів.

Отримані результати дають можливість визначити найбільш перспективні для розвитку рекреаційно-туристичного природокористування райони. В Івано-Франківській області найвищий рівень рекреаційної місткості спостерігається у Верховинському, Долинському, Рожнятівському, Надвірнянському районах і на території Яремчанської міської ради. Різноманітні рекреаційно-туристичні ресурси та площа рекреаційних територій дозволяють відвідувати ці райони впродовж кількох місяців, тому їх можна вважати перспективними. Більша частина сумарної рекреаційної місткості області припадає на гірські райони. Найменше пристосовані міста – через малий відсоток природної рекреаційної території, яка перевантажена, особливо у вихідні дні.

Територіальні громади та природоохоронні структури на територіях розвитку рекреаційно-туристичного природокористування можуть регулювати потоки туристів, запровадивши альтернативні варіанти проходження маршрутів та оптимізувавши туристичні потоки кількісно. Цей фактор необхідно враховувати при плануванні населених пунктів рекреаційного призначення [6, с.156].

Таблиця 3

Проміжні та кінцеві результати оцінювання природної рекреаційної місткості території
Івано-Франківської області, 2014 р.

№ з/п	Назва адміністративної одиниці	Нормативи рекреаційного навантаження (осіб/ км ²)		Рекреаційна місткість (тис. осіб)		Сумарна рекреа- ційна місткість (тис. осіб)
		літо	зима	літо	зима	
1	Богородчанський	110	50	689	324	1013
2	Верховинський	155	95	1547	1303	2850
3	Галицький	80	40	161	85	246
4	Городенківський	80	40	159	72	231
5	Долинський	120	65	1378	708	2086
6	Калуський	100	55	253	126	379
7	Коломийський	110	55	332	161	493
8	Косівський	140	80	749	478	1227
9	Надвірнянський	120	70	1149	840	1989
10	Рогатинський	100	50	204	89	293
11	Рожнятівський	140	75	1423	804	2227
12	Снятинський	95	40	76	30	106
13	Тисменицький	95	40	276	108	384
14	Тлумацький	97	45	170	77	247
15	Болехівська міська рада	135	70	294	152	446
16	м. Івано-Франківськ	95	45	8	4	12
17	м. Калуш	100	40	11	4	15
18	м. Коломия	110	35	4	2	6
19	Яремчанська міська рада	135	78	838	571	1409
	Область загалом	111	65	9721	5938	15659

Показники рекреаційної місткості території можуть використовуватися для оцінки передумов розвитку рекреаційної діяльності. Крім цієї методики на кожній рекреаційній території, слід здійснювати детальний аналіз тих туристичних аспектів, які мають найбільшу перспективу розвитку та сприятимуть рекреаційно-туристичному природо-користуванню [10, с. 101].

Висновки. Враховуючи множинність зв'язків між видами відпочинку та властивостями природного середовища, можна відзначити, що в процесі рекреаційно-туристичного природокористування існує природна рекреаційна місткість території, яка

формує визначення впливу рекреаційної діяльності на природні комплекси. Існує ризик, що перенасичення території рекреаційно-туристичними закладами, рекреантами може спричинити втрату самобутності та привабливості рекреаційних територій. Для подолання перевищень необхідним є підвищення естетичної привабливості інших територій. На перенасичених територіях – це регулювання чисельності відвідувачів, яке може здійснюватися шляхом впровадження заходів із розосередження кількості туристів у часі: з вихідних – на робочі дні, з літніх місяців – на міжсезоння; обмеження в пересуванні транспортом тощо.

Література

1. Атаманюк Я. Д. Систематизація природних чинників формування рекреаційної системи Івано-Франківської області / Я. Д. Атаманюк // Науковий вісник Чернівецького університету: збірник наукових праць. Вип. 519-520: Географія. – 2009. – С. 23-28.
2. Екологічний паспорт Івано-Франківської області за 2014 рік / Івано-Франківська обласна державна адміністрація. Департамент екології та природних ресурсів [Електронний ресурс]. – Режим доступу: URL: <http://www.if.gov.ua>
3. Івано-Франківщина 2014 рік. Статистичний довідник [Текст] / за редакцією О. В. Бліннікової. – Івано-Франківськ: Головне управління статистики в Івано-Франківській області, 2015. – 80 с.

4. *Іванунік В. О.* Оцінка природної рекреаційно-туристичної місткості та її використання в Чернівецькій області / В. О. Іванунік // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету ім. М. Коцюбинського. Серія : Географія – Вінниця, 2008. – Вип. 17. – С. 196-200.
5. *Кілінська К. Й.* Методичні підходи до проведення оцінки компонентної структури природно-рекреаційних умов території / К. Й. Кілінська, З. Кіщук // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія : Географія. – 2011. – № 2. – С. 213-221.
6. *Коробейникова Я. С.* Екологічні аспекти розвитку збалансованого туризму / Я. С. Коробейникова // Рекреаційний потенціал Прикарпаття: історія, сучасний стан, перспективи. – Вип. 2 : Матеріали науково-практичної конференції “Стан розвитку екскурсійного обслуговування та проблеми управління рекреаційним комплексом Прикарпаття” (Івано-Франківськ – Яремче, 20–22 грудня 2010 р.). – С. 148-158.
7. *Кравців В. С.* Науково-методичні засади реформування рекреаційної сфери: наукове видання / В. С. Кравців, Л. С. Гринів, М. В. Копач, С. П. Кузик. – Львів: НАН України. – ІРД НАН України, 1999. – 78 с.
8. *Лужанська Т. Ю.* Сільський туризм: історія, сьогодення та перспективи: навч. посібник / Т. Ю. Лужанська, С. С. Махлинець, Л. І. Тебляшкіна. – К. : Кондор, 2008. – 385 с
9. *Мазур Ф. Ф.* Соціально-економічні умови розвитку рекреаційної індустрії (на прикладі Карпатського регіону) : навч. посібник / Ф. Ф. Мазур. – К. : Центр учбової літератури, 2005. – 96 с.
10. *Скутар Т. Д.* Передумови ефективної організації рекреаційної діяльності в контексті рекреаційної різноманітності / Т. Д. Скутар // Науковий вісник Чернівецького університету: збірник наукових праць. Вип. 519-520: Географія. – 2010. – С. 100-103.

Стаття надійшла 14.04.2015 р.

Антропогеографічні дослідження

УДК 911.375

Тарас Заставецький

КОМПЛЕКСНИЙ РОЗВИТОК МІСТ – ОСНОВА МОДЕЛІ СУЧАСНОГО ПРОСТОРОВОГО РОЗВИТКУ

Висвітлюються зміни у соціально-економічному розвитку міських поселень, які відбуваються у процесі трансформації суспільних відносин. Доведено, що звуження виробничих функцій призвело до диспропорцій між основними підсистемами міст, до порушень у їх комплексному розвитку. Визначено, що основною моделлю просторового розвитку є комплексний розвиток території, який передбачає комплексність у розвитку поселень. Для її досягнення необхідна реструктуризація виробничого комплексу, забезпечення розвитку сфери послуг відповідно до потреб населення міста, розвиток ринкової інфраструктури, вдосконалення територіально-функціональної структури міст та сфери управління. При цьому важлива орієнтація на інвестиційно-інноваційну парадигму регіонального розвитку.

Ключові слова: комплексний розвиток території, містоутворювальні функції, монопрофільні міста, інвестиційно-інноваційний саморозвиток.

Taras Zastavets'kyi. Integrated urban development – the basis of contemporary spatial development model. This article highlights the changes in the socio-economic development of urban settlements that occur in the process of transformation of social relations. It demonstrates that the narrowing of production functions has led to an imbalance among the major urban subsystems, to disruptions in their comprehensive development. It shows that the main model of spatial development is the integrated development of a territory with an integrated development of settlements. To attain this, the industrial complex needs to be restructured, services meeting the needs of the population must be secured, market infrastructure must be developed, and the territorial-functional structure of cities and its administration must be improved. This process requires an orientation on an investment-innovation paradigm of regional development.

Key words: integrated development of a territory, urban-forming functions, company towns, investment-innovative self-development.

Актуальність теми дослідження. Розвиток ринкових відносин в Україні супроводжується соціально-економічною кризою, яка зумовила деструктивні процеси у територіальній організації суспільства. Вони торкнулися і міських поселень, які створюють опорний каркас розселення у регіонах України. Щоб вивчити ці зміни та окреслити шляхи розвитку поселень, необхідне вивчення їх функціональної структури, а особливо її трансформації в сучасний період.

Стан вивчення проблеми. Вивчення функцій поселень та необхідність комплексного розвитку міст були в центрі уваги науковців ще у кінці ХХ ст. (Г. Балабанов, А. Доценко, І. Горленко, Ю. Пітю-

ренко, А. Степаненко, Д. Ткач) і залишаються актуальними тепер (О. Гладкий, В. Джаман, О. Дронова, М. Дністрянський, Л. Заставецька, І. Ілляш, С. Ішук, К. Мезенцев, К. Маруняк, Л. Немець, Я. Олійник, Л. Руденко, Д. Ткач, О. Топчів, О. Шаблій, Л. Шевчук та ін.). Але швидка зміна функцій поселень, демографічні та соціальні проблеми в них зумовлюють необхідність їх вивчення у країні загалом та в окремих регіонах зокрема, обґрунтування шляхів їх сталого розвитку.

Мета статті – розкрити особливості стану функціонування міських поселень, обґрунтувати заходи щодо комплексного розвитку міст і селищ міського типу аграрного регіону.

Виклад основного матеріалу. Сучасні процеси, що відбуваються у суспільстві, зумовлюють значні зміни в розселенні людей, соціально-економічному розвитку населених пунктів, їх функціонуванні.

Незважаючи на ці зміни, основною моделлю просторового розвитку, як і раніше, залишається комплексний розвиток території. Під ним розуміють “взаємозв’язаний розвиток господарства на основі раціонального територіального поділу праці і найдоцільнішого використання природного і соціально-економічного потенціалу, який забезпечує використання основної міжрайонної функції і задоволення місцевих потреб господарства і населення” [4, с. 8].

Такий розвиток передбачає певну пропорційність між сферами людської діяльності та між територіальними одиницями, тісні взаємозв’язки між поселеннями в системах розселення. Він також посилює необхідність комплексного розвитку міських поселень, які відіграють активну роль у житті суспільства, є опорними центрами виробництва і розселення людей на певній території. Комплексність у розвитку міст означає, як відзначає А. Степаненко, “взаємообумовлений і пропорційно взаємозв’язаний розвиток міста, як єдиного цілого, що забезпечує зв’язок і єдність у розвитку його елементів; вона відображає, насамперед, рівень цілісного всебічного розвитку міста, певну якість повноти його структурних елементів і сфер життєдіяльності” [9, с. 10].

У процесі переходу суспільства до ринкових засад господарювання відбулися значні зміни у соціально-економічній базі міських поселень, змінилися їх функції, що нерідко призводило до диспропорцій між основними підсистемами міста (демографічною, економічною, соціальною, екологічною), певних порушень у їхньому комплексному розвитку. Це стосується, передусім, виконання містами своєї виробничої функції, що було зумовлено руйнуванням системи централізованого планування господарства і виробничих зв’язків, зменшенням потреб у виробництві продукції окремих галузей і обсягів державних замовлень, неконструктивною позицією органів місцевого самоврядування. Звуження виробничої функції особливо характерно для міст аграрних регіонів, передусім малих міст, в яких містоутворювальну функцію виконували 1-2 промислові підприємства. Незважаючи на те, що важливим напрямом розвитку міст була поліфункціональність, у нашій країні сформувалося багато міст і селищ міського типу з однопрофільною спеціалізацією. В аграрних регіонах – це агропромислові центри, за оцінкою А. Доценка (2006) таких міст 18, а якщо додати ще селища міського типу, то у декілька разів більше (тільки на території Тернопільської і Хмельницької областей відповідно 15 і 11).

Ці міста сформувалися у період індустріалізації, і розміщення у них підприємств з переробки сільськогосподарської сировини на той час було економічно виправдано. Додавання до них

адміністративно-управлінських функцій (центри районів) створювало економічну і соціальну базу для таких міст, сприяло їх зростанню. Однак, соціально-економічна криза, яка розпочалась у кінці 90-х років XX ст. і триває дотепер, зумовила спад попиту на продукцію окремих підприємств, що в свою чергу, призвело до системної кризи містоутворювальних підприємств, до їх закриття чи перепрофілювання. Внаслідок цього багато міст та селищ міського типу опинилися без функціональної виробничої домінанти. Так, тільки у Тернопільській області, що є типово аграрним регіоном, таких міст 8 (із 35-ти). Це переважно колишні монофункціональні містечка, монопрофільність яких втрачена через ліквідацію підприємства, яке було раніше містоутворювальним; поява в них інших виробництв (ремонтні підприємства, заклади сфери послуг), переважно невеликих, не зумовила новий функціональний профіль поселення через невелику зайнятість працівників у цих виробництвах чи закладах.

Дослідження, проведені нами на території Поділля, свідчать про те, що деякі багатопрофільні міста стали монопрофільними в умовах ринкових перетворень внаслідок ліквідації неконкурентоспроможних виробництв (Кременець, Бережани, Зборів, Волочиск, Залозці, Тульчин, Нова Ушиця, Вінківці та ін.).

Тільки у Тернопільській області промислові підприємства (переважно харчової промисловості), які становили містоутворювальну базу 11-ти міст та 10-ти селищ міського типу, спочатку різко скоротили випуск продукції, а потім її призупинили. Це ж сталося із потужними фабриками легкої промисловості у Кременці і Заліщиках, фабрикою скляних виробів у м. Бережани, взуттєвою фабрикою та фабрикою ялинкових прикрас у м. Теревовля, підприємствами з виробництва будматеріалів у Скала-Подільській, Великій Березовиці, Дружбі. Малі міські поселення, втративши містоутворювальну функцію у вигляді 1-2 промислових підприємств, опинилися серед таких, що не мають чітко вираженої функціональної домінанти. Дещо “рятують” їх адміністративно-управлінські функції (районні центри) та функції обслуговування навколишньої сільської місцевості (сфера охорони здоров’я, освіта, торгівля та ін.).

Особливе значне звуження виробничих функцій спостерігається у селищах міського типу, де донедавна містоформувальні функції мало одне підприємство (переважно цукровий чи спиртовий завод, плодоовочеконсервний комбінат чи підприємство будматеріалів). Його ліквідація чи зменшення потужності призвело до соціально-економічної деградації цих поселень. Більшість з них – без функціональної домінанти. У них збільшилась частка працівників, зайнятих у сільському господарстві.

Звузилися виробничі функції і м. Тернополя, де були призупинені заводи з багатотисячними колективами працівників – “Оріон”, “Сатурн”, “Ватра”, “Текстерно”, “Комбайновий завод”, а також ремонтний, фарфоровий та інші заводи. Наявні малі

підприємства не мають містоформувального значення, бо кількість працівників в них невелика.

У багатьох міських поселеннях Тернопільської області, які раніше були агропромисловими центрами, провідною галуззю стала сфера послуг (торгівля, освіта, житлово-комунальне господарство, ремонт автомобілів та сільськогосподарської техніки тощо), а особливо галузі, що забезпечують життєдіяльність населення. У них працює значна кількість працівників, але значно менша порівняно із кінцем 90-х років XX ст.

В окремих міських поселеннях частка працівників, зайнятих у сфері послуг, переважає 70 % (Тернопіль, Заліщики, Збараж, Зборів, Теребовля, Великі Бірки), у 13-ти вона змінюється від 50 до 70 %, ще у 13-ти є меншою від 50 % [7, с. 109].

Зменшення виробничого складника в міських поселеннях призвело до значного безробіття в них, галузі сфери послуг не змогли поглинути всіх безробітних, і велика частина їх була залучена у процеси внутрішніх і зовнішніх міграцій. Це призвело до погіршення демографічної ситуації у міських поселеннях, передусім до депопуляції населення, до погіршення демовідтворювальних процесів, старіння населення. А це є ознакою некомплексності у розвитку міст, основною ознакою якої є диспропорція між демографічною, виробничою і соціальною підсистемами, між елементами колишньої економічної системи і новими, які властиві для ринкової економіки.

Отже, у період переходу суспільства до ринкових відносин відбулося значне звуження соціально-економічної бази міських поселень, посилились диспропорції між підсистемами “населення – виробництво”, “виробництво – соціальна сфера”, “природне середовище – виробництво” тощо. Для посилення рис комплексності у розвитку таких поселень необхідне визначення ролі кожного поселення у системі розселення, формування у ньому тих містоутворювальних галузей, які відповідають ресурсному потенціалу міста, тих містообслуговувальних галузей, які забезпечують комфортне проживання мешканців у ньому.

Головне місце в процесі досягнення комплексного розвитку міських поселень має трансформація їх функцій, яка може бути досягнута шляхом реструктуризації виробництва, розвитку соціальної сфери, ринкової та інституційної інфраструктури (рис. 1).

Важливою при цьому є орієнтація на нові парадигми регіонального розвитку, передусім інвестиційно-інноваційного саморозвитку (Н. Зубаревич, 2010). Згідно з цією парадигмою, модернізація території може бути реалізована шляхом прискорення інновацій, стимулювання конкуренцій регіонів і міст, посилення мобільності населення. Для прискорення дифузії інновацій необхідне вкладання коштів у інфраструктуру, пріоритетними мають бути інвестиції в територію, де концентруються великі міста і населення [6, с. 4].

Ця програма заходів повністю узгоджується із

завданнями, визначеними Законом України “Про генеральну схему планування території України” (2012 р.), в якій ставиться завдання сталого розвитку населених пунктів, підвищення їх соціально-економічного розвитку, оскільки у багатьох “центрах систем розселення (міжрайонних, районних) недостатній розвиток об’єктів соціально-культурного обслуговування населення прилеглих територій та транспортних зв’язків, що не дає змоги забезпечити створення для кожного громадянина (незалежно від місця його проживання) рівних умов доступності до цих об’єктів”.

Якщо функції спеціалізації міста не є ефективними в нових ринкових умовах, то необхідне їх заміщення іншими, для яких є сприятливі ресурси (природні, трудові та ін.). Для аграрних регіонів важливими є такі напрями комплексного розвитку малих міст:

- розвиток виробництв з переробки сільськогосподарської сировини і тих, які використовуватимуть наявні трудові ресурси; це переважно невеликі підприємства харчової, легкої промисловості, виробництво подетальної продукції;

- посилення ролі транспорту і логістики у розвитку міст;

- розвиток рекреації, передусім у тих містах, які мають для цього багатий рекреаційний потенціал (природні та історико-культурні ресурси);

- розвиток підприємництва, сприяння малому і середньому бізнесу;

- реалізація стратегії оптимальної зайнятості населення шляхом створення нових робочих місць, підготовки кадрів;

- розвиток сфери життєзабезпечення населення, формування сприятливого середовища для життя населення;

- вироблення механізмів управління системами міста з боку органів місцевого самоврядування.

Щодо великих міст, а це в аграрних районах переважно обласні центри, то вони повинні стати потужними інноваційними центрами, які поширюватимуть свій вплив згідно з теорією дифузії інновацій на інші поселення регіону. Інші функції (промислової, транспортної, культурно-освітньої та ін.) необхідно розширювати. Вже доведено, що концентрація інвестицій у великих центрах дає більший економічний ефект, ніж їх розосередження по багатьох малих центрах.

В основу сучасних управлінських рішень повинні бути закладені і такі принципи:

- 1) створення т. зв. центрів стимулювання – малих міст на головних планувальних осях регіону, це дозволить створити суцільні смуги впливу центрів обслуговування населення;

- 2) найбільші прирости соціальних інвестицій мають бути зосереджені на периферії зон впливу найбільших міст (по окраїнах області);

- 3) якщо частина регіону не потрапляє в зону впливу якихось центрів, то останні можуть бути створені на основі наявного поселення.

Рис. 1. Структура програми заходів для забезпечення комплексного розвитку міських поселень

Нові підходи до регіональної політики в сучасних умовах направлені також на стимулювання інноваційних функцій міських поселень, на прискорення впровадження в них нових досягнень науково-технічного прогресу. Саме міські поселення у найближчому майбутньому мають стати осередками розробки інноваційних технологій у виробництві та соціальній сфері, передусім в інформаційній діяльності [5, с. 127].

У забезпеченості комплексного розвитку міських поселень регіону важлива роль відводиться органам місцевого самоврядування, які згідно з Конституцією України (ст. 143) "затверджують програми соціально-економічного і культурного розвитку і контролюють їх виконання". Такий розвиток базується на загальнодержавній і муніципальній територіальній власності. Саме муніципальна власність дає можливість розвивати місто в напрямі комплексності, і саме суб'єкти муніципальної власності різних рівнів реалізують

право власності від імені населення даного регіону. Функції цих органів у містах та селищах у сучасних умовах здійснюються відповідно до Закону "Про місцеве самоврядування в Україні" (1997 р.). Саме вони без значного втручання держави забезпечують соціально-економічний розвиток міст, а взаємодія всіх елементів у системі розселення відрегульовується ринковими відносинами. Ці органи формують стратегії розвитку поселень, які згідно з Законом "Про засади державної регіональної політики" (2015 р.) є складовою частиною регіональних стратегій розвитку. А відповідно до цього програми комплексного розвитку міст є основою програм комплексного економічного і соціального розвитку територій різного таксономічного рангу.

Важливо також створити режим інвестиційної і соціальної привабливості міських поселень, що забезпечить їх прискорений економічний і соціально-економічний розвиток. Для цього, як вказує М. Крупка, структурна перебудова економіки

потребує не просто інвестицій, а розвитку інновацій; не тільки нагромадження інвестиційного, але й інноваційного потенціалу для проведення якісних змін, трансформацій у національній системі виробництва та в інших сферах діяльності [8, с. 11].

Висновки. Важливим напрямом сучасної державної регіональної політики є забезпечення комплексного розвитку територій, у т. ч. міських поселень. Для цього необхідне вивчення тих змін, які відбулися у функціонуванні цих поселень, в аграрних регіонах – це звуження функціональної

структури, диспропорції між підсистемами міста. Для забезпечення комплексного розвитку міських поселень необхідна реструктуризація виробничого комплексу, розвиток сфери послуг, ефективне використання міських територій, ресурсного потенціалу, що забезпечують пропорційність між економічними, соціальними, демографічними, екологічними підсистемами міст. У цьому визначальна роль відводиться концентрації у містах інвестиційно-інноваційного потенціалу.

Література

1. Закон України “Про генеральну схему планування території України” від 16.10.2012 р. // Електронний ресурс: Режим доступу - <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/3059-14>
2. Заставецька Л. Системи розселення агропромислового регіону: сучасний стан функціонування і трансформація. – Тернопіль, 2011. – 230 с.
3. Заставецька Л. Парадигма інноваційно-інвестиційного саморозвитку регіонів як важлива основа модернізації їхньої території // Географія, екологія, туризм: теорія, методологія, практика. Матеріали міжнародної науково-практичної конференції, присвяченої 25-річчю географічного факультету Тернопільського національного педагогічного університету ім. В.Гнатюка (21-23 травня 2015 р.). – Тернопіль: СМП “Тайп”, 2015. – С. 165-167.
4. Заставецька О. Тернопільська область: географічні основи комплексного економічного і соціального розвитку. – Львів, 1997. – 211 с.
5. Заставецький Т. Система міських поселень агропромислового регіону в умовах трансформації суспільства. Монографія. – Тернопіль: Ред.-вид. відділ ТНПУ, 2005. – 160 с.
6. Зубаревич Н. Регионы России: неравенство, кризис, модернизация / Н. В. Зубаревич. – М., 2010. – 160 с.
7. Ілляш І., Ткач Д. Соціально-економічний розвиток поселень агропромислового регіону в умовах трансформації суспільства. – Тернопіль: Астон, 2013. – 204 с.
8. Крупка М. Фінансово-кредитний механізм інноваційного розвитку економіки України. – Львів: ВЦ ЛНУ, 2001. – 608 с.
9. Степаненко А. Социально-экономическое развитие городов. – К.: Наукова думка, 1988. – 207 с.
10. Топчієв О. Основи суспільної географії. – Одеса: Астропринт, 2001. – 560 с.
11. Шаблій О. Суспільна географія. – Львів: ЛНУ, 2001. – 744 с.

Стаття надійшла 2.06.2016 р.

УДК 911.3

В'ячеслав Тодоров

ФОРМУВАННЯ МІЖДИСЦИПЛІНАРНОГО ХАРАКТЕРУ ПРЕДМЕТНОЇ ОБЛАСТІ ЕТНІЧНОЇ ГЕОГРАФІЇ

У роботі представлені напрями формування міждисциплінарного характеру предметної області етнічної географії. Обґрунтований розвиток етногеографії як нового наукового напрямку, що формується на стику географії населення, етнології та регіональної економіки. У вітчизняній географічній науці традиційно переважає точка зору, згідно з якою етнічна географія займається дослідженням територіальної організації етнонаціональної сфери життєдіяльності населення з особливим акцентуванням на розселенні етнічних спільнот, співвідношенні місцезональних їх основних ареалів та характері процесів, що їм притаманні. Аналіз цих процесів в історичній ретроспективі обумовлює залучення етнології, яку традиційно відносять до історичних наук. За умов сучасної суспільно-політичної кризи в Україні значно підвищується питання адекватного сприйняття регіональних особливостей життєдіяльності різних етнічних спільнот. Від цього багато в чому залежить перехід до сталого розвитку.

Ключові слова: етнічна географія, етносфера, географія населення, етнологія, регіональна економіка.

Vyacheslav Todorov. The formation of the interdisciplinary nature of ethnic geography. This paper presents the formation of the interdisciplinary nature of ethnic geography. It substantiates the development of ethnic geography as a new scientific field, formed at the junction of population geography, ethnology and regional economy. In Ukrainian geographical traditionally prevailing view, ethnic geography investigates the territorial organization of ethno-national spheres of lifestyle of the population, with a special emphasis on the settlement patterns of ethnic groups, the location and situation of their main areas and the nature of processes affecting the inhabitants. The analysis of these processes in historical retrospect leads to the inclusion of ethnology, which is traditionally attributed to historical sciences. Under conditions of current socio-political crisis in Ukraine there is a significant challenge to adequately perceive the regional peculiarities of life of different ethnic communities. Meeting this challenge will largely facilitate the transition to sustainable development. Presented herein is a methodological scheme to shape ethnic geography as a new direction of disciplines dealing with ethnic lifestyles of the populations in the following order: ethnography - ethnology - population geography - ethnic geography. Clearly, ethnic geography has substantive methodological overlap with ethnography, ethnology and population geography. In defining the domain of ethnic geography, various aspects of its components may be noted more or less. Ethnic geography research has its own specifics, which is largely caused by the genesis of this scientific field as a kind of conglomerate of methodological approaches of several disciplines with their principles of scientific cognitive activity. Methodical schemes of socio-geographical analysis of the lifestyle of the titular nation and of different ethnic minorities (among them one needs to distinguish between those who have a nation state and those who do not have it), may vary. They have to depend not only on the goals and objectives of research, but also on the characteristics of settlement of specific communities. The analysis of lifestyles of ethnic groups in space and time enables one to determine the optimal conditions of their existence, the dynamics and direction of their development. In particular, of significant importance is the proximity of a minority to its respective nation state, whether there is a significant political influence of one on another, its nature and strength. Weak development of small peoples, as in Siberia, from the point of view of residents of highly developed countries and regions, should be considered as a unique ethnic phenomenon; it is from these positions one should approach the analysis of their historic development and prospects. Paternalism regarding these questions can cause more damage than no interference in the regulation of small nations. In other words, what should stabilize the situation in Ukraine, Moldova and Albania (the most impoverished countries in Europe) would not be appropriate, for example, for the Vepsians. Methods of promoting sustainable development and preservation of the internal structure of different communities should take into account the specifics of their developing society. This outline is incomplete; the subject needs further studies.

Key words: ethnic geography, ethnosphere, population geography, ethnology, regional economy.

Актуальність дослідження. Розвиток суспільства ставить перед наукою в цілому та конкретними дисциплінами нові завдання. В процесі становлення незалежної держави України чи не найбільше питань адресуються наукам, які за часів СРСР мали чітку ідеологічну спрямованість. До таких, зокрема, належать наукові напрями, що досліджували етнонаціональну сферу життєдіяльності населення. Мінімальне взаємопроникнення географії та історії, проблеми трактування особливостей розвитку природного середовища та суспільної життєдіяльності, ідеологічні складники існування природничих та суспільних наук обумовили низьку якість виконання покладених на них завдань.

Сучасна система знань про етнічну сферу життєдіяльності населення являє собою сукупність наукових напрямів і наук, які вивчають особливості територіальної організації етнонаціональних груп,

специфіку формування та розвитку їх матеріальної та духовної культури під впливом природно-географічних, антропогенних, соціально-економічних та суспільно-політичних чинників, історичні аспекти розвитку етнічних спільнот, етнопсихологічні особливості поведінки населення тощо. Однак ці аспекти належать до предметних областей значної кількості наукових напрямів.

Мета цього дослідження – обґрунтувати формування етнічної географії як нової міждисциплінарної предметної області. **Завдання** – представити методологічну схему формування етнічної географії як нового напрямку суспільно-географічних досліджень, яка сформувалася на стику етнографії, етнології та географії населення.

Основна частина. Формування сучасної суспільно-географічної системи знань про етнічну сферу життєдіяльності населення відбувалося в декілька етапів за такою загальною схемою:

етнографія – етнологія – географія населення – етнічна географія.

На першому етапі центральне місце посідала *описова географія*, яка займалась виявленням особливостей матеріальної та духовної культури народів світу (насамперед тих, що розселені в межах основних цивілізацій або межують з ними), розселення та взаємовідносин етнічних спільнот в контактних зонах. У середині XVII століття ці напрями дослідження сформували предметну область *етнографії* (описую народ), яка увійшла до складу блоку історичних дисциплін.

Був нагромаджений значний фактологічний матеріал щодо матеріальної та духовної культури етнічних спільнот. Це дало поштовх другому етапу – формуванню *етнології*, яка спрямована на теоретичне осмислення феномену етногенезу. Тобто, етнологія є теоретико-методологічним рівнем розвитку етнографії та оперує її напрацюваннями.

Виникнення етнології як самостійної науки пов'язане із заснуванням у 1839 році Паризького товариства етнології. Однак до нашого часу продовжуються дискусії щодо її предметної області та місця в системі наук. Одним із варіантів її дефініції, який, на нашу думку, найбільш повно відображає сучасну роль етнології, має таке трактування: етнологія – це наука, яка вивчає процеси формування та розвитку різних етнічних груп, їхньої ідентичності, форми їх культурної самоорганізації, закономірності їх колективної поведінки і взаємодії, взаємозв'язку індивіду та соціального середовища [5]. Аналіз указаних процесів здійснюється насамперед через призму етнічних чинників.

З погляду суспільної географії *етнологія* – це наука про суспільно-географічні особливості походження, розвитку та життєдіяльності етнонаціональних груп. Поєднання в одній науці історичних та географічних особливостей різних аспектів етногенезу однієї або декількох етнічних спільнот значно збільшить можливості адекватного аналізу процесів у цій сфері, що сприятиме гармонізації суспільно-політичної ситуації в Україні.

Термін “етнічна географія” (“етногеографія”) вперше був введений у науковий обіг у 1928 році професором В. Г. Богораз-Таном. До предметної області етногеографії він включає людство як частину фізичної оболонки, природно-еволюційний розвиток роду “людина”, формування рас і народів та акцентує головну увагу на формуванні населення всієї сукупності культури на землі в усьому її історичному та географічному різноманітті [1, с. 42-43]. На цьому етапі формується взаємозв'язок між етнічною географією та географією культури.

На третьому етапі посилюється взаємодія етнології з сусідніми науками, зокрема з *географією населення*, яка вивчає в тому числі територіальний розподіл та розміщення етнонаціональних груп, особливості ареалів їх компактного розселення, географічні відмінності складу і відтворення населення. На цьому етапі виділяються роботи

етнодемографічного спрямування. Однак, слід відзначити, що досліджувалися демографічні процеси в середовищі етнонаціональних груп за станом на конкретний час, та зовсім не була приділена увага виявленню особливостей змін демографічних показників впродовж визначеного періоду часу.

Четвертий етап методологічних трансформацій даного напрямку наукових досліджень зумовлений переходом від загальнодержавного рівня дослідження до регіонального. В країнах Західної Європи такі зміни почали домінувати ще в середині 1960-х років, а зародження цього напрямку в Україні відбулося наприкінці 1990-х років. Однак і до нашого часу не спостерігається кардинального збільшення кількості та географії таких досліджень. Дещо сприятливіша ситуація спостерігається в сфері регіональних економічних досліджень, але і вони мало відображають новітню трансформацію економічних систем регіонів держави. Саме перехід на регіональний рівень досліджень зумовив формування міждисциплінарного характеру нових напрямів суспільно-географічного дослідження. При крупномасштабних дослідженнях виходимо на такий рівень, що без залучення напрацювань суміжних наук неможливо вирішити завдання дослідження.

Такі процеси значною мірою зумовлені інтенсивним розвитком історико-географічного методу як міждисциплінарного підходу в наукових дослідженнях. Найбільше це вплинуло на розвиток наук, які оперують поняттями “час” та “простір”, – дисциплін історико-географічного спрямування. Інтерес географів до “часу” зумовив появу в рамках географії населення нового наукового напрямку – етнічної географії (етногеографії), яка поступово трансформується у самостійний напрям суспільно-географічних досліджень.

На цьому етапі формуються тенденції до розширення предметної області етногеографії завдяки комплексному суспільно-географічному аналізу процесів у середовищі етнонаціональних спільнот, що мешкають на конкретній території. Якісно змінюється використання історико-географічного підходу в етногеографічних дослідженнях. Через неможливість ретроспективного аналізу всього періоду етногенезу, необхідно розглядати його через призму періодизації часового простору історичною наукою, або, що ще краще, з акцентом на дослідження чинників зміни елементів матеріальної та духовної культури населення.

Тобто, досліджуючи становлення системи наук про етнічну сферу життєдіяльності населення, необхідно аналізувати її територіальну організацію в історичній ретроспективі. За неможливістю аналізу всього процесу етногенезу основна увага має бути приділена періодам, коли відбувалася трансформація життєдіяльності етнічних спільнот – точкам біфуркації. У цьому контексті етнічна географія розвивається за траєкторією, близькою до траєкторії розвитку історичної географії (за В. П. Крулем – ретроспективної географії). Тут доречно навести слова Е. Реклю “Історія є географія в часі, а

географія є історія в просторі” [4].

Більшість теоретиків сучасної української суспільної географії розглядають етнічну географію як складовий елемент географії населення. Традиційно вирізняють чотири основні блоки суспільної географії, до яких відносять економічну, політичну, соціальну географію та географію населення. У складі географії населення О. І. Шаблій виокремив дві групи наукових дисциплін:

- “галузеві”: демогеографію, етногеографію, географію трудових ресурсів, геоурбаністику тощо;

- “просторові”: демо- й етноглобалістику, демографічне і етнографічне країнознавство, демо- й етнорегіоналістику, мікрогеографію населених пунктів.

І. Гудзеляк складниками географії населення, поряд з етногеографією, називає демогеографію, географію праці, географію розселення, географію міграції, географію способу життя. Такий самий підхід простежується також у роботах О. Г. Топчієва [7, с. 67-69]. Відзначимо, що наведені приклади відображають загальну тенденцію визначення місця етногеографії в структурі суспільної географії.

Водночас існують деякі, хоч і незначні, відхилення від цієї позиції. Так, А. П. Голиков, Я. Б. Олійник та А. В. Степаненко в підручнику “Вступ до економічної та соціальної географії” відносять етногеографію до галузевих наук економічної і соціальної географії поряд з географією населення, географією трудових ресурсів, географією розселення, географією туризму та геоурбаністикою [2, с. 14-15].

Дещо інші погляди у М. С. Дністрянського. Він, зокрема, відзначає, що етнічна географія займає межове положення в системі наук і має тісні зв'язки з етнологією та географічними науками. При цьому він також акцентує увагу на тому, що етнічна географія є цілісною самостійною науковою дисципліною, яка розвивається у рамках суспільної географії [3, с. 14-15].

Проаналізуємо більш докладно предметні області етнографії, етнології, географії населення та етнічної географії для виявлення їх взаємної зумовленості та взаємозв'язків. Етнографію й етнологію пропонуємо розглядати разом у зв'язку з тим, що, на нашу думку, предметні області обох наук дуже близькі, а в деяких країнах ці дві назви використовуються як синоніми. З розвитком науки дуже складно виокремити збір інформації про матеріальну та духовну культуру окремої етнічної спільноти, особливості розселення й етнічні процеси в середовищі життєдіяльності та їх теоретичне осмислення.

Французький дослідник Ж. Ж. Ампєр у 1830 році розробив загальну класифікацію гуманітарних наук, серед яких вирізняв й етнологію. До цього етнологія розвивалася переважно як наука про народи, які не мали власної державності. Лідером цього напрямку була Німеччина (науковий напрям “Völkerkunde”).

В англomовних країнах предмет дослідження етнології знаходився у складі антропології, яка формувалася як біологічна наука про природу

людини. В 1906 р. Д. Фрезер ввів у науковий обіг термін “соціальна антропологія”. Навколо нього сформувалася наука, яка займалася вивченням різних етнічних спільнот як носіїв різноманітних культурних традицій. Соціальна антропологія стала англійським варіантом етнології. Однак полікультурний субстрат для формування єдиної нації в США обумовив переважання в XIX – першій половині XX століття фізичної антропології, яка досліджувала расові та культурні відмінності населення. В середині 1950-х років предметна область етнології зужується до аналізу етнокультурних особливостей населення. Цей напрям Ф. Боас називає “культурною антропологією”.

У Російській імперії етнографія довгий час перебувала в сфері інтересів географів. У 1846 р. на засіданні Російського географічного товариства М. І. Надєждін, якій разом з К. М. Бером та К. Д. Кавеліним сформував основні принципи цього наукового напрямку, виступив з програмою “Про етнографічне вивчення народності російської”. Він пропонував описувати побут речовий, побут життєвий, побут моральний, мову. Особливе місце в розвитку російської етнографії займають роботи М. І. Миклухо-Маклая, якій хотів довести єдність людства, рівноцінність всіх рас та народів [5].

За часів СРСР основна увага приділялася питанню “вивчення” міжнаціональних відносин в контексті обґрунтування формування єдиної радянської нації. До базових маркерів ефективності цього процесу та міжнаціональної дружби відносили представництво різних етнонаціональних спільнот на великих загальносоюзних будовах і кількість міжнаціональних сімей. Такий підхід не враховував реальну соціально-економічну ситуацію в державі. Зокрема, за другим показником перевагу отримували етнічні спільноти, розселені переважно в містах, так як фактично до 1962 р. сільські мешканці, які не мали паспортів були “закріпачені” у власних населених пунктах.

Серед істориків, насамперед з пострадянського простору, і зараз переважає точка зору, згідно з якою етногеографія – це розділ етнографії, що вивчає особливості розселення в минулому і нині народів світу, окремих країн і регіонів для визначення етнічних меж, динаміки розвитку та чисельності народів [6].

Географія населення – складова частина суспільної географії. Загальними об'єктами суспільної географії є людина, суспільство або ноосфера, в межах якої воно здійснює власну життєдіяльність. Конкретним об'єктом географії населення є власне населення. У наукових працях (переважно російських вчених) часто використовується термін “народонаселення”. У 1806 р. російський статистик К. Герман запровадив поняття “народонаселення”, яке повною мірою збереглося до наших днів: народонаселення – стійка й самовідтворювальна сукупність людей, що має свій природно-історичний розвиток і становить основу суспільства. Тобто, стрижнева категорія сучасної суспільної географії передбачає поєднання категорій “час” та “простір”.

Розуміння *предмета* географії населення змінювалося з розвитком суспільства та географічної науки. В роботі “Географія населення” (1971) С. О. Ковальов та Н. Я. Ковальська вказують, що географія населення вивчає регіональні відмінності складу, динаміки та розміщення населення, закономірності формування цих відмінностей, територіальні системи населених пунктів та закономірності їх розвитку. Вказані автори в 1980 р. відзначали, що географія населення комплексно вивчає в динаміці територіальні групи населення та системи населених місць, їх зв’язки з природним середовищем і господарством, для конкретних суспільно-історичних умов, в яких це населення живе і працює.

Серед робіт сучасних українських вчених зупинимося на дослідженні теоретичних основ географії населення, проведеному І. Гудзеляк (2008). Вона визначає географію населення як науку про територіальні закономірності формування та функціонування людських спільнот. Предметом дослідження географії населення є геопросторова організація населення, яка охоплює в тому числі геопросторові закономірності формування етнічного складу, функціонування етнічних і міжетнічних спільнот, етнічні процеси. Етнічна географія досліджує геопросторову організацію етносів, особливості етнічних процесів, формування етнічного складу населення окремих територій, особливості життєдіяльності етносів у певних географічних, соціально-економічних і політичних умовах. Це міждисциплінарна наука, яка знаходиться на межі географії та етнології.

Як галузева географічна наука етнічна географія включає в себе практично всі територіальні аспекти, пов’язані з населенням. При цьому простежуються відмінності етнічної географії від географії населення та інших дисциплін, що вивчають етнонаціональну сферу.

Етнічні спільноти необхідно аналізувати за всіма факторами (чинниками), що впливають на населення і всіма результатами його діяльності. Поряд з традиційними для суспільно-географічного дослідження характеристиками (географічне положення, історико-географічні особливості заселення та господарського освоєння території, розселення, геодемографічні показники, система господарювання тощо) маємо розглядати і духовні та етнопсихологічні особливості населення, яке самоідентифікує себе з конкретною етнічною спільнотою.

Кожна етнічна група є системою, яка складається з підсистем більш низького рангу з власним структуруванням, а разом з тим виступає як підсистема більш загальних систем, які формують етносферу. Вона має свої цілісні (емерджентні) характеристики, не властиві окремим індивідам. При втраті цілісності в системі “етнос – етнографічні групи”, “національна держава – діаспора” тощо відбуваються негативні тенденції в розвитку, які можуть призвести зокрема до “етнічної парціації”.

Територіальність (географічність) – це один з

ключових чинників існування етнічних спільнот: при зміні місця розселення зазнає трансформації матеріальна та духовна культура населення, а віддаленість від автохтонної території етносу зменшує супротив до асиміляції тощо.

Етнічні спільноти тільки їм властивими методами самоорганізуються (національно-територіальна та національно-культурна автономії) і потребують спеціальних підходів щодо свого управління.

Нова *етнічна географія* комплексно досліджує особливості територіальної організації етносфери та її різних структурних компонентів, виявляє причинно-наслідкові зв’язки тих чи інших процесів у межах етносфери, проблеми розвитку тощо. Інтенсивний еволюційний розвиток цього наукового напрямку, який поступово трансформується в наукову дисципліну, в Україні відбувається в кінці ХХ – на початку ХХІ століття, хоча окремі дослідження питань розселення етнічних спільнот мали місце значно раніше.

Головні складові етногеографії як нової дисципліни представлені на рисунку 1. Базовими поняттями нового напрямку виступають етносфера, етнічні спільноти, ареали розселення етносів, зони етнічних контактів тощо.

Висновки. Нами представлена методологічна схема формування етнічної географії як нового напрямку у системі наук про етнічну сферу життєдіяльності населення за такою послідовністю: етнографія – етнологія – географія населення – етнічна географія. Зрозуміло, що етнічна географія має предметне методологічне перекриття з етнографією, етнологією та географією населення. У визначенні предметної області етнічної географії можуть наголошуватися і переважати ті чи інші аспекти її складників.

Предметна область новітньої етнічної географії є дуже широкою та різноманітною і включає такі основні складники:

1) особливості сучасного розселення етнічних спільнот (наявність або відсутність національної держави, ареали компактного та дисперсного розселення та їх положення щодо основної території розселення етносу);

2) антропогеографічні особливості життєдіяльності населення (взаємозв’язок життєдіяльності населення з параметрами географічної оболонки);

3) історико-географічні процеси в середовищі етнонаціональних груп (природно-географічні, суспільно-політичні та соціально-економічні чинники змін особливостей територіальної організації життєдіяльності спільнот, у т. ч. їх розселення);

4) особливості господарської діяльності (насамперед через призму збереження цілісності системи та можливості протистояти зовнішнім загрозам, які викликані процесами глобалізації);

5) соціальні процеси в середовищі життєдіяльності етнонаціональних груп (у т. ч. наявність соціальних ліфтів для представників етнічних меншин і частка представників спільноти в органах місцевого самоврядування та державної влади);

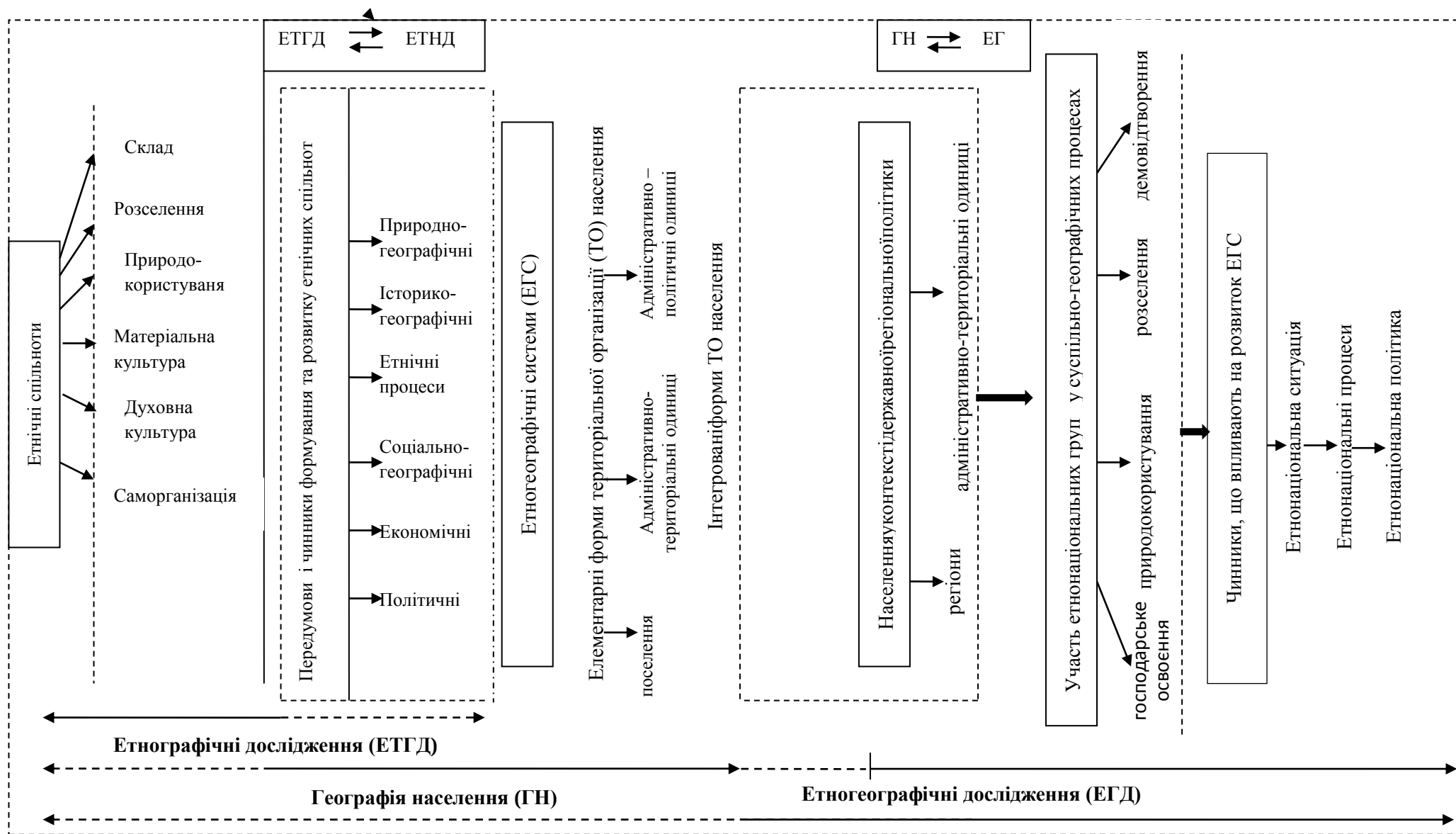

Рис. 1. Формування предметної області етногеографічних досліджень

6) матеріальна та духовна культура населення, ступінь збереженості традиційних елементів і напрями трансформації системи або загрози (якщо такі є);

7) суспільно-політичні процеси в ареалах розселення, регіоні та країні (в т. ч. наявність форм етнічної самоорганізації спільноти, зокрема різних видів автономії);

8) етнопсихологічні особливості життєдіяльності етнічної групи та їх порівняння з відповідними параметрами інших територіальних частин одного етносу;

9) стійкість етнічної спільноти (етнонаціональні процеси в ареалах розселення спільнот, зокрема, етнічна самоідентифікація населення, мовні та етноконфесійні питання тощо).

Етногеографічні дослідження мають свою специфіку, яка значною мірою зумовлена генезисом цього наукового напрямку як своєрідного конгломерату методологічних підходів декількох наук зі своїми принципами науково-пізнавальної діяльності. Методичні схеми суспільно-географічного аналізу життєдіяльності титульної нації, різних етнічних меншин (серед них необхідно розрізняти ті, які мають національну державу, і ті, що її не мають) можуть відрізнятися. Вони мають залежати не тільки від цілей та завдань дослідження,

але і від особливостей розселення конкретної спільноти. Аналіз життєдіяльності етнонаціональних груп в просторі й часі дозволяє визначити оптимальні умови їх існування, динаміку та напрями розвитку. Зокрема, вагоме значення мають ступінь близькості національних держав до територій, на яких розселені різні за чисельністю діаспори, можливість їхнього впливу на ситуацію, масштаб і характер цього впливу тощо.

Слабкий, з точки зору представників сучасних мешканців високорозвинених країн і регіонів, розвиток малих народів (наприклад, розселених у Сибіру) необхідно розглядати як унікальний етнічний феномен і саме з цих позицій підходити до аналізу їх історичного розвитку та перспектив розвитку. Патерналізм у цих питаннях може завдати більшої шкоди, ніж невтручання в процеси регуляції малих народів. Іншими словами, те, що має стабілізувати ситуацію в Україні, Молдові та Албанії (найбільш зубожілих країнах Європи), не підходить, наприклад, для вепсів. Методи сприяння стійкому розвитку та збереженню внутрішньої структури різних спільнот мають враховувати специфіку розвитку спільноти. Наведений перелік є далеко неповним та потребує подальших досліджень.

Література

1. Богораз-Тан В. Г. Распространение культуры на Земле: основы этногеографии / В. Г. Богораз-Тан. – Москва–Ленинград: Государственное издательство, 1928. – 315 с.
2. Голиков А. П. Вступ до економічної і соціальної географії: підручник / А. П. Голиков, Я. Б. Олійник, А. В. Степаненко. – К.: Либідь, 1996. – 320 с.
3. Дністрянський М. С. Етногеографія України: навчальний посібник / М. С. Дністрянський. – Львів: Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2008. – 232 с.
4. Реклю Э. Человек и земля (перевод с французского) / Э. Реклю. – Санкт-Петербург, 1908.
5. Садохин А. П. Этнология: Учебник / А. П. Садохин. – М.: Гардарики, 2002. – 256 с.
6. Садохин А. П. Этнология: Учебный словарь / А. П. Садохин. – М.: Гардарики, 2002. – 208 с.
7. Топчієв О. Г. Основи суспільної географії: підручник / О. Г. Топчієв. – Одеса: Астропринт, 2009. – 544 с.

Стаття надійшла 17.02.2015 р.

УДК 359.09

Ігор Смирнов

ЛОГІСТИЧНИЙ ПІДХІД ДО ЕФЕКТИВНОЇ ОРГАНІЗАЦІЇ ТУРИСТИЧНОГО ПРОСТОРУ (НА ПРИКЛАДІ САКРАЛЬНОГО ТУРИЗМУ)

Викладено концептуальні засади логістичної організації туристичного простору на прикладі великих міст (Київ, Львів) і сакрального туризму. Представлено основні складники ефективної логістичної організації туристичного простору, а саме: географічну та логістичну ідентифікацію туристичних ресурсів, логістичне планування туристичних потоків, логістичне проектування інфраструктури туризму та логістичне проектування ланцюжків поставок для забезпечення інфраструктури туризму.

Ключові слова: туристичний простір, сакральний туризм, логістична організація, логістичне проектування, інфраструктура туризму.

Ihor Smyrnov. Logistical organization of tourism space (the case of sacral tourism). *This paper reveals the conceptual framework of logistical organization of tourism space on the principles of sustainable development. It draws on the example of sacral tourism in Ukraine's cities of Kyiv and L'viv. It discloses the basic elements of efficient logistics organizations of tourism space: the geographical and logistical identification of tourism resources; logistics planning of tourist flows; logistics design of tourism infrastructure; and logistics design of supply chains for tourism infrastructure. Geographical identification of tourism resources is understood as determining their location on the basis of where existing and new tourist facilities are being built. Tourist facilities are like "tourism magnets" that attract tourist flows so their placement determines spatial concentration of tourists in the city. In order to avoid excessive concentration of tourists, particularly in the central parts of city, new tourist sites should be built with the need of decentralization of tourism in cities so as to disperse tourist flows. Logistics identification of tourism resources is understood as defining their logistics capacity, i.e. their maximum possible tourist flows that do not violate the principles of sustainable tourism development. Geographic and logistic identification of tourism resources are performed on the basis of their differentiation into cultural and historical sites, architectural objects and cultural events. Logistics planning of tourist flows is determined by their size and structure as well as tourists needs of first and second orders. Logistics design of tourism infrastructure means the creation of logistics infrastructure of first and second orders to ensure adequate needs of tourism infrastructure, and logistics infrastructure of third order – to meet the needs of logistics infrastructure of the first and second orders. Designing logistics supply chains to meet the needs of tourism infrastructure of the first and second orders means the development of logistics and transport supply chains to meet the needs of tourism infrastructure facilities and their logistics partners. In applying conceptual foundations of logistics organizations of tourist space to sacral tourism, one has to mention their increased "aggressive" tourist consumption of sacred objects. Examples and proposed measures to preserve the resource base of sacral tourism are offered: the separation of sacred objects from tourists (such as fences) – at the local level; the ban of exports of sacred objects, whole or in fragments, out of the country – at the national level; the making of copies of sacred objects and items to be shown to tourists – using modern 3D technologies; storing sacred objects in museums for preservation purposes and their display to tourists.*

Key words: *tourism space, sacral tourism, logistical organization, logistics planning, tourism infrastructure.*

Постановка наукової проблеми. Нині стало звично говорити про кризовий стан туристичної галузі в Україні (з відомих причин), зменшення туристопотоків, скорочення чисельності та доходів турфірм тощо. Особливо наголошується на зменшенні кількості туристів, зокрема іноземців, які в'їжджають в Україну з метою відвідання найбільших міст – Києва, Харкова, Одеси тощо. Так, для Києва туристопотік за 2015 р. зменшився на 40 %. Але не всі міста України зазнають втрат туристів у нинішні складні часи. На цьому фоні виділяється Львів, який переживає нині збільшення туристопотоку не тільки українських, але й іноземних туристів. Львів у своєму туристичному розвитку навчився робити з проблем переваги, які приваблюють до нього все більше туристів. Це такий практичний "citybranding" (з англ. – брендинг міста), який включає у Львові використання тих можливостей для розвитку туризму, які з'явилися у цього міста останнім часом. Так, це відноситься до міжнародних футбольних матчів, які команда "Шахтар" (Донецьк) проводить на львівському стадіоні "Арена Львів". Кожний такий матч супроводжується приїздом до Львова футбольних вболівальників з відповідних країн (Австрії, Туреччини, Словенії тощо). Вони заповнюють львівські готелі, ресторани, кав'ярні – відповідно

місто на цьому заробляє. Нині серед туристів стало модно відвідувати не тільки львівські кав'ярні, але й львівські театри, де показують п'єси на актуальну патріотичну тематику (зокрема, їхніми героями є учасники АТО), ставлять соціальні опери (вперше в Україні) тощо. А це вже інший, вищий рівень культури Львова, з яким знайомляться туристи.

Недарма у 2015 р. Львів визнано однією з "літературних столиць Європи", що знову ж таки сприятиме збільшенню туристичних прибуттів до міста. При цьому комісія Творчої мережі міст (CreativeCitiesNetwork) ЮНЕСКО обирала лідерів з 33-х країн світу у семи номінаціях: мистецтво, дизайн, кіно, кулінарія, медійна справа, музика та література. Останню з них й отримав Львів у конкуренції з Багдадом (Ірак), Барселоною (Іспанія), Любляною (Словенія), Монтевідео (Уругвай), Ноттінгемом (Великобританія), Обідушем (Португалія), Тарту (Естонія) та Ульяновськом (Росія). Львів був єдиним українським містом, який потрапив до переліку претендентів. Отримати статус "Міста літератури" Львову вдалося з другої спроби. Заявку вже подавали у 2014 р., але тоді було багато недоліків. Головні критерії при відборі – якість освітніх програм, наявність літературних і культурних подій, якісна робота бібліотек і книгарень, розвиток літературного туризму. Ініціатором участі

Львова у програмі “Міста літератури” ЮНЕСКО став Форум видавців. Грошей за цей статус місто не отримає, натомість дістане доступ до мережі міст “CreativeCitiesNetwork”, а це означає додаткові можливості для розвитку туризму, додаткові інвестиції, створення нових робочих місць, так що тепер завдання міської влади Львова – зуміти правильно використати ці бонуси.

Також гарно себе зарекомендував у Львові проект “Ніч у Львові”, який здійснюється за підтримки одного з найбільших банків України “Кредобанк”. Цей проект приваблює не лише гостей з інших міст, а й допомагає корінним львів'янам побачити рідне місто з іншого боку, відкрити для себе нові цікаві місця чи навіть звичні локації побачити абсолютно по-новому, як-от банківське відділення як концертний майданчик. У 2015 р. в рамках проекту відбулося більш як 100 різноманітних екскурсій та вистав. Двері для нічних відвідувачів вперше відкрили всі відділення Національного музею Андрея Шептицького, таємничі підземелля театру імені Лесі Українки, підвали та дворик львівської Ратуші та інші цікаві й подешеві місцеві локації старого Львова. “Ніч у Львові” вже стала настільки популярною, що на певні екскурсії доводилось займати черги заздалегідь. За даними відділу промоції Львівської міської ради, заходи тільки зимової “Ночі у Львові” відвідало понад 10 тис. львів'ян та гостей міста [13].

На час туристичного міжсезоння, який припадає на лютий-березень, Львів пропонує для туристів пільгові путівки під гаслом “Львів за півціни” (тижневий тур на двох осіб за ціною одноосібного); на туристичне свято перетворюється день Святого Валентина (14 лютого); проводяться вже традиційні фестивалі шоколаду, пива, тістечок “по-львівськи” тощо. В результаті такої маркетингової активності Львів відчуває вже не нестачу, а надмір туристів, особливо в центральній частині міста, зокрема на площі Ринок. Перевантаження міста туристами – це теж проблема, оскільки викликає надмірну концентрацію туристів, погіршення екскурсійного обслуговування, зниження рівня готельно-ресторанних послуг тощо. Вирішити ці труднощі допомагає застосування логістичного підходу до ефективної організації туристичного простору міста. Це розуміння відчувається на рівні відділу туризму Львівської міської адміністрації, де намагаються не просто фіксувати стан та проблеми туризму в місті, а й управляти ним на засадах сталого розвитку, аналізувати та регулювати туристопотоки, складати туристичний календар подій у місті на рік, всіляко приваблювати туристів та екскурсантів як з України, так і з-за кордону тощо. Отже, логістичний чинник виступає важливим важелем сталого розвитку туристичної галузі у Львові, Києві, Харкові та інших великих і малих містах України, які є значними туристичними центрами. Це потребує його (чинника) теоретичного осмислення та обґрунтування.

Літературні джерела та публікації з теми

статті включають праці автора [17], Ф. Шандора і М. Кляпа [12], І. Смаля [11], Н. Антонюк і О. Краєвської [1], документи ЄС зі сталого розвитку туризму [14; 15; 16], а також матеріали поточної преси [6; 7; 8; 9; 10], зокрема, львівського видання “Високий замок” [3; 4; 5].

Метою статті є розкрити сутність, механізм дії та результативність застосування логістичного підходу в ефективній організації туристичного простору на прикладі міст Львова та Києва, а також на прикладі сакрального туризму, який характеризується певною “агресивністю” туристичного споживання, що має наслідком підвищене зношення (“амортизацію”) ресурсної бази цього різновиду туризму.

Виклад основного матеріалу. Сталий туризм (англ. Sustainable Tourism) – поняття, про актуальність якого нині годі й нагадувати. Так, у ЄС про це наголошується у документі “Європа як найпопулярніший туристичний напрям у світі – нові політичні рамки для європейського туристичного сектору” [14; 15]. Перспективи розвитку сталого туризму пов'язані з новою економічною стратегією ЄС “Європа – 2020 – стратегія інтелектуального, сталого та комплексного розвитку” [16]. Згідно з Лісабонським договором головним завданням європейської туристичної політики є стимулювання конкурентності туристичного сектору, яка у довготерміновій перспективі спирається на рівновагу та сталість стратегії розвитку цього сектору. Ця стратегія включає чотири основних положення, які, своєю чергою, охоплюють низку заходів у їхніх межах. По-перше, це стимулювання конкурентності туристичного сектору в Європі; по-друге, це розвиток сталого туризму високої якості; по-третє, позиціонування Європи як системи сталих туристичних напрямів високої якості; по-четверте, використання потенціалу різних сфер політики та фінансових інструментів ЄС на користь розвитку сталого туризму [1, с. 137-138]. Як відомо, розрізняють екологічну, економічну та соціальну сталість. Але в туризмі, основу якого складають туристичні ресурси (насамперед, природно-рекреаційні, культурно-пізнавальні, подієві [17, с. 435]), вимога сталості передбачає, перш за все, необхідність збереження, постійного відновлення та розвитку його ресурсної бази, що і складатиме підставу екологічного, економічного та соціального складників сталого розвитку туризму. Про це доводиться нагадувати, оскільки чисельність туристів у світі постійно зростає (станом на 2015 р. перевищила 1,133 млрд осіб), а ресурсна база для задоволення їх туристичних потреб залишається незмінною і обмеженою туристичними можливостями (ресурсами) Землі (якщо не брати до уваги космічний туризм, який поки-що є занадто дорогим, щоб набути масового характеру). Отже, без регулювання туристичних потоків, раціоналізації їх географічного розподілу, ефективної логістичної організації туристичного простору проблему забезпечення сталого характеру туризму вирішити неможливо.

Звідси зрозуміла актуальність використання в

туризмі логістичних підходів (логістики туризму) в різноманітних проєктах його розвитку на підставі сталості, зокрема у Києві, Львові та інших містах – туристичних центрах України.

У Львові на рівні управління туризму міської ради значна увага приділяється логістичному аналізу та впорядкуванню (оптимізації) туристичних потоків і маршрутів для того, щоб туристи не скупчувалися одночасно в центральній частині міста, насамперед на площі Ринок та прилеглих вулицях, де зосереджені основні туристичні об'єкти (рис. 1). З цією метою розробляється проєкт перерозподілу туристичного потоку на не менш цікаві місця Львова за межами центру [3]. Подібний підхід вже нині реалізується при реконструкції проспекту Шевченка, що має стати другою “площею Ринок”, тобто другим важливим туристичним центром міста [4].

У зв'язку з проведенням у Львові Форуму видавців у вересні 2015 р. відзначалося, що Львів виявився не готовим до такої події та великої кількості відвідувачів з України і багатьох країн (США, Німеччини, Польщі, Білорусі та ін.), що скупчу-

валися у його центральній частині. Відповідно були переповнені готелі та ресторани (спостерігалися аншлаги), а це не сприяло високій якості наданих послуг. На думку заступника гендиректора львівського готелю “Дністер” О. Гагаріної, Форум став яскравим прикладом туристичного завантаження міста. Це “лакмусовий папірець”, який дав змогу визначити, наскільки Львів готовий прийняти певну кількість гостей. Тест показав, що Львів не завжди готовий прийняти значну кількість туристів, які одночасно зосереджуються в центрі. Ця локація не справляється з масовим напливом гостей, тому головне із завдань – розширення туристичних меж Львова. У такому випадку потік гостей буде більш рівномірно розподілений, а персонал закладів гостинності краще справлятиметься з його обслуговуванням. Власники закладів громадського харчування повинні ретельніше стежити за подіями в місті, знати їх календар на поточний рік, відповідно на ці періоди передбачити найм додаткового персоналу. Натомість, через економічну кризу чимало кав'ярень Львова зменшили штат працівників [5].

Рис. 1. Львів. Площа Ринок

Отже, логістичним міркуванням відводиться важливе місце у втіленні концепції “Львів туристичний”, що успішно впроваджується у Львові останніми роками. У 2015 р. кількість туристів у Львові перевищила 2 млн осіб, у той час, як відповідний показник у 2014 р. склав 1,5 млн. Це свідчить про вищу динаміку розвитку туризму у Львові порівняно навіть з Києвом, де за означені роки туристопотік зменшився з 2,1 млн осіб до 1,5 млн, тобто на 40 %.

У Києві в ході реконструкції Подолу, зокрема Конtrakтової площі та вулиці Сагайдачного, планується створити єдиний туристичний простір від вулиці Володимирської та Андріївського узвозу до вулиць Григорія Сковороди й Андріївської. Центром туристичного та культурного “тяжіння” Подолу має стати Конtrakтова площа, на підставі якої буде створено туристичний простір для людей (туристів) усіх вікових категорій та інтересів з режимом пріоритетного пішохідного руху. Практично вся південна частина Подолу – це територія, що належить до заповідника “Стародавній Київ”, де сконцентровано велику кількість історичних та архітектурних пам'яток, тому тут і повинна бути

сформована пішохідна, туристична, культурна зона. Відповідно буде змінено схему організації транспортного руху. Багато вулиць Подолу стануть з одностороннім рухом, кількість перетинів потоків пішоходів та автовок зменшиться з 24 до 2-3. За розрахунками фахівців, пропускна спроможність вулиць Подолу за такої транспортно-логістичної схеми у два рази перевищить існуючу, середня швидкість руху автовок зросте з 6,5 до 22 км/год, а пішоходи отримають пріоритет у русі через проїжджу частину завдяки підняття рівня пішохідних переходів до височини тротуарів (таке собі київське ноу-хау: “лежачі поліцейські” на старовинних вуличках Подолу) [8].

Структура та складники логістичної організації туристичного простору міста показані на рис. 2. Основні складники цієї організації включають, по-перше, географічну та логістичну ідентифікацію ресурсної бази туризму; по-друге, логістичне планування туристопотоків, по-третє, логістичне проєктування туристичної інфраструктури, по-четверте, логістичне проєктування ланцюжків поставок.

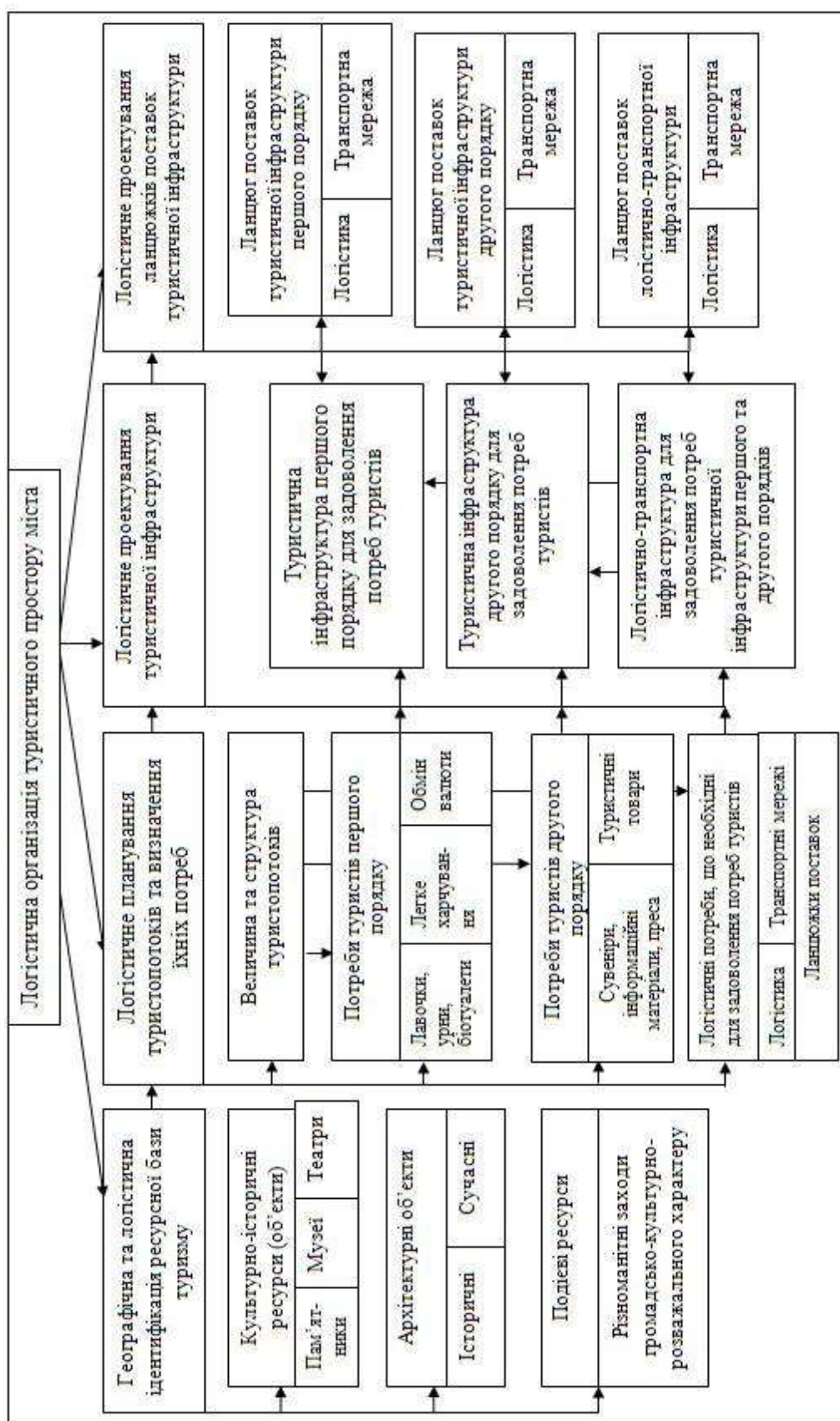

Рис. 2. Логістична організація туристичного простору міста: структура та її складники (авторська розробка)

Перший складник охоплює географічне розміщення туристичних ресурсів (об'єктів) та їх логістичну ідентифікацію. Географічна ідентифікація ресурсної бази туризму означає просторову локалізацію туристичних ресурсів (об'єктів). Вони є "туристичними магнітами", які притягують туристопотоки на певну територію. При цьому значна територіальна концентрація туристичних ресурсів (об'єктів) спричиняє концентрацію та накладання туристопотоків. Ці міркування слід враховувати при створенні та розміщенні нових туристичних об'єктів (наприклад, пам'ятників), які не слід "втискати" до перезавантажених туристичними ресурсами центральних ділянок міст. Отже, замість надмірної концентрації туристичних об'єктів рекомендується їх дисперсія, тобто розосередження на певній території.

Логістична ідентифікація означає визначення логістичного потенціалу кожного туристичного об'єкту, тобто максимально можливого туристопотоку, який не зашкодить сталому розвитку туризму і стану туристичних ресурсів. При цьому розрізняють одночасну кількість туристів на об'єкті, їхню кількість за день (з урахуванням коефіцієнту ротації), місяць, сезон, нарешті, за рік. Локалізація та логістична ідентифікація виконується з урахуванням поділу туристичних ресурсів (об'єктів) на культурно-історичні (пам'ятники, музеї, театри тощо), архітектурні (історичні та сучасні), подієві (різноманітні заходи громадсько-культурно-розважального характеру).

Другий складник базується на визначенні величини та структури туристопотоків та відповідних потреб туристів, які можна поділити на потреби першого порядку (лавочки, урни, біотуалети, легке харчування, обмін валюти), другого порядку (сувеніри, інформаційні матеріали, преса та туристичні товари), а також логістичні, що необхідні для туристів (це потреби логістичних потужностей, транспортних мереж та ланцюжків поставок відповідно до потужностей туристопотоків).

Третій складник передбачає логістичне проектування туристичної інфраструктури для задоволення потреб туристів, зокрема, потреб

першого порядку (заклади легкого харчування, пункти обміну валюти), потреб другого порядку (кіоски з продажу сувенірів, преси та інформаційних матеріалів, магазинчики туристичних товарів тощо) та логістично-транспортної інфраструктури для забезпечення потреб інфраструктурних об'єктів першого та другого порядку. Четвертий складник передбачає логістичне проектування ланцюжків поставок для забезпечення туристичної інфраструктури першого та другого порядків та логістично-транспортної інфраструктури з виокремленням логістичного і транспортного складників.

Питання логістики туризму, регулювання туристичних потоків та туристичного навантаження на ресурсну базу туризму є особливо актуальними у випадку сакрального (релігійного) туризму та паломництва. За Ф. Шандором та М. Кляпом, сакральний (релігійний, паломницький) туризм – це різновид туризму, пов'язаний з наданням послуг і задоволенням потреб туристів, які прямують до святих місць і релігійних центрів, що знаходяться за межами звичного для них середовища [9, с. 265]. Релігійний туризм поділяється на такі основні різновиди (рис. 3): а) паломницький туризм – подорожі представників різних конфесій з паломницькими цілями; б) релігійний туризм екскурсійно-пізнавальної спрямованості – відвідання місць, пов'язаних з історією релігії; в) сакральний туризм – відвідання святих місць та сакральних об'єктів різних релігій їхніми адептами з релігійною метою (не просто подивитися, а доторкнутися до святині з метою зміцнення своєї віри [7]); г) езотеричний туризм – поїздки з метою розширення традиційного релігійного світосприйняття, здійснення філософського пошуку в процесі подорожі. Сакральні туристичні об'єкти, за І. Смалем [11, с. 114], – це архітектурні комплекси чи окремі будівлі, в яких відбувалися (відбуваються) важливі релігійні події або зберігаються історичні релігійні пам'ятки, що приваблюють туристів і стають метою їхньої подорожі. До таких об'єктів належать: храми (церкви, собори), монастирі, мегаліти, кірхи, мечеті, дацани, костели, пагоди, синагоги тощо (рис. 4).

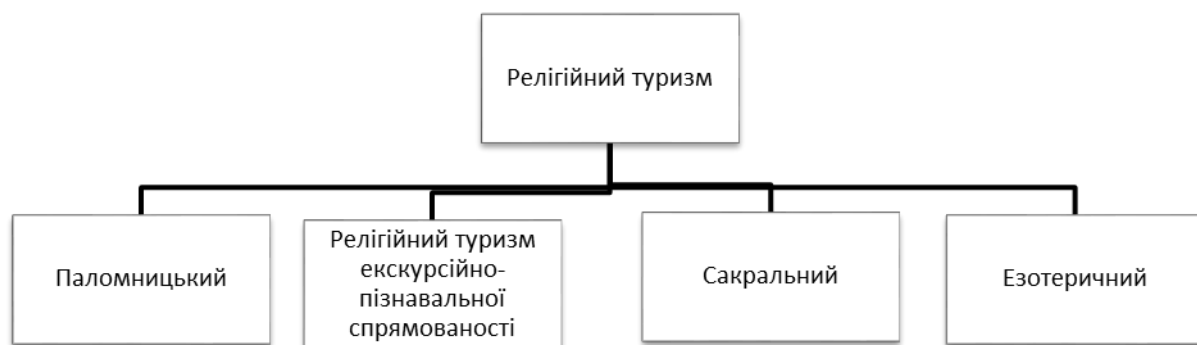

Рис. 3. Сакральний туризм у складі релігійного туризму (авторська розробка за [12, с. 265])

Рис. 4. Об'єкти сакрального туризму (авторська розробка за [11, с. 114])

Оскільки такі туристи і прочани не задовольняються простими оглядинами відповідних об'єктів, вони прагнуть до безпосереднього контакту з ними (доторкнутися, потерти, поцілувати, відколоти шматочок і забрати з собою тощо). І це зрозуміло, оскільки такі туристи (особливо прочани) приходять до сакрального об'єкту не просто з туристичної цікавості, а з певною потребою (життєвою проблемою до вирішення), що може стосуватися релігійних чин-ників, стану здоров'я, особистих, родинних, кар'єрних та інших негараздів. За Ф. Шандором і М. Кляпом, це особлива полімотиваційна модель туристичної поведінки, що складається з афективного та ціннісно-раціонального типів поведінки, притаманних релігійному (сакральному) туризму, паломництву, ностальгійному туризму [9, с. 69-70]. Така підвищена “агресивність” туристичного споживання щодо туристичних об'єктів (ресурсів), вимагає обов'язкового передбачення і застосування ефективних заходів щодо збереження та захисту його об'єктів (ресурсів). Подібні захисні заходи можуть застосовуватися як на локальному (огорожі, матеріальні копії, віртуальні моделі об'єктів, їх зберігання у музеях тощо), так і на державному рівнях (заборона вивезення туристами за межі країни речей, фрагментів, що мають історичну, археологічну, антикварну цінність). Як видно з табл. 1, вперше захисний захід щодо об'єкту сакрального туризму – спорудження огорожі – був застосований у 1831 р. у соборі Нотр-Дам-де-Шартр (м. Шартр, Франція) з метою збереження дерев'яної статуї т. зв. “Чорної мадонни” [2]. Бронзова скульптура Св. Петра, що знаходиться з XIII ст. у соборі Св. Петра (Ватикан), не була захищена від прочан, тому ступня правої ноги, доступна їм, за століття, що минули, стала помітно тоншою [9]. Загадкові кам'яні скульптури т. зв. “Культури Сан-Агустіна” в Колумбії стали предметом масового вивезення за кордон, тому уряд цієї країни

заборонив вивезення археологічних знахідок з країни ще в 1907 р. [10]. Нині подібні заборони діють у Греції, Туреччині, Єгипті. Незважаючи на це, нещодавно два німецьких студенти відкололи шматок всередині знаменитої піраміди Хеопса (Єгипет) та нелегально вивезли його до Німеччини, нібито з метою перевірити вік піраміди. І хоча було отримано сенсаційний результат (20 тис. років), викраденому в такий спосіб каменю серед науковців та досліджувачів довіри немає.

Нині для збереження ресурсної бази сакрального туризму виготовляють копії об'єктів для показу туристам. Це можуть бути також цифрові та лазерні копії, які можливі за сучасних технологій. Так, компанія Factum Arte спеціалізується на створенні цифрових копій культурних цінностей, що знаходяться під загрозою зникнення. Саме у такий спосіб було створено точну копію гробниці Тутанхамона в м. Луксорі (Єгипет), яку нині і показують туристам замість автентичної. А справжня золота маска цього фараона знаходиться у постійній експозиції Єгипетського музею в Каїрі. У серпні 2015 р. під час ремонту в музеї освітлення робітники випадково відкололи від маски бороду та приклеїли її назад епоксидною смолою, що незабаром було виявлено. Були припущення, що експонат незворотно зіпсовано, але після піврічної праці реставраторів у грудні 2015 р. відновлена маска була повернена до музею. За цю справу персонально відповідав міністр культурної спадщини Єгипту, який запевнив, що процес оновлення маски та перезакріплення бороди фараона успішно завершився. Отже, сакральні туристичні ресурси (об'єкти) можуть постраждати не тільки від надмірної “цікавості” туристів та прочан, але й унаслідок недбалості обслуговуючого ці об'єкти персоналу.

Зберегти історичні артефакти релігійного чи містичного призначення від надмірної туристичної цікавості та бажання “забрати з собою” (не кажучи

вже про “чорних” археологів) можна, вчасно зібравши їх у музеї, де вони будуть доступні для всіх туристів. Це доводить приклад т. зв. “Чорних каменів Іки” (Перу) – численних артефактів, пов’язаних із стародавніми культурами Іка, Наска, Паракас у Південній Америці. У 1960 – 1990 рр. зусиллями д-ра Х. Кабрери значну частину цих дивовижних каменів (11 тис. з 50 тис. екземплярів),

де зображені малюнки з сюжетами, що, м’яко кажучи, ставлять під сумнів прийняту хронологію людських знань про минуле Землі та людської цивілізації, вдалося зібрати у спеціально створеному музеї і тим самим врятувати ці “кам’яні листи” з далекого минулого (деякі називають їх “бібліотекою атлантів”) для людської цивілізації [6].

Таблиця 1

**Захисні заходи зі збереження сакральних об’єктів (ресурсів)
від надмірної туристичної “цікавості” (споживання)¹**

№	Об’єкт сакрального туризму	Місце-знаходження	Загрози та захисні заходи
1	Статуя т. зв. “Чорної Мадонни” з темного грушевого дерева	Собор Нотр-Дам-де-Шартр, Франція	Уся підстава покрита слідами від губ та зубів прочан. Щоб зберегти скульптуру від надто палких обожнювачів, у 1831 р. спорудили огорожу
2	Бронзова скульптура Св. Петра, що сидить на папському престолі	Собор Св. Петра, Ватикан	З XIII ст. об’єктом поклоніння є босі ступні апостола. Вважається, що якщо загадати бажання, та погладити рукою чи доторкнутися губами ноги, то бажання здійсниться. За століття, що минули, стопа правої ноги, доступна прочанам, стала помітно тоншою
3	Загадкові кам’яні скульптури т. зв. “Культури Сан Агустіна”	Національний археологічний парк Сан-Агустін, Колумбія	Масовий вивіз статуй за кордон у кінці XIX ст. (британець Доудінг – 50 статуй). У 1907 р. уряд заборонив вивезення архео-логічних знахідок за межі країни
4	Єгипетські піраміди, зокрема піраміда Хеопса	м. Каїр, Єгипет	На початку XXI ст. два німецькі студенти відкололи шматок усередині піраміди та вивезли нелегально до Німеччини (щоб перевірити вік піраміди)
5	Гробниця Тутанхамона	м. Луксор, Єгипет	У 2014 р. виготовлено точну копію гробниці, яку і показують туристам (її за допомогою безконтактного 3D сканера виготовила компанія Factum Arte, яка займається створенням цифрових копій культурних цінностей, що знаходяться під загрозою зникнення)
6	“Чорні камені Іки”	м. Іка, Перу	Пошук та масовий вивіз туристами таємничих “чорних каменів Іки”. У 1960-1990-х. рр. доктором Хав’єром Кабрера створено музей, де вдалося зібрати понад 11 тисяч екземплярів цих каменів (з 50 тис.) з дивовижними рисунками, вік яких точно не визначено. Решту вважають втраченою

¹Авторська розробка за [2; 6; 9; 10].

Висновки. Отже, логістичний підхід щодо забезпечення сталого розвитку сакрального туризму вимагає не тільки пропозицій з регулювання туристичних потоків та маршрутів, оптимізації їх географічного розподілу за DESTINACIAMI та всередині них, ефективної логістичної організації туристичного простору, але й різноманітних дієвих заходів зі збереження об’єктів (ресурсів) сакраль-

ного туризму від надмірної “уваги” туристів та прочан. У сучасних умовах це може бути створення матеріальних або віртуальних копій найбільш цінних та популярних об’єктів сакрального туризму, у т. ч. із застосуванням цифрових та лазерних 3D технологій, їхнє зберігання в сучасних музейних закладах тощо.

Література і джерела

1. Антонюк Н. Перспективи розвитку європейського туризму на 2014 – 2020 рр. / Н. Антонюк, О. Краєвська // Вісник Львівського університету. Серія: Міжнародні відносини. – 2014. – Вип. 34. – С. 133-141.

2. *Викторова М.* Черная дева из Шартра / М. Викторова // Загадки истории. – 2015. – № 32. – С. 5.
3. *Доротич М.* Красивою була би площа Ринок – якби не будівля мерії / М. Доротич // Високий замок. – 2015. – 28 травня – 3 червня.
4. *Доротич М.* Проспект Шевченка має стати другою площею Ринок / М. Доротич // Високий замок. – 2015. – 9-15 липня. – С. 10.
5. *Доротич М.* Офіціанти в кафе “зашивалися” / М. Доротич // Високий замок. – 2015. – 17-23 вересня. – С. 12.
6. *Куприянов А.* Потерянный мир / А. Куприянов // Загадки истории. – 2015. – № 43. – С. 16-18.
7. *Локтев О.* Путь веры: кто такой паломник / О. Локтев, А. Бычковская // Сегодня. – 2015. – 4 вересня. – С. 20.
8. *Мамчур Н.* Подол станет пешеходным / Н. Мамчур // Факты. – 2015. – 29 липня. – С. 5.
9. *Родионов И.* Застежка Святого Петра / И. Родионов // Загадки истории. – 2015. – № 32. – С. 5.
10. *Ромашко М.* Часовые времени / М. Ромашко // Загадки истории. – 2015. – № 38. – С. 4-5.
11. *Смаль І. В.* Географія туризму та рекреації: словник-довідник / І. В. Смаль. – Тернопіль: Навчальна книга – Богдан, 2010. – 208 с.
12. *Шандор Ф. Ф.* Сучасні різновиди туризму: підручник / Ф. Ф. Шандор, М. П. Кляп. – К.: Знання, 2013. – 334 с.
13. Високий замок. – 2015. – 10-16 грудня. – С. 19.
14. Communication from the Commission to the European Parliament, the European Council, the European Economic and Social Committee and the Committee of the Regions of Europe “The world's No 1 tourist destination – a new political framework for tourism in Europe”, Brussels, 30.6.2010, COM (2010) 352 final. – Mode of access: <http://eurlex.europa.eu/LexUriServ.do?uri=COM:2010:0352:FIN:EN:PDF>.
15. EDEN – European Destinations of Excellence. – Mode of access: <http://ec.europa.eu/enterprise/sectors/tourism/eden/>.
16. Europe 2020: EU's growth strategy. – Mode of access: http://ec.europa.eu/europe2020/index_en.htm/.
17. *Smyrnov I. G.* Marketing mix of sustainable tourism: case of the National Nature Park “Synevyr” // In “A new role of marketing and communication technologies in business and society: local and global aspects”: Monograph / Ed. By Y.S. Larina, O.O. Romanenko. – USA, St. Louis, Missouri: PH “Science & Innovation Center, Ltd”, 2015. – P. 433-446. DOI:

Стаття надійшла 3.03.2015 р.

УДК 911.3:32

Оксана Склярська

ЕЛЕКТОРАЛЬНО-ГЕОГРАФІЧНІ ЗМІНИ У РАЙОНАХ КОМПАКТНОГО РОЗСЕЛЕННЯ ЕТНОНАЦІОНАЛЬНИХ МЕНШИН В УКРАЇНІ В КОНТЕКСТІ ВИБОРІВ 2014 РОКУ

Проаналізовано головні особливості електоральної поведінки компактно розселених етнонаціональних меншин в Україні. За аналізом результатів голосування упродовж 2002 – 2012 рр. виявлено: поляки, німці і словаки здебільшого голосують за національно-демократичні політичні партії проєвропейської орієнтації, тоді як румуни, угорці, болгары, молдовани та гагаузи підтримують політичні сили, які виступають за геополітичне зближення з Росією. Головні зміни електоральної поведінки у контексті виборів 2014 року в Україні пов'язані з помітним зростанням підтримки політичних сил з проєвропейською позицією в середовищі угорців, румунського і молдовського населення Чернівецької області. Вибори 2014 року також засвідчили зменшення етногеографічної диференціації електорального простору України.

Ключові слова: електоральна поведінка, етнонаціональні меншини, компактність розселення, абсентеїзм.

Oksana Sklyars'ka. Electoral geography changes in the areas of compact settlement of ethnic minorities in Ukraine in the context of the 2014 elections. This article analyzes the main changes in electoral behavior of compactly settled ethnic minorities in Ukraine in the context of current socio-political events in the country based on the results of the presidential and parliamentary elections in 2014. The subject of ethnic differences in the electoral space of Ukraine in the context of small ethnic groups is less explored, because the focus has been mostly on the electoral differences between the Ukrainians and Russians. Analysis of voting patterns during the 2002-2012 elections indicated that Polish, German and Slovak voters tended to support the national democratic political parties of pro-European orientation, while Romanians, Hungarians, Bulgarians, Moldovans and Gagauz preferred political forces which

supported the geopolitical rapprochement with Russia. The ethno-lingual factor was significant in the electoral preferences of citizens during the 2010 presidential election. Given the widespread national support P. Poroshenko received, the impact of historical-geographical and ethno-lingual differences on the electoral differentiation was significantly lower than in the last presidential election. The main changes in electoral behavior in the context of the elections of 2014 in Ukraine were related to the marked increase in the support for political forces with pro-European attitude among the Hungarians and the Romanian and Moldovan voters of Chernivtsi region. In Odessa region, however, the Bulgarians, Gagauz and Moldovans in the parliamentary elections of 2014 again supported parties that preferred geopolitical rapprochement with Russia. Nevertheless, even with the growing support for national democratic forces among ethnic minorities, electoral passivity should be seen as a sign of some indifference and even rejection of European democratic transformation of a significant proportion of the population who did not participate in the vote. The tendency of electoral changes among ethnic minorities is quite conditional because of the significant influence of subjective factors that require constant monitoring.

Key words: electoral behavior, ethnic-national minorities, compact settlement, absenteeism.

Дослідження виборчого процесу в Україні як невід'ємного індикатора демократизації суспільства та чинників електоральної поведінки населення активно проводяться політологами, соціологами, психологами. При цьому, окрім чинника макро-регіональних історичних відмінностей, детально вивчено вплив на політичну поведінку таких чинників, як-от: застосування адмінресурсу, доступ до об'єктивної інформації, рівень освіти та доходів громадян.

Мало дослідженою є тематика етнонаціональних відмінностей електорального простору України в розрізі невеликих етнічних груп. У науковій літературі здебільшого містяться дослідження електоральних відмінностей між українцями та росіянами, україномовними та російськомовними громадянами. Зокрема, соціолого-статистичний аналіз, проведений Центром соціальних та політичних досліджень "СОЦІС" і Київським міжнародним інститутом соціології у 1994 – 2006 роках підтвердив вагоме місце лінгвістичного та етнорегіонального чинників у структурі електоральних орієнтацій виборців сучасної України [4]. Більш деталізований підхід до обґрунтування етнонаціонального чинника електоральних процесів передбачає вивчення політичної активності, мотивів голосування та політичних настроїв кожної етнонаціональної меншини, оскільки їхня електоральна поведінка часто є індикатором інтегрованості в загальнодержавне суспільно-політичне середовище і може, зокрема, свідчити про невдоволення політикою держави, чи надмірний вплив зовнішніх і внутрішніх деструктивних чинників.

Вивчення територіальних аспектів функціонування політичної сфери актуалізувало електорально-географічні дослідження в Україні упродовж 1990 – 2000-х рр. Багатьом аспектам електоральної географії присвячені праці А. П. Голода, М. С. Дністрянського, А. В. Кузишина, В. М. Миронюка, Є. А. Хана, В. Б. Шишацького та ін. При цьому етнічний чинник у розрізі невеликих етнічних груп аналізується лише в поодиноких працях [2, 6]. Це пов'язано і з певними методичними труднощами у вивченні електоральних симпатій малих меншин, адже голосування здійснюється таємно і фактично

немає виборчих дільниць, де 100 % виборців представляють одну етнонаціональну спільноту. Крім цього, територіальні виборчі округи після 2002 року здебільшого формують без урахування особливостей розселення етнічних меншин. Відтак можна виявити електоральну поведінку тільки компактно розселених спільнот шляхом аналізу результатів голосування в адміністративних районах та поселеннях з їхнім абсолютним переважанням. Тому метою нашого дослідження є виявлення головних змін електоральної поведінки компактно розселених етнонаціональних меншин в Україні в контексті сучасних суспільно-політичних подій у державі за результатами президентських і парламентських виборів 2014 р. у розрізі дільниць та районів з часткою етнонаціональних меншин, більшою за 90 %.

Райони компактного розселення етнонаціональних меншин в Україні переважно зосереджені у прикордонні. В прикордонній смузі чотирьох адміністративних районів Закарпатської області проживає понад 90 % усіх угорців України. Румуни компактно розселені у 48-ми населених пунктах Чернівецької області, а також у прикордонних селах Тячівського і Рахівського районів Закарпаття. У Новоселицькому районі Чернівецької та Ренійському районі Одеської області є численне молдовське населення. Крім того, саме в прикордонних районах півдня Одещини проживає 71 % усіх болгар України. Досить компактно розселені також німці, словаки, греки, татари, поляки і гагаузи, однак із цього переліку тільки дві останні меншини формують етнічну основу низки поселень. Попри те, що росіяни – найбільша етнонаціональна меншина в Україні, розселені вони досить дисперсно й абсолютно переважають в п'яти адміністративних районах Криму, а також Путивльському районі Сумської області, Станично-Луганському і Краснодонському районах Луганської області. Найбільш дисперсно розселені в Україні білоруси та євреї, які попри відносно значну кількість (275 тис. і 103 тис. осіб відповідно) не становлять більшості населення в жодному районі чи населеному пункті. Відтак, ареали компактного розселення етнонаціональних меншин здебільшого знаходяться у прикордонні,

тому в сучасних суспільно-політичних умовах в Україні ці території потребують особливого моніторингу електоральних процесів.

Дослідження електоральної поведінки компактно розселених етнічних меншин упродовж виборчих кампаній 2002–2010 рр. засвідчують, що в їх середовищі здебільшого є популярними політичні сили, які виступають за геополітичне зближення з Росією і толерантні до офіційної двомовності [2, с. 371; 6, с. 142]. Це стосується як районів компактного проживання етнічних росіян, так і територій розселення менш чисельних угорців, румунів, молдован, болгар. Так, якщо у 2006 р. в середньому по Луганській області за партію регіонів проголосувало 74 % виборців, то у Краснодарському районі з абсолютним переважанням етнічних росіян – 79 %. В етнічно румунських Герцаївському та Глибоцькому районах Чернівецької області та молдовських Новоселицькому (Чернівеччина) і Ренійському (Одещина) районах – партію регіонів підтримало 21–42 % виборців.

Правда, зазначені особливості електоральної поведінки характерні не для всіх етнічних меншин. Деякі менш чисельні етнічні меншини – поляки, словаки, німці, які схильні до мовно-культурної асиміляції в українське середовище і виділяються, зокрема, високим рівнем володіння українською мовою, упродовж виборчих кампаній 2004–2010 рр. віддавали свої виборчі голоси за ті політичні сили, які ідентифікували себе як національно-демократичні (БЮТ, “Наша Україна”), а їх явка на виборах часто була вищою, ніж етнічних українців.

Етномовний чинник посідав значне місце в електоральних перевагах громадян і під час президентських виборів 2010 року. Коефіцієнт кореляції між часткою україномовного населення та підтримкою В. Януковича за регіонами України становить $-0,95$ і означає: чим вищою є частка україномовного населення в області, тим менша підтримка В. Януковича на виборах. Цей показник є дуже високим і вказує практично на пряму залежність електорального вибору від етномовного складника.

За результатами парламентських виборів 2012 року національні меншини знову проголосували за політичні сили і політиків, які представляють антиєвропейські погляди. У більшості своїй вони підтримали партію регіонів, а в районах з численним болгарським і молдовським населенням великий відсоток набрали також комуністи. “Рекордсменом” у цьому став Болградський район Одеської області. Партія регіонів зі значним показником перемогла також у Берегівському та Ужгородському районах [1]. Значно зросла підтримка провладної політичної сили і в середовищі німців і словаків. У селі Гута Ужгородського району, де переважає словацьке населення, близько 45 % виборців віддали голоси за партію регіонів, хоча у 2006 і 2007 роках переконливу перемогу тут одержували національно-демократичні сили. У німецьких селах – Шенборні,

Лаловому, Павшиному та інших вже традиційно жодна з політичних партій не отримала абсолютної підтримки, а в більшості поселень з чисельною німецькою меншиною з мізерним відривом перемогло ВО “Батьківщина” [1]. Така зміна політичних орієнтацій словаків і німців була пов’язана з надмірним адміністративним тиском, а також обумовлена схваленням в етнічно неукраїнському середовищі культурно-освітньої політики влади, зокрема прийняття Закону “Про засади державної мовної політики”.

Президентські і парламентські вибори 2014 року виявили низку особливостей політичної поведінки етнічних меншин, що крім регіональних чинників електоральних процесів пояснюються також специфікою даних виборів на загальнодержавному рівні. Вибори проходили після анексії Криму Росією та початку військових дій на Донбасі, тому в Криму та більшості округів Донецької і Луганської областей вони не відбулися. Також вперше в історії незалежної України один кандидат (П. Порошенко) переміг (з відносною чи абсолютною перевагою) у всіх без винятку регіонах, відтак лінія електорального розколу між Сходом і Заходом вперше зникла з електоральної мапи України. За офіційними даними, першу четвірку склали кандидати проєвропейської геополітичної орієнтації: Петро Порошенко переміг з результатом 54,7 %, Юлія Тимошенко набрала 12,81 %, Олег Ляшко – 8,32 %, Анатолій Гриценко – 5,48 % [3]. При цьому проросійські кандидати традиційно отримали досить високу підтримку в південних і східних областях України.

З огляду на загальнодержавну підтримку П. Порошенка вплив історико-географічних та етномовних відмінностей на електоральну диференціацію був значно меншим, ніж на минулих президентських виборах: розрахований показник кореляції між підтримкою П. Порошенка та часткою етнічних українців за регіонами становить $0,66$. При цьому підтримка проєвропейських політиків зросла не лише серед невеликих меншин, а й навіть етнічних росіян. Так, у Путивльському районі Сумської області, де переважання росіян абсолютне, на більшості дільницях переміг П. Порошенко. У селах росіян-старообрядців Чернівецької області – Грубній і Білій Криничі явка була вищою, ніж у багатьох румунських і українських селах, при цьому у Грубній переміг С. Тігіпко (40,8 %), а у Білій Криничі – П. Порошенко (41 %).

З-поміж невеликих етнічних меншин високою виявилась підтримка П. Порошенка серед угорців та румунів. Майбутній Президент набрав максимальну частку голосів виборців у 74-у виборчому окрузі, що об’єднує Берегівський і Виноградівський райони. При середньому по Закарпатті показнику 62 % та загальноукраїнському 54,7 %, підтримка лідера виборів в угорських поселеннях сягала 78 %. Електоральну поведінку угорців значно мірою визначила позиція впливової в угорському середовищі КМКС “Партії угорців України”, яка відверто виступила на підтримку

П. Порошенка. Особливістю угорських районів стала також невисока явка – 40-44 %. У багатьох угорських селах другим в переліку симпатій виборців став М. Добкін з результатом 7-12 %.

У румунських селах Тячівського і Рахівського районів підтримка П. Порошенка становила від 60 % у с. Середнє Водяне до 77 % у с. Нижня Апша. При цьому в поселеннях цієї прикордонної смуги зафіксована найнижча електоральна активність в Україні: у с. Топчино тільки 8 % виборців взяло участь у голосуванні, в інших румунських селах показник явки коливався від 12 до 30 %. Відтак електоральна пасивність може бути ознакою певної байдужості і навіть несприйняття європейських демократичних перетворень, що відбулися в Україні на початку 2014 року.

Результати голосування в румунських селах Чернівецької області виявилися більш диференційованими при значно нижчій підтримці П. Порошенка (середній показник – 57 %), ніж у румунських поселеннях Закарпаття. У Герцаївському районі друге місце отримала Ю. Тимошенко (17,7%) відповідно до вже усталеної тенденції високої підтримки цього політика у Чернівецькій області.

В електоральній поведінці молдован помітна значна відмінність залежно від регіону проживання. Так, у молдовських селах Новоселицького району лідирував П. Порошенко, а в переліку кандидатів з високою підтримкою були також Ю. Тимошенко та О. Ляшко. При цьому явка молдовського населення на виборах становила 45-52 %. У молдовських поселеннях Ренійського району (селах Долинське, Лиманське, Орлівка та ін.) відносну перемогу здобув С. Тігіпко, а трійку лідерів, окрім майбутнього Президента, доповнював також М. Добкін з результатом 14-22 % [3].

Регіональний тип електоральної поведінки Одещини в цілому характерний і для інших компактно розселених етнічних спільнот області – болгар та гагаузів. У селах Болградського району Тігіпко був відносним лідером президентських виборів, а його максимальний результат становив 46,7 % у селі Виноградне. В середовищі гагаузів також переважали проросійські настрої, що зокрема обумовлено їхніми зв'язками із гагаузами сусідньої Молдови, де вони абсолютно зорієнтовані на підтримку Росії. Такі геополітичні орієнтації виявляються в електоральній поведінці (табл. 1).

З поміж усіх компактно розселених малих меншин України найбільш проукраїнською є електоральна позиція поляків, а також німців і словаків Закарпатської області. Зокрема, в польських селах Мостиського і Самбірського районів Львівщини за П. Порошенка проголосувало понад 60-70 % виборців. У словацькому селі Гута Ужгородського району, а також в поселеннях Павшино і Шенборн з високою часткою німців проукраїнські кандидати сумарно отримали близько 80 %. При цьому явка виборців зазначених національностей становила більше 70 %, що значно більше, ніж в середньому по Україні.

Парламентські вибори 2014 року відбувалися після піврічного терміну президентства П. Поро-

шенка, ескалації військового конфлікту на Донбасі, а в результаті – численних військових втрат. Відтак, у суспільстві було деяке розчарування політикою нової влади, тому популярними серед виборців стали альтернативні, нові політичні сили. В результаті до Верховної Ради України потрапили такі 6 партій: “Народний Фронт” Арсенія Яценюка, “Блок Петра Порошенка”, Об’єднання “Самопоміч”, “Опозиційний Блок”, “Радикальна партія Олега Ляшка”, Всеукраїнське об’єднання “Батьківщина”. Певна зневіра та гостра соціально-економічна ситуація вплинула на явку – порівняно з травневими президентськими виборами вона зменшилася більш як на 10 % і становила 52,4 %. Вперше КПУ не пройшла до Верховної Ради, а “Батьківщина” набрала мінімальну прохідну частку. У підсумку Народний Фронт переміг у 12-ти округах, БПП – у семи областях і Києві, в решті п’яти областях (Донецькій, Луганській, Харківській, Запорізькій, Дніпропетровській) максимальну частку голосів виборців отримав “Опозиційний Блок”. Крім цього, партія колишньої влади перемогла в п’яти округах Одеської, а також одному окрузі Миколаївської області [5].

Кореляційний аналіз засвідчив пряму залежність підтримки “Опозиційного Блоку” від частки росіян: коефіцієнт кореляції дорівнює 0,95. Щодо інших етнічних меншин, то зокрема, у районах компактного проживання молдован, болгар і гагаузів в Одеській області впевнено перемогли політичні сили проросійської орієнтації – “Опозиційний Блок” і “Сильна Україна”, отримавши сумарно 42,8 % голосів, тоді як “Блок Петра Порошенка” набрав 13,6 %, а “Народний Фронт” навіть не подолав 5-відсоткового бар’єру. В окрузі, який об’єднував Ізмайльський, Ренійський та частину Болградського районів, населення досить прихильно ставилося і до комуністичної ідеології: КПУ тут набрала більше 10 % голосів виборців. У цьому окрузі депутатом ВРУ став О. Урбанський, який представляє партію “Сильна Україна”, тоді як у сусідньому окрузі з великою часткою етнічних меншин переміг болгарин А. Кіссе, який у минулому входив в фракцію партії регіонів [5].

“Блок Петра Порошенка” впевнено переміг у районах компактного розселення угорців. Особливістю округу стала також максимальна в Закарпатті підтримка партії “Заступ”. У середовищі румун Закарпаття популярність провладної партії була значно нижчою, натомість частка голосів, відданих за “Сильну Україну”, сягала 18 % у селі Топчино, а партії “Заступ” – 33 % у селі Глибокий Потік. Очевидним є надмірний вплив суб’єктивних чинників на результати виборів у зазначених поселеннях. Депутатські мандати від виборчих округів з численним угорським і румунським населенням отримали кандидати-мажоритарники, які є членами впливової у регіоні партії “Єдиний центр”, що донедавна активно співпрацювала з партією регіонів у процесі регіонального управління.

На відміну від угорців, румуни та молдовани Чернівецької області впевнено підтримали “Народ-

ний Фронт” відповідно до тенденцій найбільшої підтримки цієї партії в регіоні. Попри те, у 203-му виборчому окрузі вищою, ніж в середньому в регіоні

була підтримка “Сильної України”, яка тут пододала 5-відсотковий бар’єр, а також партії “Заступ” [5].

Таблиця 1

Результати голосування на виборах Президента України 2014 року в районах та окремих поселеннях з абсолютним переважанням етнічних меншин*

Менши-ни	Адмініст-ративні райони	Поселення	Явка вибор-ців, %	Частка голосів, відданих за кандидата, %:				
				П. Поро-шенка	Ю. Ти-мошенко	О. Ля-шка	С. Ті-гіпка	М. Доб-кіна
Молдо-вани	Ренійський		33,4	26,0	7,9	1,6	31,3	12,0
	Новоселицький		52,0	54,6	18,0	10,3	4,2	0,4
Румуни	Герцаївський		51,0	51,8	17,7	6,7	7,8	0,7
	Рахівський	Біла Церква	19,0	64,0	6,2	2,1	9,0	6,0
		Середнє Водяне	18,0	60,0	13,0	2,2	12,0	4,0
	Тячівський	Глибокий Потік	11,3	65,3	3,7	1,1	14,3	6,3
		Нижня Апша	20,0	77,0	8,6	1,5	4,4	2,2
Угорці	Берегівський		47,0	68,0	5,7	3,4	2,6	5,0
Болгари	Болградський	Василівка	37,6	29,3	7,4		34,3	7,6
		Виноградне	42,5	27,3	5,0		46,7	5,0
		Колчева	28	26,4	6,8		31,0	5,5
Гагаузи	Болградський	Дмитрівка	28	11,8	4,3	0,1	60,6	10,8
		Олександрівка	34,6	28	4,6	0,4	51,0	7,7
		Виноградівка	31,6	19,6	3,3	0,3	32,2	22,8
Поляки	Мостиський	Стрілецьке	64,4	64	10,5	10	1,5	0,1
		Добошівка	70,0	65	9,6	9,4	1,0	0
	Самбірський	Лаковичі	74,8	68	7,1	9,5	1,9	0
	Сторожине-цький	Стара Красношора	58,6	54	34	2,3	0,1	1,7
Україна загалом			60,3	54,7	12,8	8,3	5,2	3,0

*Складено і розраховано за: [3]

Отже, аналіз результатів голосування в ареалах компактного розселення етнічних меншин в Україні виявив такі тенденції динаміки їхньої електоральної поведінки:

1) вплив етнічних і етномовних відмінностей на електоральну диференціацію України значно зменшився у контексті президентських і парламентських виборів 2014 року, однак стверджувати, що ця тенденція є стійкою не варто;

2) етнічний принцип розмежування порушений у територіальній організації виборів і надалі використовується у багатьох областях з метою утворення округів максимальної концентрації виборців, які підтримують провладні політичні сили, і розпорошення електорату опонентів між кількома виборчими округами;

3) зіставлення рівня абсентеїзму (ухилення від участі у виборах) населення за підсумками виборчих кампаній 2004 – 2014 рр. свідчить, що аполітичність населення поглиблюється, а просторовий тренд електоральної активності зменшується з наростанням відстані від обласного центру та просторовим звуженням етнічного українського ареалу. Відтак, навіть на фоні зростання підтримки національно-демократичних сил серед більшості етнічних меншин України на виборах 2014 року, електоральну пасивність слід розглядати як

ознаку певної байдужості і навіть несприйняття європейських демократичних перетворень тією частиною населення, яка не взяла участі у голосуванні;

4) електоральна поляризація між етнічними українськими районами та районами з абсолютним переважанням етнічних меншин загалом зменшується, адже більш дієвим стає чинник електорального типу певного регіону. Відтак зберігаються відмінності електоральних симпатій у середовищі однієї етнічної групи (передусім молдован, румунів) залежно від регіону, компактності розселення, віддаленості від основних регіональних центрів тощо;

5) на підставі аналізу електоральної поведінки компактно розселених нечисленних етнічних груп встановлено, що поляки, словаки та німці відзначаються своєю проєвропейською позицією, тоді як болгари, гагаузи, а також молдовани Одеської області стабільно голосують за партії, що виступають за геополітичне зближення з Росією.

Отже, на відміну від багатьох держав Західної Європи зі сформованим етнічним поділом електорально-географічних процесів в Україні немає стійких тенденцій електоральної поведінки етнічних меншин, що пов’язано як з відсутністю міцної партійної системи, ідеологічною несталістю політичних сил, так і зі значним впливом суб’єк-

тивних чинників внаслідок слабого залучення меншин до загальнодержавного мовно-культурного, інформаційного, а відтак і політичного середовища.

Тому виявлені тенденції електоральних змін у середовищі етнопольових меншин є досить умовними і потребують постійного моніторингу.

Література і джерела

1. Вибори до Верховної Ради 2012 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.cvk.gov.ua/pls/vnd2012/wp001>
2. Дністрянський М. С. Етнопольовна географія України: проблеми теорії, методології, практики [монографія] / М. С. Дністрянський. – Львів: Літопис; ВЦ ЛНУ імені Івана Франка, 2006. – 490 с.
3. Позачергові вибори Президента України 25 травня 2014 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.cvk.gov.ua/vp_2014/
4. Михайлич О. В. Етнорегіональний та лінгвістичний чинники електоральних орієнтацій виборців сучасної України : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. соц. наук: спец. 22.00.04. “Спеціальні та галузеві соціології” / О. В. Михайлич. – Київ, 2007. – 20 с.
5. Позачергові вибори народних депутатів України 26 жовтня 2014 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.cvk.gov.ua/vnd_2014/
6. Склярська О. Політико-географічні процеси в Закарпатській і Чернівецькій областях / Оксана Склярська. – Львів: ЛНУ імені Івана Франка, 2011. – 228 с.

Стаття надійшла 23.04.2015 р.

УДК 911.3:314(447)

Леся Заставецька

ОСОБЛИВОСТІ ФОРМУВАННЯ ПРАЦЕРЕСУРСНОГО ПОТЕНЦІАЛУ І ТРАНСФОРМАЦІЇ РИНКУ ПРАЦІ В ТЕРНОПІЛЬСЬКІЙ ОБЛАСТІ ЗА СУЧАСНИХ УМОВ

Проаналізовано фактори, що впливають на сучасний стан формування ринку праці в Тернопільській області, виявлено основні тенденції такого процесу, як от: скорочення чисельності працєактивного населення, “старіння населення” внаслідок погіршення його статєво-вікової структури, зміна рівня і структури зайнятості населення внаслідок трансформації господарства, звуження професійної структури працівників господарства. Проаналізовано головні причини змін, які відбуваються тепер на ринку праці в області. Вказано на особливості зайнятості населення у різних галузях господарства регіону.

Ключові слова: *регіон, ринок праці, працєресурсний потенціал, зайнятість, безробіття.*

Lesya Zastavets'ka. Features of labor capacity building and the transformation of labor market in Ternopil' Oblast under current conditions. *This article analyzes factors that affect the current state of labor market formation in Ternopil' Oblast. It reveals the main tendencies of this process: the reduction of active labor in the population; the “aging population” due to worsening gender and age structure of the population; changes in the level and structure of employment of the population due to the transformation of the economy; and the narrowing of the professional structure in the work force. It analyzes the main causes of changes taking place in the present labor market in the region. It specifies the characteristics of employment in different sectors of the economy of the region. Ternopil' Oblast was and remains a region with surplus workers. Its potential labor resources are characterized by a high proportion of working age people but low levels of employment. Recently, there have been positive changes in the use of labor resources – increased employment in some industries and the creation of new jobs.*

Key words: *region, labor market, labor resource potential, employment, unemployment.*

Актуальність дослідження. Найбільш іманентною рисою соціально-економічного розвитку України та її регіонів у перехідний період є трансформаційність. В умовах зміни структури госпо-

дарства, запровадження форм власності відбувається адаптація працівників до нових трудових відносин, трансформація ринку праці. Це викликає необхідність створення нових можливостей для під-

вищення конкурентоздатності працівників, оптимального використання працересурсного потенціалу. А це, своєю чергою, посилює актуальність вивчення особливостей формування такого потенціалу, стану його використання в різних галузях господарства і регіонах.

Стан вивчення проблеми. Питання формування працересурсного потенціалу, його структури, зайнятості знайшли своє відображення у працях таких українських географів та економістів, як: Г. Баб'як, С. Бандур, Б. Богиня, В. Брич, В. Герасимчук, І. Гудзеляк, В. Джаман, М. Долішній, С. Злупко, С. Мочерний, Е. Лібанова, В. Онікієнко, С. Писаренко, І. Садова, С. Трубич, О. Хомра, М. Фашевський, Л. Шевчук та ін. Однак інтенсивність перебігу трансформаційних процесів є значною, зміни на ринку праці постійно набувають нових рис, а це є мотивом для подальших досліджень таких змін, вивчення питань регулювання попиту і пропозиції працівників на регіональних ринках праці.

Виклад основного матеріалу. Тернопільська область, як і інші аграрні регіони України, традиційно є праценадлишковим регіоном. Її працересурсний потенціал впродовж другої половини ХХ ст. формувався в умовах переважно сільськогосподарської освоєності території з розвитком переважно галузей промисловості, що переробляють сільськогосподарську сировину та обслуговують сільськогосподарське виробництво. Достатньо високі показники природного відтворення населення та додатне сальдо міграції забезпечували тривалий час такий стан, при якому значна частина працездатного населення була зайнята в інших регіонах України та за її межами. Але зміна демографічних показників (з 1993 року приріст населення став від'ємним), а особливо трансформаційні процеси у всіх галузях господарства в час переходу від планової до ринкової економіки наклали відбиток на чисельність і структуру працересурсного потенціалу, особливості його використання.

Працересурсний потенціал, як відзначає С. Злупко, включає сукупність відношень соціально-економічного характеру, які створюють базу для утворення нової продуктивної цілеспрямованої сили, що виникає в результаті прикладання певних умов з боку суспільства [5, с. 39]. Одна і та сама кількість людей, здатних до праці, в різних умовах можуть виробляти різну кількість продукції, з різною якістю і неоднаково впливати на соціально-економічний розвиток регіону, тому що можливості людей можуть виявлятися по-різному в умовах неоднакових виробничих відносин.

Працересурсний потенціал визначається як кількістю і якістю працездатного населення, так і особливостями соціально-економічного розвитку території, рівнем впровадження у виробництво інноваційних технологій, матеріальним і духовним рівнем життя людей, економічними основами їх діяльності. Нині, коли відбувається перехід суспільства до ринкових умов господарювання, в аграрних

регіонах, які майже всі відносять до депресивних (М. Барановський, 2010 р.), суттєво змінюються формування, структура і зайнятість працересурсного потенціалу. Дослідження цих змін дозволяє зробити висновок про *виснаження* працересурсного потенціалу таких регіонів. Доведемо це на прикладі Тернопільської області, для якої такий потенціал є важливим чинником розвитку.

Для формування і використання працересурсного потенціалу області характерні такі головні риси.

1. *Скорочення чисельності працездатного населення (у віці 15-70 років), яке становить основу працересурсного потенціалу.* Це відбувається внаслідок як природного скорочення населення, так і від'ємного міграційного сальдо. Ознаки депопуляції населення почали проявлятися ще в середині 70-х років ХХ ст., але особливо виявилися у кінці ХХ – на початку ХХІ ст. (рис. 1). Так, якщо до 1993 р. в області чисельність населення ще збільшувалася (1180,3 тис. осіб у 1993 р.), то вже до кінця століття вона зменшилася до 1152, тис. осіб, а станом на 1.01.2015 р. становила 1069,9 тис. осіб. Це наслідок зменшення показників народжуваності і збільшення показників смертності населення.

Важливим чинником зменшення чисельності працездатного населення є міграції людей за межі області. Переважно їх зумовлюють соціально-економічні причини, а найбільше – величезний відрив реальної ціни на робочу силу від природного рівня. У регіоні значно менша зарплата, ніж в Україні загалом (відповідно 2 527 і 3 480 грн у 2014 р.), низькі заробітки порівняно з іншими регіонами країни, а тим більше – іншими країнами. Працездатне населення області працює за кордоном переважно на низькооплачуваних роботах (у сільському господарстві, будівництві, сфері послуг). Перші значні міграційні потоки в сучасний період почали формуватися у 1995 – 1996 рр. В основному люди виїжджали до країн Західної та Південної Європи (Італія, Греція, Португалія, Іспанія, Франція), значною була також кількість мігрантів до країн Центральної Європи (Німеччина, Чехія, Польща), а також в Ізраїль, на Мальту. У 1995 р. в області вперше було зафіксоване від'ємне сальдо міграції, таким воно залишається і сьогодні.

Аналіз статистичних даних свідчить, що сумарна кількість трудових мігрантів у 2001 р. становила 42,4 тис. осіб. За даними сільських рад, у 1084 селах області кількість громадян, які працюють за межами України, становила 20 095 осіб, або 6,3 % від кількості сільського населення у працездатному віці, в т. ч. 11 925 чоловіків та 8 170 жінок. Найбільші обсяги міграцій населення на той час були з м. Тернополя, Тернопільського, Заліщицького, Бучацького, Борщівського та Чортківського районів.

У 2015 р. з території області вибуло 13 084 осіб, найбільше – з м. Тернополя, Кременецького, Борщівського, Бучацького, Бережанського, Теребовлянського районів.

Основні потоки мігрантів формуються, як і раніше, з сільської місцевості, але останніми роками

постійно збільшується механічний рух населення з міст унаслідок зупинки промислових підприємств,

скорочення штатних працівників багатьох установ і закладів.

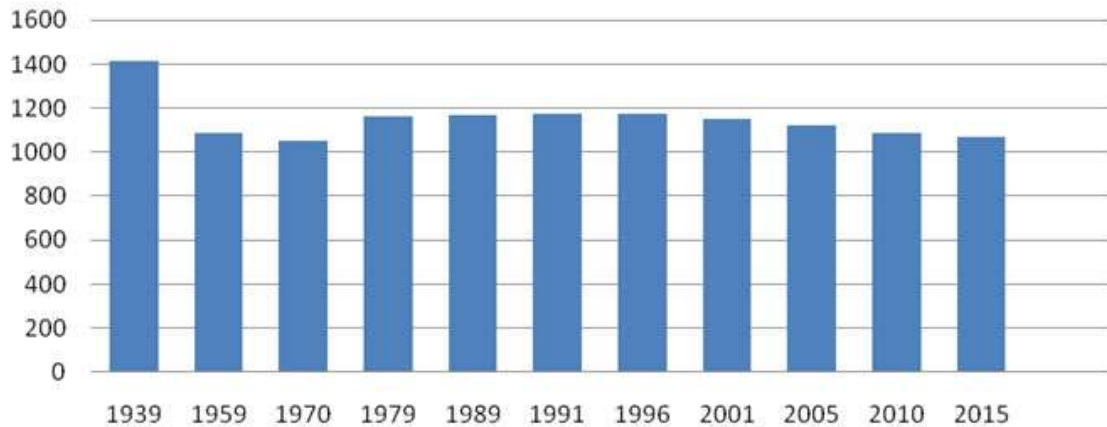

Рис. 1. Чисельність населення Тернопільської області у 1939 – 2015 рр. (на початок року), тис. осіб
(За даними Головного управління статистики у Тернопільській області)

2. “Старіння населення” внаслідок погіршення його статеві-вікової структури. Воно полягає у перевищенні частки людей старшого віку над часткою дітей. Це почало виявлятися ще у 1995 р., коли частка дітей сягнула 23,2 %, а осіб старшого віку – 24,3%. Вже у 2001 р. ці показники становили відповідно 22,5 і 24,1 %, у 2010 р. – 17,5 і 23,6 %, а у 2014 р. – 15,7 і 20,2 %. Процес старіння населення сильніше впливає на структуру сільського населення, у ній частка людей пенсійного віку становить 23,2 %, а дітей – 15,8 %. Дещо вищими темпами процес старіння людей відбувається у Підгаєцькому, Монастириському, Бережанському, Зборівському районах, що мають найнижчі показники урбанізації. Трохи нижчими ці показники є в Тернопільському і Чортківському районах, але вони поступово підвищуються в напрямі зменшення кількості працездатних людей.

Збільшення частки людей пенсійного віку відбувається внаслідок більших темпів скорочення чисельності дітей, ніж осіб старшого віку. Але в абсолютних показниках кількість осіб у цих двох категоріях зменшується внаслідок як погіршення природного відтворення людей, так і зменшення тривалості життя. Так, якщо у 1995 р. кількість дітей в області становила 271 тис. осіб, то в 2014 р. – 168 тис. осіб. Відповідно кількість людей у віці понад 60 років – 285 тис. осіб і 220 тис. осіб.

Поступово зменшується і кількість працездатного населення: тільки за 2000 – 2014 рр. – на 6,0 тис. осіб. Це зумовлює підвищення навантаження на населення працездатного віку. Якщо в 1995 р. воно становило 906 осіб (в т. ч. 443 особи старшого віку і 463 дитячого), то в 2014 р. – 956 (456 осіб старшого віку і 400 дітей). Це свідчить про збільшення кількості утриманців.

3. Зміна рівня і структури зайнятості населення внаслідок трансформації господарства. Внаслідок переходу суспільства до ринкових відносин, що супроводжується кризовими процесами в економіці, відбулися значні зміни у зайнятості населення. Якщо при плановій соціалістичній економіці ставився акцент на повній зайнятості працездатного населення, то вже в умовах кризи рівень зайнятості невисокий, існує реальне і приховане безробіття. Так, у 2014 р. рівень зайнятості становив 52,9 % від чисельності населення у віці 15-70 років. Через закриття і перепрофілювання підприємств, оптимізацію закладів сфери послуг постійно збільшується кількість безробітних людей: у 2005 р. їх було 42,3 тис. осіб, у 2014 р. – 53,1 тис. осіб. Рівень безробіття був найвищим у кінці XX ст., коли настала стагнація промислового виробництва: із урахуванням “прихованого” безробіття (неповної зайнятості) він сягав 30 % від чисельності працездатного населення, у 2014 р. становив 11,3 % (табл. 1).

Таблиця 1

Розподіл кількості населення Тернопільської області у віці 15-70 років за економічною активністю у 2005 – 2014 рр., тис. осіб*

Категорія населення	2000	2005	2010	2014
Економічно активне населення	475,1	467,4	482,1	469,1
Зайняті	409,4	425,1	431,3	416,0
Безробітні	65,7	43,2	50,8	53,1
Економічно неактивне населення	342,1	340,3	313,0	318,0

*За даними Головного управління статистики у Тернопільській області

За сучасних умов в області дещо збільшилась кількість людей, зайнятих у господарстві (у 2000 р. –

305,6 тис. осіб, у 2014 р. – 416,0 тис. осіб), що свідчить про трансформаційні процеси в економіці,

розвиток нових видів економічної діяльності, деяку модернізацію виробництва. Переважно це люди у працездатному віці. Ще певним резервом для працересурсного потенціалу є працenneактивне населення (понад 318,0 тис. осіб), які можуть бути долучені до господарської діяльності у майбутньому.

Невисокою в області є зайнятість молодого населення (у віці 15-35 років) – 30,3 % від кількості штатних працівників, багато молодих людей не

можуть працевлаштуватися після закінчення навчальних закладів (понад 12 %). Однак в окремих галузях (інформація і телекомунікації, фінансова та страхова діяльність, торгівля та ремонт автотранспортних засобів та ін.) частка молоді є досить високою (понад 30 %).

Відбулися значні зміни в кількості та структурі зайнятості населення в галузях господарства (табл. 2 і 3).

Таблиця 2

**Зайнятість населення Тернопільської області за видами економічної діяльності
у 1940 – 2014 рр., тис. осіб***

Види економічної діяльності	1940	1960	1970	1980	1992	1995	2000	2005	2010	2014
Всього	128,7	138,5	132,6	313,5	327,5	284,5	305,6	425,1	422,1	416,0
Промисловість	73,1	29,6	65,6	92,4	87,8	73,0	59,9	50,8	46,1	38,8
Сільське господарство, мисливство, лісове господарство, рибництво	10,7	12,3	15,6	27,0	30,3	19,3	102,5	107,2	111,2	130,0
Будівництво	3,0	13,9	22,9	26,4	23,0	17,3	11,3	15,3	17,1	30,0
Транспорт	9,9	16,0	25,0	29,3	31,9	19,6	17,4	18,9	19,1	19,0
Зв'язок	2,1	2,2	4,8	5,9	6,1	6,0	2,4	1,5	3,6	3,6
Торгівля, громадське харчування, матеріально-технічне постачання і збут	13,4	16,0	28,1	34,2	32,8	23,9	21,2	62,2	84,9	77,0
Операції з нерухомим майном	1,2	3,5	5,9	11,4	16,2	12,9	6,6	9,1	15,2	3,3
Охорона здоров'я та надання соціальної допомоги	3,2	13,5	19,3	25,4	34,8	33,6	31,7	30,3	30,1	30,2
Освіта	10,6	21,0	30,6	40,4	50,8	53,7	39,8	47,1	46,5	46,3
Державне управління	9,5	5,7	8,2	10,0	9,0	11,6	11,9	21,0	24,5	23,0
Фінансова діяльність	1,2	1,2	1,7	2,6	3,3	3,7	2,6	3,6	4,8	3,5
Наука і наукове обслуговування	0,1	1,0	0,4	1,9	1,9	1,5	5,4	5,8	6,2	6,0
Інші види економічної діяльності	9,3	2,6	4,5	9,6	7,4	8,4	10,1	12,3	12,8	15,3

*Складено за даними Головного управління статистики у Тернопільській області.

Таблиця 3

**Структура зайнятості населення Тернопільської області
за видами економічної діяльності у 1995 і 2014 рр., %**

Види економічної діяльності	1995	2014	Види економічної діяльності	1995	2014
Всього	100	100	Операції з нерухомим майном	4,5	0,8
Промисловість	25,7	9,2	Освіта	18,9	11,0
Сільське господарство, мисливство, лісове господарство, рибництво	6,8	31,1	Охорона здоров'я та надання соціальної допомоги	11,8	7,3
Будівництво	6,1	7,2	Державне управління	4,1	5,5
Транспорт	6,9	4,6	Фінансова діяльність	1,3	0,8
Зв'язок	2,1	0,9	Наука і наукове обслуговування	0,5	1,4
Торгівля, громадське харчування, мат.-тех. постачання і збут	8,4	18,4	Інші види економічної діяльності	2,9	3,8

Якщо у передкризовий період більшість працівників була зайнята у виробництві, то вже у кінці XX ст. – на початку XXI ст. – у сфері послуг. Так, у 1990 р. у виробничій сфері працювало 165,1 тис. осіб, а у сфері послуг – 148,4 тис. осіб (у 1995 р. – відповідно 131,2 тис. осіб і 145,9 тис. осіб, а вже у 2014 р. – 182,2 тис. осіб і 231,9 тис. осіб). При

загальному зменшенні працівників в обох сферах, до 2000 р. темпи зменшення були значно більшими у галузях виробництва, що й призвело до значного зменшення його частки у господарстві регіону (у 1980 р. – 52,5 %, у 1995 р. – 48,6 %, у 2014 р. – 43,8 %). Найбільші скорочення працівників відбулися у промисловості та транспорті (табл. 2), дещо

менші – у сфері послуг, а в деяких її галузях відбулося навіть збільшення працівників (торгівля і громадське харчування, фінансова діяльність, державне управління та сільське і лісове господарство).

Внаслідок різних темпів зміни кількості працівників у галузях господарства змінилась і їх частка в структурі зайнятості (табл. 3). Цьому сприяло і деяке збільшення працівників у господарстві регіону, що відбулося переважно завдяки трансформацій у сферах сільського господарства, будівництва, освіти, торгівлі та фінансової діяльності. Не зовсім виправданим є значне (порівняно з 1990 р. у 2 рази) збільшення працівників державного управління.

4. *Звуження професійної структури працівників господарства, яке відбулося внаслідок стагнації багатьох підприємств промисловості, будівництва та інших галузей. Мала потужність роботодавців у регіоні, а також низька ціна робочої сили зумовлюють міграцію працездатного населення*

в інші регіони країни, або за кордон. Переважно там ці люди працюють не за своїм фаховим рівнем, поступово втрачаючи свою кваліфікацію. Це сприяє виснаженню працересурсного потенціалу як у фізичному плані, так і за якісною ознакою.

У регіоні внаслідок кризових процесів в економіці та відсутності реальних реформ у ній спостерігається мала гнучкість попиту і пропозиції на ринку праці. При загальному навантаженні 15 осіб на 1 робоче місце (в Україні – 11 осіб) спостерігається невідповідність між потребами працівників різної кваліфікації і професійного рівня і їх наявністю в регіоні. Найбільше навантаження на 1 вільне робоче місце спостерігається у сільському, лісовому і рибному господарстві (28 осіб), хоча за останні 10 років цей показник зменшився у 6,6 раза (табл. 4). Найвищий він у Гусятинському (60 осіб), Чортківському, Шумському, Монастирському, Бережанському (понад 20 осіб) районах.

Таблиця 4

Попит і пропозиція робочої сили у районах Тернопільської області, осіб*

Райони	Кількість зареєстрованих безробітних			Потреба роботодавців у працівниках			Навантаження на одне вільне робоче місце		
	2005	2010	2014	2005	2010	2014	2005	2010	2014
По області	43832	15260	15742	1835	1053	1251	24	14	14
Бережанський	1536	768	850	64	17	33	24	45	28
Борщівський	3918	976	1050	33	34	20	119	29	53
Бучацький	3628	1055	728	45	14	24	78	75	32
Гусятинський	3768	1545	1378	88	47	21	43	33	64
Заліщицький	1857	365	458	26	15	16	71	24	28
Збаразький	3519	1106	1029	83	40	50	42	28	48
Зборівський	2962	764	813	75	27	25	39	28	20
Козівський	2322	742	716	20	14	15	116	53	23
Кременецький	3992	1445	1439	57	70	54	70	20	25
Лановецький	1757	493	534	23	32	22	76	15	18
Монастирський	1318	339	323	54	25	22	24	14	28
Підволочиський	1184	500	607	87	31	14	14	16	23
Підгаєцький	892	338	299	57	45	33	16	8	16
Теребовлянський	2023	555	819	36	44	47	56	13	8
Тернопільський	5507	2920	3177	999	539	811	28	8	8
Чортківський	1729	510	799	57	20	24	30	26	36
Шумський	2020	839	723	31	36	20	65	23	28

*За даними Головного управління статистики у Тернопільській області.

Диспропорція на ринку праці в області була найвищою в кінці XX ст., тепер вона частково знівелювалася переважно завдяки певним реформам у сфері послуг і посиленню міграцій працездатного населення на заробітки за кордон. Офіційно різниця між наявністю і потребами у працівниках на заміщення вільних робочих місць становила в регіоні у 2014 р. 1,4 тис. осіб, найбільша вона у м. Тернополі і Теребовлянському районі. Найбільш затребуваними в області є робітничі професії (майже 500 осіб), працівники сфери послуг і торгівлі, найменші потреби у працівниках сільського, лісового і рибного господарства (табл. 5). Невідповідність між наявністю робочої сили і її працевлаштуванням зумовлюють також інші

чинники – небажання працювати не за спеціальністю та за низьку зарплату. Виникають перебої у відтворенні професійно-кваліфікаційної структури працівників, необхідних для реструктуризації господарства.

Аналіз попиту і пропозиції на робочу силу за професійними групами за останні десять років свідчить про загальну тенденцію до зменшення кількості безробітних в області (у 2,8 раза у 2014 р. порівняно з 2005 р.), особливо зростає потреба в працівниках робітничих професій. За період 2005 – 2014 рр. кількість безробітних у цій категорії зменшилася майже у 3 рази (у сільському та рибному господарстві – у 9 разів), а потреба у них зросла у 2 рази.

Таблиця 5

Попит та пропозиція робочої сили в Тернопільській області за професійними групами, осіб*

	Кількість зареєстрованих безробітних			Потреба роботодавців у працівниках для заміщення вільних робочих місць (вакантних посад)			Навантаження на одне вільне робоче місце (вакантну посаду)		
	2005	2010	2014	2005	2010	2014	2005	2010	2014
Усього	43832	15260	15742	1835	1053	1251	24	14	13
Законодавці, вищі державні лужбовці, керівники, менеджери	2067	1245	1376	99	77	89	21	16	15
Професіонали	2141	1417	1860	355	228	199	6	6	9
Фахівці	3183	1476	1718	135	84	131	24	18	13
Технічні службовці	1710	777	902	39	33	40	44	24	23
Працівники сфери торгівлі та послуг	3782	1593	2133	129	109	213	29	15	10
Кваліфіковані робітники сільського та лісового господарства, риборозведення та рибальства	1809	189	193	10	6	7	181	32	28
Кваліфіковані робітники з інструментом	4877	2528	2134	446	162	276	11	16	8
Робітники з обслуговування, експлуатації та контролювання за роботою технологічного устаткування, складання устаткування і машин	8429	3276	2917	412	108	201	20	30	15
Найпростіші професії	15834	2759	2509	210	246	95	75	11	26

*За даними Головного управління статистики у Тернопільській області.

Висновки. Тернопільська область була і залишається працenaдлишковим регіоном. Її працересурсний потенціал характеризується високою часткою працездатних людей, але невисоким рівнем зайнятості населення. Головними ознаками працересурсного потенціалу є зменшення його кількості через природне скорочення населення і міграцію працездатних людей, погіршення вікової структури населення внаслідок “старіння”, зміна структури зайнятості у господарській діяльності, звуження професійної структури працівників, незбалансо-

ваність на ринку праці. Це є ознакою виснаження працересурсного потенціалу, що може негативно відбитися в майбутньому на розвитку певних галузей господарства.

У сучасний період намітилися позитивні зміни у використанні працересурсного потенціалу – збільшилась зайнятість в окремих галузях виробництва, відбулось поширення нових професій тощо. Це є свідченням позитивних змін у сфері господарської діяльності, які поступово (хоч і дуже повільно) виявляються в останні роки.

Література і джерела:

1. Барановський М. О. Наукові засади суспільно-географічного вивчення сільських депресивних територій України: [монографія] / М. О. Барановський. – Ніжин: ПП Лисенко М. М., 2009. – 396 с.
2. Брич В. Я. Трансформація ринку праці та проблеми підвищення життєвого рівня населення: методологія, практика, шляхи вирішення: [монографія] / В. Я. Брич. – Тернопіль: Економічна думка, 2003. – 375 с.
3. Заставецька О. В., Заставецький Б. І., Ткач Д. В. Географія населення України: [навчальний посібник] / [Заставецька О. В. та ін.]. – Тернопіль, 2014. – 264 с.
4. Заставецька О. В. Тернопільська область: географічні основи комплексного економічного і соціального розвитку: [монографія] / О. В. Заставецька. – Львів, 1997. – 211 с.
5. Соціально-економічний потенціал регіона: [монографія] / [под ред. М. Долишного]. – Львов, 1985. – 218 с.
6. Сайт державної служби статистики України: [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ukrstat.gov.ua/> – Назва з екрана.
7. Сайт головної служби статистики в Тернопільській області: [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.te.ukrstat.gov.ua/> – Назва з екрана.

Стаття надійшла 6.05.2015 р.

АНАЛІЗ ФАКТОРІВ КОНКУРЕНТОСПРОМОЖНОСТІ РЕГІОНУ (НА ПРИКЛАДІ ВОЛИНСЬКОЇ ОБЛАСТІ)

У статті проаналізовано основні регіональні фактори формування конкурентоспроможності, та їх вплив на господарську систему Волинської області. Охарактеризовано найбільш впливові з них, а також латентні, що не мають очевидних ознак, проте створюють потужні регіональні переваги, врахування яких дасть змогу прискорити процеси розвитку області та зміцнити її конкурентні позиції у вітчизняній та світовій економічних системах.

Ключові слова: фактори конкурентоспроможності, конкурентоспроможність регіону, конкурентні переваги, регіональний розвиток, Волинська область.

Larysa Makovets'ka, Yuliya Trachuk. An analysis of regional competitiveness factors (the Volyn' Oblast). The relevance of the chosen topic is justified by the fact that today the deepening of the integration processes of the European Union and Ukraine has intensified the problems of regional competitiveness. In turn, it stipulates the need to identify factors that would help determine the strengths and weaknesses of the region's economic space. The aim of the present paper is to analyze the most influential factors of competitiveness of Volyn' Oblast that could form the basis for improving regional development and effective regional policy. Factors that we consider fundamental in forming the competitiveness of Volyn' Oblast are analyzed. Specifically, they are: 1. the diversified transport system; 2. the presence of rich natural resource potential; 3. the reserve of qualified labor resources; and 4. stable investments and the intensification of international cooperation and trade. The determination of how these factors function will help us identify and support the proper level of regional advantages. We define the current state of competitive advantages of Volyn' Oblast, reveal the main strengths of its economic space, as well as assess the selected factors and the ability of the region to compete with other economic actors. The practical value of the study is to provide analytical-statistical data with quantitative and qualitative characteristics of socio-economic effects. The results of this study help control the negative trends that have emerged from global economic transformations and ensure growing competitiveness of the region on the basis of self-development and self-organization.

Key words: factors of competitiveness, region's competitive power, competitive advantages, regional development, Volyn' Oblast.

Постановка проблеми. Поглиблення інтеграційних процесів Європейського Союзу й України активізували проблематику регіональної конкурентоспроможності. Рівень конкурентоспроможності регіону є інструментом, за допомогою якого існує можливість об'єктивного оцінювання сильних та слабких сторін регіональної економіки, де виявлення впливових факторів може стримати негативні тенденції, що виникли у зв'язку з глобальними економічними трансформаціями, та забезпечити підвищення конкурентоспроможності на засадах саморозвитку та самоорганізації.

Для посилення конкурентоспроможності на рівні регіону важливо ефективно та раціонально використовувати ресурсний потенціал економічного простору та оптимізувати його структуру в напрямі пришвидшеного розвитку новітніх видів діяльності, активізації інвестиційно-інноваційного потенціалу.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання конкурентоспроможності регіону та виявлення факторів формування конкурентного середовища означає досягнення нової якості регіонального розвитку. Вагомий внесок у розроблення підходів щодо підвищення конкурентоспроможності регіонів зробили В. Артеменко [1],

П. В. Безугла [2], П. Ю. Беленький [3], Є. В. Лазарєва [6], Е. Лібанова [7], В. Підвисоцький [10], О. Топчієв [14] та інші. Проте в питаннях теоретичного обґрунтування конкурентоспроможності та конкретизації впливових факторів серед науковців нема однозначності.

Відсутність загальної теорії, що визначала б складові елементи формування конкурентного середовища регіону, ускладнює можливість підтримки необхідного рівня конкурентних переваг. Адже динаміка сучасного розвитку створює жорстку конкурентну боротьбу між економічними суб'єктами (регіонами, країнами). З огляду на це виникає потреба здійснення комплексного підходу до визначення факторів конкурентоспроможності регіону.

Метою статті є виявлення та аналіз найбільш впливових факторів регіонального розвитку, а також латентних факторів, які не мають видимих ознак, однак створюють для регіону сильні конкурентні переваги, і можуть бути покладені в основу моделі підвищення конкурентоспроможності сучасної Волинської області.

Виклад основного матеріалу. Конкурентоспроможність є базовим показником стану економіки регіону і перспектив його розвитку. Кожний регіон має свої особливості та свої конкурентні

переваги, що виділяють його з-поміж інших регіонів. Ми дотримуємося точки зору, що конкурентоспроможність регіону – це здатність регіону ефективно конкурувати з економічними об'єктами відповідного рівня на національному та світовому ринках задля забезпечення збалансованого розвитку завдяки раціональному використанню конкурентних переваг [8, с. 284]. Власне до останніх можна віднести сукупність факторів, вплив яких може сприяти та стримувати регіональний розвиток. Факторний аналіз допомагає виявити сильні і слабкі сторони економічного простору області та її конкурентів.

Рушійною силою конкурентного середовища Волинської області є регіональна перевага та консервативний економічний ресурс – географічне положення. Його конкурентоспроможність на ринку умов господарської діяльності посилюється в основному внаслідок розвитку транспортної системи, яка включає сильний складник – транспортну інфраструктуру.

Транспортна система Волинської області реалізує перевагу України як транзитної держави. Ця функція забезпечується розвинутою мережею шляхів сполучення міжнародного значення – залізничних, автомобільних та газопроводу.

Залізничний транспорт Волинської області виділяється своєю унікальністю, це транспорт великої вантажопідйомності, пропускної здатності, надійності та регулярності. Тут функціонує 11 залізничних підприємств і 26 станцій, експлуатується 596,8 км залізничних колій (станом на початок 2014 р.). Міжнародне значення має залізнична лінія із колією загальноєвропейської ширини, яка з'єднує Ковель та Хелм (Польща). Ця ділянка залізниці (в межах України 64 км) дає вихід нашій державі до країн Європейського Союзу. Ще однією ділянкою, яка з'єднує Україну з Польщею, є залізниця Володимир-Волинський – Катовіце.

Значного розвитку набуває автомобільний транспорт, який за кількістю перевезених вантажів випереджає залізничний в 3,5 рази. На території області автомобільних доріг державного і місцевого значення – 6195,3 км, у т. ч. із твердим покриттям – 5796,2 км. Середня густота автомобільних шляхів – 273 км/1000 км². Для порівняння: мережа автомобільних доріг загального користування Рівненської області станом на 1.01.2014 р. становила 5143,2 км, у т. ч. з твердим покриттям – 5072,7 км.

На сучасному етапі за технічними параметрами автомобільні шляхи найбільше відповідають світовим вимогам у Західному регіоні. Показник шляхів I та II категорій у Волинській області становить 545, 8 км.

Сформована ціла мережа прикордонних переходів, міжнародних ліній автомобільного та залізничного зв'язку. Територією регіону проходять важливі автомагістралі міжнародного значення: Київ – Ковель – Варшава – Берлін і Бухарест Луцьк – Ковель – Кобрин – Вільнюс. Одним з основних пунктів сполучення у напрямку Україна – Польща є Ягодин [4]. Ковель є центральним і найголовнішим

вузлом, в якому розгалужуються маршрути в 6-ти напрямках: на Сарни (Київ), Ківерці (Луцьк і Рівне), Володимир-Волинський (Львів), Хелм (Варшаву, Берлін), Брест (Білорусь) і Камінь-Каширський.

Через регіон проходить міжнародний транспортний коридор Європа – Кавказ – Азія (TRACECA) і його сухопутна частина Балтійське море – Чорне море (через Ягодин, Ковель, Луцьк). Цими дорогами Україна здійснює перевезення вантажів і пасажирів у понад 40 країн Європи й Азії. Майже така ж кількість країн виконує транзитні перевезення територією України. Інтенсивність автомобільних потоків у міжнародному сполученні щорічно зростає на 10-15 % [13].

Транспортне сполучення Україна – Польща є конкурентною позицією Волинської області, адже дозволяє забезпечити не тільки взаємні зв'язки названих країн, але й інших держав Європи, у т. ч. через найкоротший шлях сполучення між економічно розвиненими та постсоціалістичними країнами Європи та СНД (Польща, Німеччина, Чехія, Бельгія, Голландія, Франція, Люксембург, Росія, Казахстан, держави Закавказзя і Центральної Азії). Наявність потужної транспортної мережі складає основу для спорудження трансєвропейських автомагістралей Берлін – Варшава – Люблін – Ковель – Київ – Москва, а також створення спеціальної економічної зони “Інтерпорт Ковель”, яка покликана активізувати зовнішньоторговельний обмін шляхом надання транспортно-складських послуг на рівні сучасних світових та європейських стандартів. Будівництво Інтерпорту на базі Ковельського залізничного вузла (ст. Вербка), на перетині важливих залізничних напрямків з орієнтацією на обробку контейнерних вантажів дасть змогу переорієнтувати до 15 % контейнерів, що зараз, як правило, відправляються більш довгим шляхом (через Брест) на Польщу і через неї – в інші країни Європи. Спеціалізація Інтерпорту дозволить створити ефективну конкуренцію іншим залізничним станціям на українсько-польському кордоні.

Транзит газу територією області здійснюється через ділянку міжнародного газопроводу “Сяйво Півночі”, яким російський природний газ надходить до європейського споживача.

Конкурентоспроможним фактором Волинської області є наявність надійного зовнішньоекономічного потенціалу. Область одна з небагатьох українських регіонів, яка має сухопутні кордони з двома найважливішими та найбільш потужними політико-економічними угрупованнями – Європейським Союзом та Митним Союзом. Вдале географічне розташування сприяє розвитку транскордонного співробітництва, яке реалізується через діяльність створеного ще у 1995 р. Євро-регіону “Буг”, до складу якого входять прикордонні регіони України, Польщі та Білорусі. З іншої сторони, цей чинник також впливає на активну участь області у Програмі прикордонного співробітництва “Польща – Білорусь – Україна”, яка є складником політики Східного партнерства, завдяки чому Волинь лише останнім часом отримала 25 млн

євро як міжнародну технічну допомогу для реалізації спільних транскордонних проектів.

На території області функціонує 9 митних переходів, п'ять з яких обслуговують товаропотоки і громадян на українсько-білоруському кордоні, та чотири – на українсько-польському. З огляду на це, Люблінське воєводство у партнерстві з Волинською областю реалізувало проект “Розвиток системних рішень та механізмів для координації транскордонного співробітництва”. Реалізація цього проекту була продовженням і розширенням проекту під назвою “Налагодження партнерства для розвитку прикордонної стратегії на період 2014 – 2020” [9].

Волинська область активно працює над розширенням міжнародного співробітництва в торговельно-економічній площині. На початку 2013 р. зовнішньоторговельний оборот товарами склав 575,4 млн дол. США (на 13 % більше, ніж на початку 2012 р.). Експортно-імпорتنі операції товарами місцеві суб'єкти господарської діяльності проводили з представниками ділових кіл 81-ї країни світу. Зауважимо, обсяг експорту товарів на початку 2015 р. порівняно з відповідним періодом 2014 р. зменшився на 7,6 % і становив 521,1 млн дол. США.

Передумовою до динамічного економічного розвитку області є здатність конкурувати з іншими регіонами в наданні основних умов для організації господарської діяльності. Ці умови поєднують у собі наявність природних ресурсів та ефективне їх використання суб'єктами господарської діяльності.

Для оцінки природно-ресурсного потенціалу Волинської області доцільно виділити сукупність основних для території природних ресурсів: земельних, мінеральних, лісових та водних.

Найбільше в структурі природно-ресурсного потенціалу території припадає на земельні ресурси – 54,6 % від інтегрального показника. Особливо вагоме значення земельних ресурсів у Горохівському (72,5 %), Іваничівському (73,6 %), Луцькому (75,2 %), Рожищенському (72,3 %), Володимир-Волинському (62,0 %) районах, що підтверджує обґрунтованість їх сільськогосподарської спеціалізації.

Мінерально-сировинний потенціал Волинської області – це 15 видів корисних копалин: кам'яне вугілля, торф, газ, сапропель, різні види будівельних матеріалів, мідь тощо, які створюють потужний економічний потенціал області.

Матеріальною основою розвитку та конкурентним фактором у Волинській області є Львівсько-Волинський кам'яновугільний басейн, де у Волинському та Бубнівському родовищах і на “Нововолинських” шахтах 1, 5, 9 і “Бужанській” зосереджені балансові запаси вугілля у 77 млн т.

Торфова промисловість області дає близько 0,16 млн т торфу за рік. У регіоні діє державне підприємство “Волиньторф”, в яке входить торфобрикетний завод “Сойне” в с. Прилісне Маневицького району, виробнича дільниця “Журавичі-торф” в с. Журавичі Ківерцівського району і дільниця з видобутку торфу Маневицького торфобрикетного заводу на Підцаревицькому родовищі.

Конкурентною перевагою виробництва торфобрикетів є ефективне комбінування різних видів ресурсів. Маневицький завод уперше випускає торфобрикети з добавкою тирси, що помітно знизило вартість та поліпшило якість цього виду твердого палива.

Перспективне значення у Волинській області мають запаси (7,8 млрд м³) природного газу Локачинського родовища. Забезпеченість цим паливно-енергетичним ресурсом зменшить імпорتنі поставки газу в область, а також на 70 % задовольнить потреби населення та промисловості.

Значним резервом органічних добрив є озерні відклади – сапропелі (з теплотворною здатністю 1500 – 4000 ккал/кг), запаси яких становлять понад 100 млн т. Ця сировина накопичена у майже двостах озерах області. Найбільше її у Ратнівському (14,7 млн т), Шацькому (9,9 млн т), Старовижівському (9,1 млн т) районах. Великий інтерес до сапропелю виявляють іноземні фірми Європи (німецькі, італійські), Близького Сходу та Північної Африки, адже завдяки внесенню його в ґрунт врожайність сільськогосподарських культур підвищується на 20–30 %.

Серед інших видів мінеральних ресурсів регіону особливо виділяються запаси самородної міді у Ратнівському районі. Там розвідані найперспективніші в Україні родовища “Жиричі”, прогнозні запаси якого становлять понад 7 млн т.

В області розробляють близько 150-ти родовищ різних будівельних матеріалів. Зокрема, загальні запаси карбонатної сировини становлять близько 30 млн т.

Унікальним конкурентним фактором Волині є наявність 9-ти родовищ мінеральних вод чотирьох типів, що дають можливість розвивати санаторно-курортне лікування. Так, в районі смт Ратне, біля сіл Осниця і Тур, у санаторії “Лісова пісня” поширені гідрокарбонатно-кальцієві, гідро-карбонатно-натрієві та хлоридно-кальцієві мінеральні води. Поблизу м. Ковель є джерело хлоридно-натрієво-кальцієво-йодо-бромних вод, що за якістю не мають аналогів в Україні та користуються неабияким попитом на внутрішньому ринку країни.

Потужна галузь області – лісовиробнича, базою розвитку якої є достатні лісові ресурси (площа лісів становить 31,7 % від площі області). Найбільшого розвитку досягла лісозаготівля та деревообробка. Транснаціональна група “Кронос-пан” – один з найбільших вітчизняних виробників плитних матеріалів на основні деревини. Продукція користується високим попитом в Україні та за рубежом. Важливим комплексуючим виробництвом є виготовлення тирсобрикетів, сировиною для яких є відходи від рубки дерев. Тирсобрикети використовуються у вигляді додаткового палива, їх виробництво є не тільки економічно вигідним, але й “підтримує чистоту” у лісах.

Волинська область володіє складним і значимим поєднанням природних ресурсів, конкурентоспроможність яких ґрунтується не тільки на якості, але й на відносно низькому рівні внутрішніх цін (на

вугілля, будівельні матеріали тощо). Наявна природна база здатна бути основою для розвитку гармонійного, сучасного промислового комплексу.

Важливою конкурентною перевагою Волинської області є достатнє забезпечення трудовими ресурсами, які є джерелом постачання як для інших регіонів України так і за кордон, що пояснюється постійно стійким і додатним природним приростом населення. Рівень зайнятості населення невисокий, а це – значний резерв робочої сили. Для господарюючого суб'єкта мають значення структурні характеристики населення регіону, наприклад, вікова структура, яка визначає відносні масштаби трудових ресурсів і демографічне навантаження на працездатне населення, а опосередковано – і ціну робочої сили. У 2014 р. основу трудових ресурсів Волинської області становило населення у віці 25-44 роки, економічно активне населення нараховувало 455,4 тис. осіб (60,9 % від загальної чисельності), з них жінок – 224,4 тис. осіб (58 %), чоловіків – 231 тис. осіб (64,1 %) [12, с. 63]. Характерним показником трудових ресурсів є високий рівень кваліфікації, достатня забезпеченість інженерними, робітничими та науковими кадрами, фахівцями ІТ-сфери, та відносно низька їх вартість.

Велике значення для інвестиційного забезпечення регіону має залучення коштів іноземних інвесторів. На початку 2015 р. іноземними інвесторами вкладено в економіку області майже 66 млн дол. США прямих інвестицій (акціонерний капітал). Загальний обсяг інвестицій становив 355,6 млн дол., а це в середньому 344 долари на одного жителя.

Іноземні інвестиції здійснювали партнери з 36-ти країн світу. Основними країнами-інвесторами були Кіпр, Віргінські Острови (Британські), Польща, Словаччина, Німеччина – на них припадало понад 72 % від загального обсягу інвестицій. 93 % всіх інвестицій отримали господарюючі суб'єкти міст Луцька, Нововолинська та Ковельського і Луцького районів. Прямі іноземні інвестиції використали 266 підприємств, насамперед, промислових, де зосереджено 57 % внесеного з початку інвестування іноземного капіталу. Це підприємства машинобудівні, з обробки деревини та виробництва виробів з деревини, з виробництва харчових продуктів, напоїв, меблів, хімічні, з виготовлення гумових та пластмасових виробів [5].

Прикладом успішного вкладення інвестицій в економіку Волині є співпраця Луцького підшип-

никового заводу з шведською корпорацією SKF, у результаті якої на заводі модернізовано виробництво, удосконалено технологію, покращено умови праці та суттєво підвищено її продуктивність. Продукція виробництва “SKF Україна” присутня на ринках країн СНД, Європи, Америки, Азії, і географія її продаж постійно розширюється. Також ефективне комбінування форм власності та статутного капіталу відображається у функціонуванні ТОВ “Kromberg & Schubert”, “Модерн – Експо” та ін. [11].

При врахуванні конкурентних переваг, до яких належить високий рівень освітньої, транспортної і прикордонної інфраструктури, інвестиційна привабливість Волинської області зростає. Високий рівень людського капіталу у Волинській області здатний сприяти якісній модернізації економіки, формуванню інноваційної спрямованості розвитку, що передбачає процвітання області через впровадження новітніх технологій. Продуктивність праці відіграє вирішальну роль у конкуренції, так як виявляє здатність підтримувати високий рівень доходу та визначає окупність інвестицій.

Висновки і перспективи подальших досліджень. Оцінка конкурентоспроможності Волинської області дозволяє виявити і підтримувати належний рівень регіональних переваг, а також визначити стратегічні, поточні та оперативні заходи, спрямовані на збільшення її інвестиційної привабливості, зорієнтувати економіку на експорт та поширити інтеграційні процеси. Це можливо через наявний потужний потенціал, що визначається сукупністю конкурентних переваг, здатних забезпечити збалансований розвиток області. Однак зовнішньоекономічна діяльність свідчить про те, що сильні сторони економічного простору Волинської області використовуються лише частково. Адже зниження виробництва в області значною мірою обумовлене скороченням обсягів переробної промисловості, експортом необробленої сировини, відсутністю вдосконаленої законодавчої та нормативно-правової бази.

Перспективою подальшого дослідження є розширення факторів конкурентоспроможності Волинської області з аналізом їх сильних і слабких сторін, можливостей розвитку інфраструктури ринку та співпраці економічних суб'єктів з регіональними органами влади, які відіграють важливу роль у підвищенні регіональної конкурентоспроможності.

Література і джерела

1. Артеменко В. Індикатори стійкого соціально-економічного розвитку регіонів / В. Артеменко // Регіональна економіка. – 2006. – № 2. – С. 90-97.
2. Безугла В. О. Інтегральна оцінка конкурентоспроможності регіонів України / В. О. Безугла // Комунальное хозяйство городов: научно-технический сборник. – 2005. – № 70. – С. 53-60.
3. Беленький П. Ю. Дослідження проблем конкурентоспроможності / П. Ю. Беленький // Вісник НАН України. – 2007. – № 5. – С. 9-10 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.nbuv.gov.ua/portal/All/herald/2007-05/a2-5.pdf>
4. Волинська область [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://ucluster.org/>
5. Іноземні інвестиції в економіку Волинської області [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://volynrada.gov.ua/news/inozemni-investitsiyi-v-ekonomiku-oblasti>

6. Лазарева Є. В. Методичний підхід до оцінки конкурентоспроможності регіону / Є. В. Лазарева, Н. В. Яблонська // Регіональна економіка. – 2011. – № 1. – С. 23-31.
7. Лібанова Е. Ціннісні орієнтації та соціальні реалії українського суспільства [Текст] / Е. Лібанова // Економіка України: Політико-економіч. журн. М-ва економіки та з питань євр. інтегр. України, М-ва фінансів України та Нац. акад. наук України. – 2008. – № 10. – С. 120-136.
8. Осипов В. М. Трансформація підвищення стратегії конкурентоспроможності регіону в умовах нової економіки / В. М. Осипов // Економічні інновації. – 2010. – № 40. – С. 284-296.
9. Офіційний сайт Волинської обласної ради [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://volynrada.gov.ua/Cross-border>
10. Підвисоцький В. Формування та впровадження програм підвищення конкурентоспроможності територій: методичні матеріали / В. Підвисоцький, Р. Ткачук. – К. : Леста, 2010. – 64 с.
11. Посольство України у Грецькій Республіці [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://greece.mfa.gov.ua/ua>
12. Статистичний збірник України за 2014 рік / за ред. Л. С. Баранюк. – К. : ТОВ “Август Трейд”, 2015. – 112 с.
13. Статистичний щорічник України за 2013 рік / за ред. О. Г. Осауленко. – К. : ТОВ “Август Трейд”, 2014. – 558 с.
14. Топчієв О. Г. Регіоналістика: геогр. основа регіон. розвитку і регіон. політики. Навч. посібник / О. Г. Топчієв, Д. С. Мальчикова, В. В. Яворська. – Херсон : ОЛДІ-плюс, 2015. – 372 с.

Стаття надійшла 20.06.2015 р.

УДК 911.3

Катерина Дударчук

НАУКОВИЙ ТУРИЗМ ЯК ВАЖЛИВИЙ НАПРЯМ РЕГІОНАЛЬНОГО РОЗВИТКУ

На сучасному етапі важливим чинником розвитку туризму на території Тернопільської області є виявлення ресурсів для нових і перспективних його видів. Одним із таких видів туризму може стати науковий туризм, покликаний задовольняти потреби туристів-науковців, краєзнавців. Зважаючи на багатий туристичний потенціал, який може бути основою розвитку цього виду туризму, він може приносити при незначних затратах значні фінансові прибутки та сприяти соціально-економічному розвитку регіону й окремих його населених пунктів в умовах політико-економічної кризи в країні. Дослідження ресурсів для наукового туризму сприятиме швидшому його розвитку та створенню нових туристичних програм.

Ключові слова: науковий туризм, туристичні ресурси, туристичний потенціал, соціально-економічний розвиток регіону.

Kateryna Dudarchuk. Science tourism as an important way of regional development. Tourism is an important way of reviving economically depressed regions. Ternopil' Oblast has a high tourist potential as it possesses many resources for tourism, and especially science tourism. Many scientists and researchers, whether professional or amateur, are interested with that kind of tourism. These are people involved in the study of geology, geography, history, archeology and other aspects of Ternopil' Oblast. Unique natural and historical resources that are represented in this region have a great potential for attracting scientific research expeditions. Science tourism is presented here as one kind of tourism that has great potential in Ternopil' Oblast. Ternopil' Oblast has many natural, historical and cultural features that would attract many Ukrainian and foreign scientists. These include archeological and geological memorials, museums, castles and their ruins, objects protected in the Nature Reserve Fund, social and economic objects with modern technologies, science centers, memorial buildings and monuments to famous compatriots. These objects are not adequately used in tourism, but they form a powerful base for scientific research. Over 2000 archeological sites are located on the territory of this region. Six of them have national status. They attract many archeologists from Ternopil' Oblast and other regions, in particular L'viv and Kyiv. One of the most attractive natural objects is the Dniester Canyon and its Devonian and Silurian outcrops, called "Stinka" (The Wall). The region has over 600 objects in the Nature Reserve Fund; the most famous are the Dniester Canyon National Nature Park and the

Medobory Reserve. Such territories offer good prospects for the development for science tourism, an important step in the process of creating new tourist products.

Key words: *science tourism, resources for tourism, tourism potential, socio-economic development of a region.*

Актуальність проблеми. В умовах політико-економічної кризи постає питання про визначення пріоритетних напрямів розвитку депресивних регіонів України, які б стимулювали їх соціально-економічний розвиток. У Тернопільській області спостерігається трансформація господарства з переходом пріоритету від виробничої сфери до соціальної. Цьому сприяє розвиток туризму, оскільки територія має надзвичайно багатий туристичний потенціал та умови для різних видів туристичної діяльності.

Серед напрямів туристичної діяльності найбільш поширеним є пізнавальний туризм, що має за мету наочно ознайомити туристів із навколишнім природним середовищем, матеріальною і духовною культурою людей, місцями їх проживання тощо. В його структурі виділяється науковий туризм, об'єктами якого є природні і технічні комплекси, які мають значення для науки, а також місця проживання і діяльності відомих людей. У Тернопільській області для цього виду туризму є різноманітний природний і матеріально-технічний потенціал, який зацікавлює не тільки місцевих учених, але й науковців з інших регіонів України, а то й інших країн.

Стан вивчення проблеми. Вивчення туристичної галузі як чинника регіонального розвитку активно здійснюється вітчизняними дослідниками, вагомий внесок у цей процес зробили такі вчені, як О. Бейдик, О. Любіцева, С. Кузик, В. Іванунік, В. Кравців, М. Рутинський, В. Євдокименко, Ю. Зінько, М. Мальська та інші.

Постановка проблеми. Серед основних видів ресурсів для наукового туризму у Тернопільській області є археологічні та геологічні пам'ятки, музейні та замкові споруди, заповідні об'єкти, соціально-економічні об'єкти із модерними технологіями, наукові центри, меморіальні споруди і пам'ятники відомих учених. Ці об'єкти ще недостатньо залучені у сфері туризму і формують потужний потенціал для наукових досліджень вчених-природодослідників і тих, хто цікавиться історією нашого краю.

На території Тернопільської області відомо понад 2 196 археологічних пам'яток. Шість із них мають національне значення: стоянки раннього палеоліту у с. Великий Глибочок Тернопільського і с. Буглів Лановецького районів, пам'ятки черняхівської культури – могильник у с. Чернелів-Руський Тернопільського та поселення в с. Кобиля Збарзького районів, давньоруські городища біля с. Городниці (Богіт) та с. Крутилів (Звенигород) Гусятинського району. В області знайдено археологічні пам'ятки світового значення (г. Куличівка, с. Личківці), які приваблюють науковців з усієї країни.

Важливими об'єктами для дослідників, які

цікавляться історією життя нашої планети (геологів, географів, біологів тощо) є геологічні пам'ятки. Серед них – відслонення давніх порід, які відображають історію Землі, в області вони найбільше поширені у Придністер'ї. В багатьох місцях вони доступні для спостережень і унікальні для дослідників. Вік таких порід 420-400 млн років. Це силурійські і девонські породи, подібних відслонень в Україні більше немає. Тому такі місця можуть бути своєрідними науковими лабораторіями для дослідників нашої країни та європейських країн.

Найбільше зацікавлення вже виявляють науковці до Дністровського каньйону, який завдяки глибокому врізанню річки (на 150 м) у Подільське плато має у відслоненнях породи різного віку. Найбільше там вивчають відслонення силуру і девону від с. Дністрове до гирла р. Збруч (найбільші – поблизу сіл Трубчин, Дзвенигород, Кудринці, Дністрове). Міжнародне значення має відслонення у с. Дністрове, бо саме там у 1968 р. учасники Міжнародного симпозіуму встановили межу між силуром і девоном і визнали ці відслонення одними з найкращих у світі [6, с. 69]. Цікавими для дослідників є рештки перших наземних рослин – куксоній і псилофітів, які зустрічаються ще тільки у Північній Африці, Велико-британії та Чехії, а також рештки різноманітних безхребетних (головonoгі молюски, морські лілії, брахіоподи тощо).

На схилах Дністровського каньйону є також дуже цікаві четвертинні відклади – травертини – вапнякові туфи. Крім самих вапнякових порід із рештками рослин, які зацікавлюють геологів, ці породи під впливом процесів вивітрювання утворюють скелясті стінки з гротами, печерами, тріщинами (в окремих печерах – відбитки рештків рослин і тварин, залишки жител відлюдників).

Для географів і геологів цікавими є форми вивітрювання гірських порід. У долині річки Дністер вони поширені у вигляді химерних скель, стовпів, останців. Найбільше їх на берегах Касперівського водосховища, у долині р. Тупа – притоки Серету. В поєднанні з рідкісною рослинністю ці об'єкти викликають пізнавальний інтерес у туристів і науковців зокрема. Такі ж форми вивітрювання є і поблизу с. Куряни (Західне Опілля), вони утворилися у вапнякових пісковиках.

Унікальним геологічним утворенням, яке не має аналогів в Україні, є Товтровий кряж, що утворений рештками морських організмів (вапнякових водоростей, молюсків, моховаток та ін.). Він простягається на 120 км з північного заходу (від с. Панасівка Зборівського району) на південний схід (до смт Гусятин) у вигляді пасм горбів заввишки 6-12 км. Для науковців важливе його утворення, геологічна будова, форми мікрорельєфу (горби, скелі, печери, понори), а також своєрідний

органічний світ. Ці аспекти завжди в полі зору працівників заповідника “Медобори”, які дослі-

джують природу Товтрового кряжу, запрошують до співпраці вчених європейських країн.

Таблиця 1

Види ресурсів, які найбільше придатні для наукового туризму в Тернопільській області

Види ресурсів	Місцезнаходження
Геологічні відслонення, гори-останці та інші форми вивітрювання, травертини (вапнякові туфи)	Долина р. Дністер від с. Дністрове до с. Нижнів, с. Куряни Бережанського району (яр Жаб'як), урочище Криве поблизу Касперівського водосховища, села Стінка, Рукомиш, Сокілець, Порохова, Космирин Буцацького району, околиці міст Заліщики, Борщів, Чортків
Карстові печери (понад 100)	Придністер'я, Товтровий кряж
Печерні культові споруди	Буцацький і Борщівський райони
Т. зв. Траянові вали	Борщівський район
Товтрова гряда	Від с. Панасівка Зборівського району до смт Гусятин і долини р. Дністер
Замкові споруди (таких 34)	У старовинних містечках і селах
Археологічні об'єкти	Печера Вертеба, с. Вел. Глибочок, с. Пронятин, г. Куличівка поблизу м. Кременець, с. Чернелів-Руський та ін.
Ландшафтні комплекси	Медобори, Кременецькі гори, Західноподільське горбогір'я (Опілля), Придністер'я
Заповідні об'єкти	На всій території області 607 об'єктів, серед них природний заповідник “Медобори”, національні парки “Дністровський каньйон”, “Кременецькі гори”, Голицький ботаніко-ентомологічний заказник, Хоростківський і Гермаківський дендропарки, Кременецький ботанічний сад та ін.
Музейні заклади	Краєзнавчі та меморіальні музеї у різних частинах області, геологічний музей ТНПУ, музей Репресованої церкви, меморіальний комплекс “Молотківська трагедія”, музей політв'язнів та ін.
Соціально-економічні об'єкти з передовими технологіями виробництва	с. Сеньків Заліщицького району (тепличне господарство), смт Микулинці (пивзавод), Тернопіль (завод “Борднетце”) та ін.
Меморіальні місця та пам'ятники відомим вченим	Смт Гримайлів (батьківщина І. Пулюя), с. Велеснів (батьківщина В. Гнатюка), с. Настасів (батьківщина І. Теслі), м. Тернопіль (місце життя С. Рудницького) та ін.

На території Придністер'я та Товтр є карстові форми рельєфу – печери, озерця. Тут і єдина на Поділлі вертикальна печера “Перлина” (довжина ходів 240 м), і понад 100 горизонтальних печер (серед них – найдовша гіпсова печера світу “Оптимістична”, 238 км). Більшість печер ще не досліджена, спелеологам ще належить встановити довжину ходів, умови гіпсоутворення, властивості повітря, можливості використання для лікувальних потреб і туризму.

Об'єктами наукового туризму можуть бути місця проростання рідкісних та ендемічних рослин, заповідні території. На території області нараховується понад 600 об'єктів природно-заповідного фонду. Серед них 14 регіональних ландшафтних парків, 117 заказників місцевого та загальнодержавного значення, 9 дендрологічних парків, 1 зоологічний парк, 13 парків-пам'яток садово-паркового мистецтва, 3 ботанічних сади.

Не менш важливе значення для наукового туризму, крім природних, мають історико-культурні туристичні ресурси. Найбільшу щільність історико-культурних об'єктів має м. Тернопіль і Кременецький район, найменшу – Козівський, Лановецький, Монастирський райони (табл. 2).

Пізнавальний та науковий інтерес викликають музеї, яких на території області 24.

Про життя і діяльність науковців нашого краю можна дізнатися у меморіальних музеях, серед яких етнографічно-меморіальний музей В. Гнатюка у с. Велеснів Монастирського району. Найбільше число відвідувачів – у музеї Б. Лепкого (7 тис. осіб щорічно). Музей розташований у Бережанській ратуші (XIX ст.), в якій знаходяться ще й інші музейні установи: музей книги, краєзнавчий музей, Музей переслідуваної церкви. Бережанський музей книги є унікальним для істориків, філологів і туристів. Тут зберігається близько 7 тисяч цінних експонатів, серед яких стародруки XVII століття. Музей переслідуваної церкви діє з 2007 р. У семи залах музею представлено понад 2300 експонатів, серед яких 12 одиниць належать до стародавньої літератури (відомим є “Євангеліє” з 1600 р.).

Найбільші краєзнавчі музеї в області – Тернопільський і Кременецький, які до того ж є найбільш відвідуваними серед музеїв цього виду. Вони мають важливе значення для розвитку пізнавального туризму, тому що тут зібрана велика кількість історичних, етнографічних і краєзнавчих експонатів. У структурі Тернопільського краєзнавчого музею є 7 відділів, три експозиційні відділи (давньої історії, нової й новітньої історії та природи). Тут діють відділи науково-методичної роботи, фондів (де зберігається понад 274 тис.

експонатів), художньо-реставраційний. У 1996 р. в меморіальний музей політичних в'язнів на правах окремого приміщенні відкритий Історико-відділу музею.

Таблиця 2

Насиченість районів Тернопільської області історико-культурними ресурсами національного значення

№ з/п	Адміністративні одиниці (місто, райони)	Кількість історико-культурних об'єктів					
		Пам'ятки архітектури	Пам'ятки історії	Пам'ятки археології	Історико-культурні заповідники	Історичні місця	Всього
1	м. Тернопіль	5	-	-	-	1	6
2	Бережанський	13	-	-	1	1	15
3	Борщівський	29	-	-	-	2	31
4	Бучацький	19	-	-	-	2	21
5	Гусятинський	15	-	2	-	4	21
6	Заліщицький	5	-	-	-	2	7
7	Збаразький	15	-	1	1	2	19
8	Зборівський	4	-	-	-	1	5
9	Козівський	2	-	-	-	1	3
10	Кременецький	29	1	-	1	3	34
11	Лановецький	-	-	1	-	1	2
12	Монастирський	-	-	-	-	1	1
13	Підволочиський	2	-	-	-	2	4
14	Підгаєцький	7	-	-	-	1	8
15	Теребовлянський	18	-	-	-	2	20
16	Тернопільський	4	-	2	-	-	6
17	Чортківський	6	-	-	-	2	8
18	Шумський	7	-	-	-	1	8
Всього по області		180	1	6	3	30	220

Унікальними об'єктами для розвитку наукового туризму є оборонні споруди краю. На території Тернопільської області зосереджена велика кількість старовинних фортець та замкових руїн. Вони знаходяться в таких населених пунктах, як Збараж, Бережани, Скалат, Теребовля, Долина, Буданів, Золотий Потік, Тернопіль, Окопи, Кудринці, Висічка. В досить збереженому стані знаходяться Білокриницький, Раєвський, Плотичівський, Язлівецький та Коропецький палаці. У зв'язку з недостатнім розвитком туристичної інфраструктури багато замкових руїн залишається на сьогодні в недоглянутому та закинутому стані: в селищах Микулинці, Залізці, селах Сидорів, Підзамочок, Кривче, Токи, містах Гримайлів та Бучач. В області відсутні пам'ятки монументального мистецтва національного значення, але частка всіх інших досить значна. Наприклад, за кількістю пам'яток архітектури національного значення Тернопільщина займає п'яте місце серед усіх областей України, за кількістю історичних місць – друге.

Велику науково-дослідну роботу виконують наукові відділи історико-архітектурних заповідників Тернопільщини. Нині на Тернопільщині функціонують два державних (з 10-ти в Україні) – Кременецько-Почаївський і Бережанський, та один національний (з 13-ти в Україні) – “Замки Тернопілля” – історико-архітектурні заповідники. Особливо великий внесок здійснюють співробітники

заповідника “Замки Тернопілля”. Ними щорічно проводяться конференції національного та міжнародного значення, присвячені дослідженню замкових споруд; здійснюється дослідницька робота з історії, археології, географії тих чи інших об'єктів. Центром заповідника є замок у м. Збараж. Збаразький замок – популярний туристичний об'єкт в регіоні. На його території діє музей і проводяться різноманітні виставки та щорічні фестивалі.

У складі заповідника налічується понад 20 об'єктів, серед них такі: Збаразький замковий комплекс (XVI – XVII ст.), костел св. Антонія та монастир Бернардинів (XVII – XVIII ст.), Успенська церква, Воскресенська церква (XVIII ст.), Спасо-Преображенська церква в с. Залужжя (1600 р.), палацово-парковий комплекс у смт Вишнівець (1740 р.), замки у м. Скалат (1630 р., законсервований зараз), м. Теребовля (1631 р.), смт Микулинці (XVIII ст.), смт Золотий Потік (1608 р.), селах Язлівець і Підзамочок (1600 р.) Бучацького району, смт Скала-Подільська, с. Кривче Борщівського району та інші.

Дослідницьку роботу проводять також два державні заповідники. На обліку Кременецько-Почаївського заповідника перебуває 17 споруд XIV – XX століть у містах Кременець і Почаїв. Серед них: руїни Кременецького замку (XVI ст.), Свято-Миколаївський собор (XVII – XVIII ст.), ансамблі Кременецького Свято-Богоявленського монастиря

(XVIII – XX ст.) та Почаївської Лаври (XVIII – XX ст.).

Місто Бережани внесене до списку історичних міст і селищ України першої категорії цінності. У 2001 р. місто отримало статус Державного історико-архітектурного заповідника, в якому зберігається ансамбль споруд XVI – XIX століть, серед яких замок XVI – XVIII ст., комплекс споруд Вірменського костелу (1764 р.). Оздоблення інтер'єру костелу виконане у бароково-мусульманському середньовічному стилі.

Окрім архітектурного ансамблю історичної частини міста, до складу Бережанського заповідника входять також Раївський парк та палац, урочище “Монастирок”, оборонний костел в с. Біще, с. Гутисько, гора Лисоня поблизу с. Посухів, монастир оо. Василіан у с. Краснопуца та ін. Працівниками заповідника проводяться екскурсії, різно-

манітні за тематикою, формами організації, які враховують віковий рівень та пізнавальні зацікавлення туристів.

Загалом Тернопільщина має значний потенціал для розвитку наукового туризму, який може стати одним із пріоритетних напрямів туризму на території області, тому дослідженню туристичних об'єктів, які слугують основою для його розвитку, варто приділити увагу на сучасному етапі. Для того, щоб науковий туризм популяризувати серед населення, потрібно його поєднувати із пізнавальним та діловим туризмом. Для його розвитку можна використати наявну туристичну інфраструктуру та базу навчальних установ, закладів культури, музеїв тощо. Цей вид туризму може мати не тільки внутрішньообласне, але й всеукраїнське значення, а окремі його види – й міжнародне.

Література

1. Археологічні пам'ятки Прикарпаття і Волині кам'яного віку / Редкол. О. П. Черниш (відп. ред.), В. В. Ауліх, Л. І. Крушельницька, І. К. Свешніков, В. М. Цигилик. – Київ: Наукова думка, 1981. – 310 с.
2. Заставецька О. В., Ткач Д. В. Географія Тернопільської області. Навчальний посібник для учнів 8-9 класів. – Тернопіль, 2003. – 144 с.
3. Лисевич М. В. Проблеми раціонального використання об'єктів культурної спадщини і природно-заповідного фонду для розвитку туризму і відродження малих історичних міст Тернопільської області // Вісник наукових досліджень. Серія Туризм. – Тернопіль, 2006. – с. 7-16.
4. Медведєва К. В. Про методи оцінки регіонального історико-культурного потенціалу / К. В. Медведєва // Регіон-2011. Стратегія оптимального розвитку : матеріали наук.-практ. конф. (10-11 листопада 2011). – Харків : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2011. – С. 75-78.
5. Підставка Р. Науковий форум у Язловці // Тернопіль вечірній. – 2010. – № 51. – 17 листопада. – С. 6.
6. Свинко Й. М. Геологія Тернопілля у світлинах \ Й. М. Свинко. – Тернопіль : Підручники і посібники, 2014. – 80 с.

Стаття надійшла 4.05.2015 р.

УДК 711.455

Роман Бронєцький

ДО ПИТАННЯ ТЕРИТОРІАЛЬНОЇ СТРУКТУРИ БАЛЬНЕОЛОГІЧНОГО КОМПЛЕКСУ ХМЕЛЬНИЦЬКОЇ ОБЛАСТІ

У статті проаналізовані сучасні підходи до виокремлення рекреаційних одиниць різного рангу та запропоноване власне бачення співвідношення схем таксономічного ранжування територіально-рекреаційних систем (ТРС) та ієрархії курортно-рекреаційних територій. На основі аналізу сучасної структури бальнеологічного комплексу Хмельницької області запропоновано перспективну схему територіальної структури бальнеологічного комплексу області. Запропоновано також перспективні напрями оптимізації діяльності бальнеологічного комплексу Хмельниччини.

Ключові слова: мінеральні води, бальнеологічний комплекс, таксономічне ранжування, курортно-рекреаційні території, територіальна структура.

Roman Bronets'kyi. On the territorial structure of spas in Khmel'nyts'kyi Oblast. This article provides an analysis of contemporary approaches to the allocation of recreational units of different ranks and offers its own vision of interrelationship between taxonomic schemes for ranking territorial-recreational systems (TRS) and a hierarchy of resort-recreational areas. Several concepts are defined: resort-recreational areas, recreational facilities, spa, resort-recreational zone, resort-recreational region, resort, resort-recreational locality and others. Based on the analysis of contemporary spa complex

structure of Khmel'nyts'kyi Oblast, a promising scheme of spa complex territorial structure of the region is offered. An analysis of potential spas in the Khmel'nyts'kyi Oblast led to the identification of 2 spa (recreational) regions: the Nadzbruchans'kyi and the Northern. Within the latter there is the potential for the formation of a bipolar Shepetivka-Polonno spa subdistrict (resort). Within the Nadzbruchans'kyi spa (recreation) region, Volochys'k could become a spa (recreational) node (resort) and the village Zaychyky (Bunnies) could become a spa site (center), and there is the formation of the Volochys'k spa (recreational) subdistrict (resort). Similarly, there is a prospect for the formation of the Kamyanets'-Podil's'kyi spa (recreational) subdistrict (resort) with a spa (recreational) node (resort) at Kamyanets'-Podil's'kyi. Based on the Zbruch mineral springs, the Zbruch mineral water spa (recreational) subdistrict (resort) was formed. Future directions for research and the optimization of activities of the spa complex of Khmel'nyts'kyi Oblast were proposed. A map of "Territorial structure of the spa complex of Khmel'nyts'kyi Oblast" was created.

Key words: mineral waters, spa complex, taxonomic ranking, resort-recreational territories, territorial structure.

Актуальність дослідження. На Хмельниччині зосереджені значні бальнеологічні ресурси, завдяки яким регіон може вийти на світовий ринок рекреаційних послуг. Адже тут є не лише унікальні мінеральні води, аналогів яких немає в Європі, але й сприятливі ландшафтно-кліматичні умови для розвитку міжнародного лікувально-оздоровчого туризму – однієї з найприбутковіших і найдинамічніших галузей світового господарства. Однак ці ресурси використовується недостатньо. Для оптимізації функціонування бальнеологічного комплексу Хмельниччини, вирішення питань раціонального використання та охорони бальнеоресурсів, необхідне формування нової моделі сталого розвитку регіону.

Проблемою дослідження займалася низка вчених: А. Бабинець (1958, 1986), В. Шестопапов

(1985, 1986), С. Ковальчук (2000), Т. Гільберг (2002), М. Сивий (2004), Г. Білецька (2012) та інші.

Мета дослідження – здійснити конструктивно-географічний аналіз територіальної структури бальнеологічного комплексу Хмельницької області і запропонувати шляхи оптимізації та перспективи його розвитку на основі вивчення сучасного стану освоєності бальнеологічних ресурсів.

Вклад основного матеріалу. В науковій літературі запропоновано багато різних схем таксономічного ранжування рекреаційних утворень, деякі з них представлені в табл. 1. Таке різноманіття таксономії спричинене різними підходами до вивчення територіально-рекреаційних систем (ТРС). Правда, часто тотожні поняття автори позначають різними термінами.

Таблиця 1

Схеми таксономічного ранжування рекреаційних територій [21]

Автори	М. Мироненко, І. Твердохлебов, 1981	М. Долішній, М. Нудельман, К. Ткаченко, 1984	Ю. Безруков, 1998	В. Павлов, Л. Черчик, 1998	В. Стафійчук, 2006	Н. Фоменко, 2007
Система таксономічних одиниць	Зона – район – підрайон – мікрорайон – пункт	Район – підрайон – вузол – центр – пункт	Галузь – об'єднання – сполучення – комбінат – підприємство	Район – підрайон – вузол – об'єкт	Регіон – район – підрайон – вузол – центр – заклад	Зона – регіон – район – курорт – пункт

Вважаємо за доцільне запропонувати схему таксономічного ранжування ТРС на основі функціонально-галузевого та територіального підходів із пропозиціями виділення природоохоронних об'єктів (курортно-рекреаційних територій) у межах відповідних таксономічних одиниць на основі еколого-географічного підходу (рис. 1).

Враховуючи проблему використання науковцями різних термінів у тотожному розумінні при таксономічному ранжуванні, кожній виділеній нами одиниці присвоєно відповідний ранг, що дозволить позбутись неспівпадіння назв. Нами запропоновано виділення 6-ти рангів (зона – регіон – район – підрайон – вузол – пункт), I і II ранги (пункт та вузол) є дискретними, а з III по VI (підрайон, район, регіон, зона) – ареальними. Також слід відзначити,

що VI ранг (зона) є міждержавним утворенням, а інші внутрішньодержавними. Залежно від рівня ТРС таксономічні одиниці будуть називатись відповідно. А саме: ТРС відповідають рекреаційні одиниці, лікувально-оздоровчому типу ТРС – лікувально-оздоровчі, бальнеологічному підтипу ТРС – бальнеологічні і т. д.

Бальнеологічний комплекс України як типова ТРС містить у собі таксономічні одиниці всіх внутрішньодержавних рангів (з I по V): пункт, вузол, підрайон, район, регіон.

Рекреаційний чи в даному випадку бальнеологічний *пункт* – це спеціалізований заклад для розміщення рекреантів у процесі задоволення їх рекреаційних потреб. До них належать: санаторії та пансіонати з лікуванням, санаторії-профілакторії,

будинки та бази відпочинку, готелі, кемпінги тощо. Наприклад, санаторій “Збруч” у смт Сатанів.

Рекреаційний (бальнеологічний) вузол розглядаємо як поєднання пунктів – і однотипних, і різнотипних – на компактній території із вико-

ристанням єдиної інфраструктури. Для вузла характерна однорідність рекреаційних потоків. Прикладом вузла є курорт Сатанів, де єдиною інфраструктурою поєднані 12 пунктів у межах одного населеного пункту.

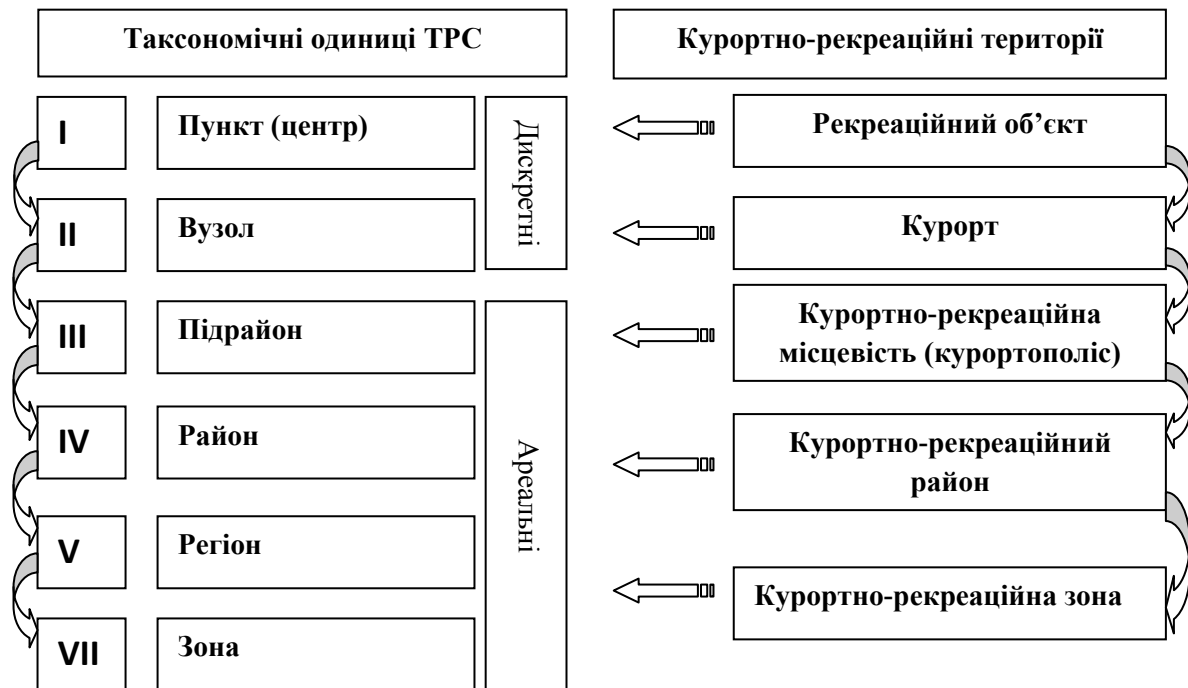

Рис. 1. Співвідношення схем таксономічного ранжування ТРС та ієрархії курортно-рекреаційних територій

Сукупність рекреаційних пунктів та вузлів, що використовують на обмеженій території спільну інфраструктуру, складає рекреаційний (бальнеологічний) *підрайон*. Наприклад курорт Сатанів (вузол) із прилеглими селами Мартинківці, Кирилівці та Сатанівка (пункти) утворює Збручанський рекреаційний (бальнеологічний) підрайон, що сформувався на базі Збручанського родовища мінеральних вод типу Нафтуся. Для підрайону характерним є наявність домінуючого рекреаційного центра (частіше це курорт із сформованою інфраструктурою) та приналежність до адміністративного району для ефективності управління.

Рекреаційний (бальнеологічний) *район* – поєднання ТРС нижчого рангу на обмеженій поширенням районутворюючих рекреаційних ресурсів території із типовою інфраструктурою для даного напрямку рекреаційної діяльності. Район становить основу функціонально-територіальної організації рекреації регіонального рівня та охоплює, як правило, декілька адміністративних районів (однієї чи кількох областей), з'єднаних транспортною мережею. Типовим прикладом району є Надзбручанський рекреаційний (бальнеологічний) район, що сформувався в межах Подільської області мінеральних вод типу Нафтуся.

Рекреаційний *регіон* – це історично, функціонально чи генетично взаємопов'язане поєднання

ТРС одного чи різних напрямів рекреаційної діяльності переважно в межах суспільно-економічних регіонів. Характеризується різноманітністю напрямів рекреаційної діяльності, територіальним поєднанням рекреаційних умов та ресурсів з рекреаційною інфраструктурою, достатнім транспортним зв'язком з районами концентрації населення тощо. Межі регіонів збігаються з межами адміністративних областей.

Рекреаційна *зона* – це територія міжнародного простягання з конкурентоздатною рекреаційною галуззю, яка є домінуючою чи може стати такою в перспективі у спеціалізації виробництва (поділі праці) даної території. Вона формується на основі однотипних рекреаційних умов та ресурсів із розвинутою курортно-рекреаційною інфраструктурою. Наприклад, узбережжя Чорного та Азовського морів є типовою рекреаційною зоною, де рекреація є конкурентоздатною галуззю, а в такій країні, як Туреччина – домінуючою. Іншим яскравим прикладом рекреаційних зон є Карпати і Українські Карпати як їх частина, де сформувався потужний рекреаційний комплекс, який у перспективі може стати домінуючим в усіх карпатській країнах простягання Карпат.

Оскільки рекреаційна діяльність (особливо лікувально-оздоровча) не можлива на екологічно забруднених (небезпечних) територіях, доцільним є

виділення природоохоронних об'єктів (рекреаційних територій) різного рангу в межах таксономічних одиниць ТРС з науково обґрунтованим та законодавчо затвердженим обмеженням господарської діяльності людини та проведенням відповідних природоохоронних заходів щодо збереження та відтворення екобезпеки регіону. Пропонуємо вирізняти 5 рангів природоохоронних об'єктів (рекреаційних територій).

Курортно-рекреаційна територія – це територія у визначених межах, яка використовується для задоволення рекреаційних потреб і підлягає охороні від забруднення. Курортно-рекреаційна територія є в переважній більшості природним утворенням із рекреаційними умовами та ресурсами.

Рекреаційний об'єкт – місце (територія з обмеженою площею) чи об'єкт, що використовується для задоволення рекреаційних потреб: родовище мінеральних вод, озеро, лісова галявина, пам'ятка природи і т. д. Наявність достатньої кількості рекреаційних об'єктів визначає рекреаційну ємність території або акваторії. Рекреаційний об'єкт є основою для формування рекреаційного пункту.

Курорт – освоєна природна територія, що має природні лікувально-оздоровчі умови та ресурси, необхідні для їх експлуатації будівлі та споруди з об'єктами інфраструктури, використовується з метою лікування, медичної реабілітації, профілактики захворювань, оздоровлення та відпочинку (рекреації) і підлягає особливій охороні. Курорт відповідає рекреаційному вузлу і за своєю суттю та функціями є тотожним поняттям.

Курортно-рекреаційна місцевість (лікувально-оздоровча місцевість) – невелика територія, що володіє природними лікувально-оздоровчими умовами та ресурсами, придатна для організації лікування і профілактики захворювань і відпочинку населення і підлягає охороні. У випадку, коли в межах курортно-рекреаційної місцевості сформувалась ціла агломерація із чітко вираженою рекреаційною спеціалізацією, така територія називається *курортополіс* (наприклад курортополіс Трускавець). У межах курортно-рекреаційної місцевості формується рекреаційний підрайон.

Курортно-рекреаційний район – територія з компактно розташованими на ній курортами та іншими курортно-рекреаційними об'єктами, об'єднана загальним округом санітарної (гірничо-санітарної) охорони. В межах курортно-рекреаційного району формується рекреаційний район.

Курортно-рекреаційна зона – велика придатна для рекреації територія, що володіє лікувально-оздоровчими умовами та ресурсами. По суті, курортно-рекреаційна зона є курортно-рекреаційною місцевістю, простягається на значних територіях у межах однієї чи кількох держав. Курортно-рекреаційна зона може відповідати як рекреаційному регіону так і рекреаційній зоні (наприклад узбережжя Чорного моря в межах України відповідає Причорноморському рекреаційному регіону, а в міждержавному простяганні – Чорно-

морсько-Азовській рекреаційній зоні).

На базі розвіданих родовищ у Хмельницькій області було відкрито низку санаторно-курортних закладів різної потужності. Санаторно-курортний комплекс Хмельниччини почав формуватись у 70-90-х рр. минулого століття, сьогодні в області діють 12 санаторіїв, 9 санаторіїв-профілакторіїв, 2 бази відпочинку тощо. У смт Сатанів протягом 1975 – 1989 рр. створені санаторії “Берізка” (на 75 ліжок), “Товтри” (504 ліжка), “Збруч” (100 ліжок), санаторій МВС, санаторії будівельників та зв'язківців; у с. Маків – санаторій “Україна” (на 325 ліжок); у м. Полонне – райводолікарня; у Кам'янці-Подільському – будинок відпочинку “Поділля” (на 190 ліжок), “Фільварки – Центр”, “Хмельницькурист”, міський “Центр здоров'я”, дитячий санаторій; у с. Волиця Польова Теофіпольського району – санаторій-профілакторій “Колос” (на 50 ліжок); у с. Привороття-Гуменецьке Кам'янець-Подільського району – санаторій “Лісова пісня” (на 70 ліжок); у смт Стара Ушиця – дитячий санаторій “Дністер”; у с. Устя того ж району – база відпочинку; у 2002 р. розпочате будівництво санаторію-профілакторію “Веселка” (на 100 ліжок) у Волочиську тощо [5].

Аналіз бальнеологічного потенціалу Хмельницької області дозволяє виокремити 2 бальнеологічні (рекреаційні) райони: Надзбручанський та Північний, які відповідають межам Подільської області мінеральних вод типу Нафтуся і Українській області радонових вод відповідно. В межах останнього в перспективі може сформуватись біполярний Шепетівсько-Полонський бальнеологічний підрайон (курортополіс). У межах Надзбручанського бальнеологічного району на базі Волочиського та Зайчиківського родовищ (м. Волочиськ у перспективі може стати бальнеологічним вузлом (курортом), а с. Зайчики – бальнеологічним центром), формується Волочиський бальнеологічний (рекреаційний) підрайон (курортополіс). Аналогічна ситуація із формуванням Кам'янець-Подільського бальнеологічного (рекреаційного) курортополісу із курортом у м. Кам'янець-Подільський і бальнеологічним центром у с. Привороття (Мукшинське родовище). Окремими пунктами (центрами) з перспективою перетворення у вузли (курорти) є Маківський і Теофіпольський. На базі ж Збручанського родовища мінеральних вод типу Нафтуся сформувався Збручанський бальнеологічний (рекреаційний) підрайон (курортополіс) з центром у смт Сатанів з прилеглими до нього населеними пунктами з санаторно-курортними закладами. До його складу входять бальнеологічний курорт Сатанів і прилеглі до нього бальнеологічні пункти – сс. Кам'янка, Мартинківці, Сатанівка та Курилівці.

Яскравим прикладом нерационального використання бальнеологічних ресурсів є освоєння мінеральної лікувальної води Збручанська на курорті Сатанів, де станом на 2014 р. на базі мінеральних вод типу Нафтуся функціонує 12 санаторно-курортних та оздоровчих закладів. З них 7 цілорічного та 5 сезонного функціонування.

У межах курорту діють заклади різних форм власності, а саме: 6 приватних, 4 державних та 2 колективних лікувально-оздоровчі заклади. Переважає приватна форма власності. Загальний ліжкофонд курорту Сатанів станом на початок 2014 року становить 1 144 ліжкомісць, що відповідає 200 тис. ліжокдіб на рік. Найбільший ліжкофонд у лікувально-оздоровчих закладах “Товтри” (500 ліжкомісць), “Лазурний” (160) і “Збруч” (98), а найменший у “Притулку мисливця” (18), “Сатанів” (30) і Відділенні реабілітації УМВС України (30) [5]. Курорт підготовлений для прийому різного контингенту рекреантів. Функціонують 8 закладів для дорослих, 1 дитячий санаторій та 3 змішаного типу.

Висновки. Хмельниччина у всеукраїнському поділі праці формується як окремий рекреаційний регіон. Місцевий бальнеологічний комплекс є окремим територіальним соціально-економічним утворенням, має чітку локалізацію, межі та місце в оздоровчій системі України. Рациональне використання бальнеологічного потенціалу регіону, оптимізація функціонування підсистем бальнеологічного комплексу (природно-ресурсної, інфраструктурної та працересурсної) можливі за умов формування нової моделі соціально-економічного, а саме збалансованого розвитку. В центрі цієї моделі поставлено людину, інтереси та проблеми місцевого населення.

Література

1. *Бабинець А. Е.* Лечебные минеральные воды типа “Нафтуся” / А. Е. Бабинець, В. М. Шестопалов [и др.]. – К. : Наукова думка, 1986. – 187 с.
2. *Білецька Г. А.* Рекреаційні ресурси мінеральних вод Хмельницької області / Г. А. Білецька // Довкілля та здоров’я. – 2008. – № 4. – С. 28-31.
3. *Гільберг Т.* Рекреаційне господарство Хмельницької області / Т. Гільберг // Географія та основи економіки в школі. – 2002. – № 3. – С. 43-44.
4. *Ковальчук С. І.* Водні багатства Хмельниччини / С. І. Ковальчук, Л. Г. Любінська, Ю. К. Сорочак. – Хмельницький, 2000. – 312 с.
5. Матеріали територіального відділу Геоінформ при облдержадміністрації Хмельницької області. – Хмельницький : Хмельницький територіальний відділ Геоінформ України.
6. Рекреационные системы / под ред. Н. С. Мироненко, М. М. Бочварова. – М.: Издательство МГУ, 1986. – 136 с.
7. *Сивий М. Я.* Мінеральні ресурси Поділля: конструктивно-географічний аналіз і синтез : монографія / М. Я. Сивий. – Тернопіль : Підручники і посібники, 2004. – 656 с.
8. *Царик Л. П.* Еколого-географічний аналіз і оцінювання території: теорія та практика (на матеріалах Тернопільської області) / Л. П. Царик. – Тернопіль : Навчальна книга – Богдан, 2006. – 256 с.
9. *Шестопалов В. М.* О Подольской области минеральных вод типа „Нафтуся” / В. М. Шестопалов, А. П. Ищенко // Геологический журнал. – 1985. – Т. 45. – № 1 – С. 62-68.

Стаття надійшла 25.01.2015 р.

Хроніка. Факти. Проекти

“ГЕОГРАФІЯ, ЕКОЛОГІЯ, ТУРИЗМ: ТЕОРІЯ, МЕТОДОЛОГІЯ, ПРАКТИКА”: МІЖНАРОДНА КОНФЕРЕНЦІЯ З НАГОДИ 25-РІЧЧЯ ГЕОГРАФІЧНОГО ФАКУЛЬТЕТУ ТНПУ

21-23 травня 2015 р. на базі географічного факультету Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка відбулася міжнародна науково-практична конференція “Географія, екологія, туризм: теорія, методологія, практика”, приурочена 25-річчю заснування географічного факультету. Конференція викликала серйозне зацікавлення з боку вітчизняних і закордонних науковців. Співорганізаторами конференції виступили також Тернопільський відділ Українського географічного товариства та Географічна комісія НТШ. Для публікації матеріалів було заявлено понад 190 учасників з понад 50-ти провідних наукових і навчальних установ України, Польщі, Румунії, Казахстану. Безпосередню участь у конференції взяли майже 60 науковців у галузі географії, екології та туризму.

Робота конференції проходила за кількома напрямками. На засіданні секції “Актуальні питання фізичної та конструктивної географії” розглядалися сучасні проблеми фізико-географічних досліджень, питання історико-географічної тематики, регіонального й антропогенного ландшафтознавства. Проблематика секції “Актуальні питання суспільної географії” охоплювала широкий спектр наукових розвідок: теоретичні та прикладні проблеми дослідження країн і регіонів, сучасної картографії та ГІС-технологій, географічної освіти у вищих і загальноосвітніх навчальних закладах. На секції “Дослідження регіональних екологічних проблем та охорони природи” були заслухані доповіді з теорії і практики природокористування в умовах сталого розвитку, проблем екологічної освіти і науки для сталого розвитку, сучасних підходів до збереження і відновлення природних систем. Окремо розглядалися “Теоретичні та прикладні аспекти розвитку туризму”, де основний дискурс розгорнувся навколо теоретичних засад рекреаційної географії та туризму, дослідження туристично-рекреаційних ресурсів та їх використання, проблем розвитку

внутрішнього і міжнародного туризму в Україні, регіональних рекреаційно-туристичних досліджень та організації краєзнавчо-туристичної роботи в навчальних закладах. У ході секційних засідань відбулась дискусія з поміркованою полемікою, були запропоновані конструктивні пропозиції, що призвело до вироблення ухвали конференції.

До безпосередньої участі в конференції були залучені науковці з Інституту географії АН України, Київського університету імені Тараса Шевченка, Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна, Львівського національного університету імені Івана Франка, Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича, Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки, Ужгородського національного університету, Кам’янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка, Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя, Одеського національного університету імені Іллі Мечникова, Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника, Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського, Криворізького національного університету, Хмельницького кооперативного торговельно-економічного інституту, Галицького коледжу імені В’ячеслава Чорновола (м. Тернопіль), Тернопільського обласного комунального інституту післядипломної педагогічної освіти, Ойцовського парку народowego (Республіка Польща), Інституту географії Республіки Польща, Сучавського університету Штефан чел Маре (Румунія). Колектив факультету висловлює найщиріші слова подяки всім учасникам наукового форуму за виявлений інтерес до проблематики конференції.

Результативно пройшла і виїзна частина конференції за маршрутом м. Тернопіль – м. Бучач – с. Рукомиш – смт Микулинці – м. Тернопіль. Познайомившись з історичною частиною Бучача, учасники конференції відвідали скельний монастир

в Рукомиші та одне з провідних підприємств пивобезалкогольної галузі України – Микулинецький пивзавод. Таким чином, учасники заходу зуміли оцінити природні й історико-туристичні ресурси області та ознайомитись із функціонуванням її господарства.

Підсумком конференції стало видання збірника матеріалів і прийняття ухвали. Слід зауважити, що дана конференція не просто приурочена ювілею

факультету, а це була 25 конференція, проведена на його базі, тобто традиції наукових форумів є стабільною рисою факультету. Захід такого масштабу був корисним як для учасників, так і для її організаторів і вкотре підкреслив необхідність регулярного спілкування в подібному форматі.

А. Кузишин

Урочисте відкриття конференції.

У президії сидять: декан географічного факультету А. Кузишин (другий зліва), завідувачі кафедр О. Заставецька, Л. Царик (другий справа), М. Сивий; за трибуною вітальне слово виголошує перший проректор ТНПУ Г. Терещук

Наші автори

- **Біла Тетяна Пилипівна** – секретар деканату географічного факультету Львівського національного університету імені Івана Франка, пошукувач кафедри туризму ЛНУ
- **Бронцький Роман Валерійович** – асистент кафедри географії і методики її навчання Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка
- **Бурман Людмила Володимирівна** – кандидат педагогічних наук, доцент кафедри економічної і соціальної географії та методики викладання Криворізького педагогічного інституту ДВНЗ “Криворізький національний університет”
- **Дударчук Катерина Дмитрівна** – кандидат географічних наук, викладач кафедри географії України і туризму Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка
- **Заставецька Леся Богданівна** – кандидат географічних наук, доцент кафедри географії і методики її навчання Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка
- **Заставецький Тарас Богданович** – кандидат географічних наук, доцент кафедри географії України і туризму Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка
- **Кисельова Октябрина Олександрівна** – кандидат географічних наук, доцент кафедри географії Луганського національного університету імені Тараса Шевченка, Почесний член Українського географічного товариства
- **Кисельов Юрій Олександрович** – доктор географічних наук, професор кафедри екології і безпеки життєдіяльності Уманського національного університету садівництва, голова Луганського відділу УГТ, голова Слобожанського осередку НТШ
- **Кузишин Андрій Васильович** – кандидат географічних наук, доцент кафедри географії України і туризму, декан географічного факультету Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка
- **Маковецька Лариса Олексіївна** – кандидат географічних наук, доцент кафедри економічної та соціальної географії Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки, м. Луцьк
- **Павлюк Світлана Миколаївна** – аспірантка кафедри соціальної географії та рекреаційного природокористування Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича
- **Паранько Ігор Степанович** – доктор геологічних наук, професор, завідувач кафедри економічної і соціальної географії та методики викладання Криворізького педагогічного інституту ДВНЗ “Криворізький національний університет”
- **Половка Олена Андріївна** – викладач кафедри загального землезнавства та геології Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини
- **Сивий Мирослав Якович** – доктор географічних наук, професор, завідувач кафедри географії і методики її навчання Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка
- **Склярська Оксана Ігорівна** – кандидат географічних наук, доцент кафедри географії України Львівського національного університету імені Івана Франка
- **Смирнов Ігор Георгійович** – доктор географічних наук, професор кафедри країнознавства та туризму Київського національного університету імені Тараса Шевченка
- **Стебельський Ігор Богданович** – доктор географії, професор Віндсорського університету (Канада)
- **Тодоров В'ячеслав Іванович** – кандидат географічних наук, доцент кафедри управління підприємницькою та туристичною діяльністю Ізмайльського державного гуманітарного університету
- **Трачук Юлія Арсеніївна** – студентка 4 курсу географічного факультету Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки, м. Луцьк
- **Шевчук Сергій Миколайович** – кандидат географічних наук, доцент, завідувач кафедри географії та краєзнавства Полтавського національного педагогічного університету імені В. Г. Короленка

ВИМОГИ ДО МАТЕРІАЛІВ, НАДІСЛАНИХ У ЧАСОПИС

- ❑ Тексти матеріалів до часопису подавати українською або англійською мовами.
- ❑ Обсяг рукопису статті: не менше 6 сторінок (максимально – 15 с.) – при шрифті 10 та інтервалі 1,5.
- ❑ Обсяг відгуку (рецензії на книги, картографічні матеріали тощо) – до 5 сторінок, повідомлення – до 2 повних сторінок, відомостей про ювілярів – до 3 повних сторінок (при шрифті 10 та інтервалі 1,5).
- ❑ Електронний варіант тексту у форматі редактора Microsoft Word (doc) надсилати електронною поштою або записаним на CD-R. Параметри сторінки і шрифту для електронного варіанту: формат А4 (210 x 297 мм), всі поля – по 20 мм, шрифт Times New Roman, кегль 10, інтервал 1,5.
- ❑ 1 друкований паперовий примірник тексту, підписаний автором та завірений за місцем роботи чи навчання, надсилати поштою. Параметри сторінки і шрифту для друкованого варіанту: формат А4 (210 x 297 мм), всі поля – по 20 мм, шрифт Times New Roman, кегль 14, інтервал 1,5.
- ❑ Картографічні, схематичні, фотографічні матеріали записати в окремі файли, їх відбитки подати в статтях у паперовому варіанті. Ці матеріали друкуються у чорно-білому варіанті, а за бажанням автора – в кольорі.
- ❑ Оформлення статей повинно відповідати вимогам ВАК/ДАК (дана умова стосується насамперед статей аспірантів, магістрантів, пошукувачів та інших зацікавлених авторів).
- ❑ Перед початком тексту статті подати такі позиції (кожну в окремому абзаці шрифтом 10):
 - УДК (великими буквами, жирним шрифтом);
 - ім'я та прізвище автора (курсивом, жирним шрифтом);
 - назву статті (великими буквами, жирним шрифтом);
 - анотацію статті українською мовою з 3-4 речень, але не менше, ніж з 50 слів тексту (курсивом);
 - 5 ключових слів (курсивом);
 - ім'я та прізвище автора і назву статті англійською мовою (прямим жирним шрифтом);
 - розширену анотацію (обсягом 220-250 слів тексту) та ті самі ключові слова англійською мовою (така анотація має бути коротким викладом основних положень статті);
 - ту саму розширену анотацію українською мовою (її текст розмістити на окремій сторінці, яку не враховують у загальний обсяг статті).
- ❑ Список джерел подати в кінці статті в алфавітному порядку під рубрикою “Література” або “Література і джерела”, вони повинні бути ретельно вивірені. Посилання в тексті на джерела подають у квадратних дужках із зазначенням їх порядкового номера, а в окремих випадках і сторінок.
- ❑ Особливу увагу авторам необхідно звернути на точність дат, правильність прізвищ, імен, ініціалів, назв наукових праць, організацій, установ українською мовою, зокрема при перекладі їх з російської та інших мов, на достовірність фактів, висновків, узагальнень.
- ❑ Автори надсилають одну зовнішню рецензію на рукопис статті, підписану фахівцем за напрямом дослідження (підпис має бути завірений за місцем роботи рецензента). Аспіранти, магістранти і пошукувачі надсилають також лист-рекомендацію керівника роботи про доцільність опублікування матеріалів або ж така рекомендація керівника висловлюється в кінці друкованого примірника.
- ❑ Оскільки в кінці часопису даються відомості про авторів публікацій, то кожному з них необхідно вказати: повністю прізвище, ім'я та по батькові, вчений ступінь та наукове звання, місце праці, посаду, доручення з організації науки чи навчального процесу, при бажанні – громадські наукові доручення, державні звання та нагороди. Для спілкування і контактів з автором потрібно надіслати: поштову адресу, контактні телефони, e-mail.
- ❑ Автор отримує один примірник часопису.

Статті та інші матеріали до часопису надсилати за такою адресою:
Ігорю Дітчуку, відповідальному секретарю редколегії часопису “Історія української географії”,
кафедра географії і методики її навчання,
Тернопільський національний педагогічний університет імені Володимира Гнатюка,
вул. М. Кривоноса, 2,
46027 м. Тернопіль
Тел. 0967027780 (0352) 43-61-54
e-mail: ditchuk.i@gmail.com zast@ukr.net

Примітка. Електронна версія часопису міститься на сторінці “Наукової періодики України” (http://www.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/iug/index.html) сайту Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського (<http://www.nbuv.gov.ua>), а також розташована на сайті “Світ географії та туризму” (www.ukr-tur.narod.ru)

Періодичне видання

Історія української географії

Всеукраїнський науково-теоретичний часопис

Випуск 31

Комп'ютерна верстка: Тарас Заставецький

Художнє оформлення обкладинки: Михайло Цибулько і Світлана Демчак

Підписано до друку 28.06.2015. Формат 60х84/8.
Папір офсетний. Гарнітура Times. Друк офсетний.
12,6 ум. др. арк. Тираж 150.
Прінт-копі-центр "Вектор"
46027, м. Тернопіль, вул. Львівська, 12/2